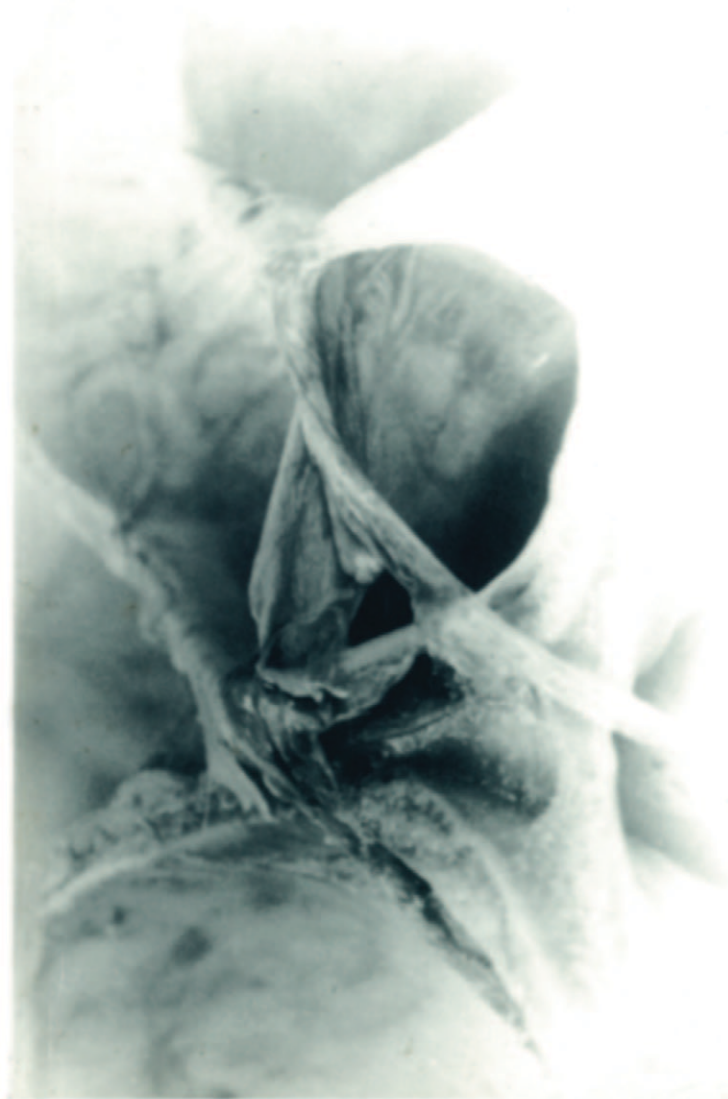

LÁNYI ANDRÁS
A kettészakított üstökös

Liget

Lányi András

A KETTÉSZAKÍTOTT ÜSTÖKÖS

Széchenyi, Arany, Jókai, Görgey
- négy történelmi esszé

Liget Műhely Alapítvány, 2012

ISBN 978-963-9363-80-9

„EGY KARAMAZOV A FOGALMAK VILÁGÁBAN”

*„Mondják, a kevesekben él a nemzet,
de épp ezek azok, akikben leginkább
változik s elüt magától.”
(Babits Mihály: A magyar jellemről)*

Széchenyi István élete a magyar romantika legsajátságosabb és minden bizonnyal egyik legnagyobb alkotása. Regénnyé, műalkotássá formálni életünket – ez igazán romantikus gesztus. Mert a romantikában nem a megcsömörlött életből való elvágakozás a legromantikusabb, hanem az, hogy e vágy mégis az életben akar teljesülni. A költő az életét költi meg, költeményébe lesz szerelmes, és az illúzióperspektíva enyészpontján leli halálát, kompozíciós okokból, mint Petőfi Segesvárnál, Byron

Missolunghinál és Széchenyi Döblingben. Ez az igazi Gesamtkunst.

A romantika hőse az Én, aki művének szerzője, hőse; a világ csak mint az Én sorsa van jelen. Széchenyi sorsa Magyarország lesz. Pályája akkor kezdődik, amikor hős a sorsára, vagy ha úgy tetszik, szerző a témájára rátalál. Odáig becsvágyó tervek és wertheri szenvedések között – melyekről ő tudja a legjobban, mennyire wertheriek –, tétlenül tépelődve várja a „termékeny pillanatot” harminchárom éven át. Személyiségét mintegy lárva fedi, mely önmaga előtt is rejtélyes, olykor gyűlöletes. Ettől kezdve alakja a magyar nemzet új eredetmítoszához tartozik.

A másik nagy mondakör, a szabadságharc hőskölteménye némileg elhomályosítja az övét. Pedig abban már csak a „vérszerződés” van elbeszélve, ami megpecsételte és visszafordíthatatlanná tette a minap még egymás mellett vagy épp egymás ellenében ható részek egyesülését. A létharcot azonban megelőzte a nemléttel való küzdelem. Amikor hősünk színre lép, a magyar nemzet közjogi fikciónál alig több, az pedig

egy német–magyar keverék, soknyelvű kiváltságos rend örökölt előjogait írja körül a Habsburg Birodalom egyik leghátramaradottabb tartományában. Létének egyedüli bizonyítéka, hogy még képes – nem mozdulni. Jó oka van rá; ha a világ megmozdul körülötte, az új hajnalodással kísértetként kell majd eltűnnie.

Széchenyinek különös diszpozíciója volt rá, hogy a halál jelét meglássa mindenben. Magyarországot pedig csak az támaszthatta fel, aki észrevette, hogy halott. „*Kimondá: »a magyar lesz« - hogy legyen!*” – az önbeteljesítő prófécia értelmét a legtömörebben Arany János ragadta meg.

1. Amphitrié, aki egy sasnak inni ád

1820 decemberében Széchenyi István öthavi munkatervet készít.

„1. Görögországi utazásomat összeállítani és rendezni.

2. A kérdést, hogy a lélek tökéletessége a világi okossággal mennyire függ össze, kidolgozni és befejezni.

3. A lótenyésztésről írni.

4. Észrevételek a portyázó hadviselésről és az előőrsszolgálatról.

5. Teljes reformok Ausztriában.

6. Nevelési terv.

7. Regényemet befejezni és

8. *Child Harold*ot lefordítani.

Emellett Homéroszt akarom olvasni és magamat *egészen* Magyarország történelmének és Magyarország törvényeinek szentelni.”

Huszonkilenc éves: minden foglalkoztatja, de különös kedvet és tehetséget voltaképpen semmihez sem érez. Szeretne valamiben kitűnni. Anyanyelvét gyöngén és ritkán beszéli. A nyomorúságos honi

közállapotokról szerzett benyomásai éppen nem csinálnak nagy kedvet hozzá, hogy ezekbe magát különösebben beleártsa. Talán most először fontolgatja komolyan, hogy ha esetleg mégsem külföldön telepedne le, hanem itthon próbál lenni valamivé – amire mint magyar mágnásnak mégiscsak a legtöbb esélye van –, akkor többet kell megtudnia hazájáról. Tíz más terv mellett tehát készül magát „egészen” ennek szentelni.

De mit is lehetne kezdeni egy nemzettel, melynek nyelve, kultúrája, városai, társasági élete és politikai viszonyai oly reménytelenül elhanyagoltak és készületlenek? Miért kellene ezzel egyáltalán kezdeni valamit? Létezik-e más előmenetel egy magyar nemes számára, ha egészen elparlagiasodni nem akar, mint a birodalom szolgálata?

„Ha Cassius, Brutus, Cato megölik magukat – az ember megilletődik, hogy ilyen férfiak sem képesek a római köztársaságot feltámasztani. Minő paprikajancsi jelenet lenne az, ha egy magyar, egyoldalú szabadságának elvesztése miatt,

amelyben ő deresre vonathat, és a paraszt ordíthat – a Dunába vetné magát.”

A honi sárból alkotni valamit, ez 1823-ban még nem romantikus, hanem képtelen vállalkozásnak tűnik föl előtte, márpedig ő byroni tettekről álmodozik, és hazájában nem talál semmi nagyszerűt. Utazgat, katonáskodik, szórakozik és unatkozik, szoktatja magát a gondolathoz: „szenvtelen lenni, semmi szerepet nem vállalni a világ színpadán”. A romantikában korszerű világfájdalom, a szent szövetségi Európát belengő „mal du siècle” tanítja élet- és öngyűlöletre. Kedves költőjénél, Byronnál a *Childe Harold* zarándokútjának lapjain szinte szó szerint megtalálja, amit saját ifjúságáról a *Naplóban* elmond.

*E Childe Harold csak lebzsel a verőn,
sütkérezett, mint más finom legyek,
mit sem törődve, hogy az óra jön,
s a metsző szél sziszegve szór jeget.
Ám életéből alig egy negyed
pergett le, rosszabb balsors érte el:*

*csömör tölté el a kéjenc-begyét,
s utálni kezdé ős honát, amely
mint cella tűnt elé, rideg remete-hely.*

*Így ért a bűnök útvesztőin át,
de bűnbánón magába mégse tért,
nagy nővadász volt, ám csak egy leányt
imádott, akit, hajh, hiába kért.*

(Tóth Árpád fordítása)

Reznációra okot a céltalan élet szolgáltat eleget. Házassági terveivel sorra kudarcot vall, a bécsi arisztokralányok valahogy nem akarnak beleszeretni, főrangú szüleiknek pedig még kevésbé tetszik a külön magyar, akinek botrányos szerelmi kalandjairól jócskán keringenek pletykák a császárvárosban. Nem népszerű a társaságban, pedig leginkább talán erre vágyik. Katonai előléptetésért is hiába folyamodik az uralkodóhoz. Képzeljük el, ha kinevezik huszár őrnaggyá! Ha Liechtenstein Henriette hercegnő történetesen viszonozza

érzelmeit – hogyan alakult volna a magyar történelem?

A fordulópontot az 1824-es év hozza. Egy öreg mágnás ifjú nejébe lesz szerelmes, aki, úgy tűnik, viszonszereti őt, de házasságtörésre nem kapható. A megoldhatatlan helyzet elől István gróf, szokása szerint, külföldre menekül, de mire visszatér, belátja, eldőlt a sorsa. Családi boldogságot, szerelmi beteljesülést többé nem remél, mert Seilern Crescenciáról lemondani nem képes. De ha tőle távol kell élnie, legalább úgy fog élni, hogy az a távolból is láthassa őt. És lássa: méltó a szeretetére, a becsülésére. „Ő lehet még az oka, hogy egy egész nép újjáteremtetik – Amphitrié, aki egy sasnak inni ad” – jegyzi fel *Naplójában* váratlanul és nagyvonalúan az önmagával folytatott hosszú viaskodás hirtelen eldőltét, együtt a mitológiai képpel, ami majd a Magyar Tudományos Akadémia címerét fogja díszíteni. Egy csapásra kész a terv egész hátralévő életére. Magyarországot újjáteremtteni, à la bonne heure! – ha már így alakult, és ezen a poros helyen

kell leélnie az életét az osztrák grófnő végett. Hirtelenében más ehhez fogható célt nem talál régóta szunnyadó tettvágya számára, ami, úgy érzi, szétfeszíti bensejét.

Pozsonyban találkoznak, az országgyűlésen, mert Crescence férje, hamarosan a Magyar Udvari Kamara elnöke, épp ott időz. Életében először Széchenyi is végigüli a hosszú és kétségbeejtően unalmas diétát, amit az ő rögtönzése tesz majd emlékezetessé. Végre valóra váltja évekkal ezelőtt fogamzott tervét, mely szerint birtokai egyéves jövedelmét valami közcélra kellene fordítania. Eredetileg a hídra szánta, Pest és Buda között. Most azonban a magyar nyelv ügye az, ami fennforog, tehát a Tudós Társaság megalapítására ajánlja föl. Így kerül annak címerébe Crescence Seilern, akit Amphitrié képében örökített meg a szomjúhozó sas.

A beteljesülhetetlen, éteri szerelem tíz éven át gyötri és ösztökéli. Mialatt Crescence további kis Zichy-utódokat hoz a világra, megszületik az a Széchenyi István, akit a történelem ismer.

*„Csak nemesedés és Magyarország üdve
légyen a cél, mely minket egyesít”*

- e szavakat Crescence véseti a medalionra, melyet azzal mutat meg szerelmesének, hogy csak akkor fogja megkapni, ha ő már nem él. Az asszony önmagával folytatott küzdelmében a hangsúly minden bizonnyal a „csak” szócskán lehetett. „Magyarország üdve” csalétek a lehetetlenség horgán fönnakadt szenvedő kínjának enyhítésére. Soha férfi nem kapott ennél szebb – kosarat. Széchenyi azonban égi szózat gyanánt hallgatja a legkedvesebb ajakról végzetét, melyet, természetesen, maga sugalmazott. És engedelmeskedik.

Ez lesz a Széchenyi-sors, e mellett most már végig kitart.

Különös műfajban mozgunk, mely egyszerre élet és költemény, de egész biztosan mind a kettő, és nem tudni, melyik előbb. Épp szándékoltságában, reflektáltságában lesz igazán romantikus mű

Széchenyi életdrámája – abban, hogy hőse eszmehős, a lázadó és végzetüket előre ismerő bukott angyalok fajából, akiknek mintapéldányát Byron alkotta meg Káin, Don Juan, Childe Harold és George Gordon Byron alakjában.

„1827. október 8-án. Egy öngyilkos testamentuma. Amióta eszem kinyílt, éreztem, hogy a férfiembernek cselekvő, alkotó lénynek kell lennie. Sirattam hazámnak nyomorúságát, ifjú voltam és szórakozott. Végezetül lelkemben itt-ott megcsillant a remény – még megmenthető etc. Megkíséreltem a magvakat hinteni. – Most világosan látok – egy holttest élesztésén munkálkodtam. – Nem bírom elviselni – hogy az oszló testnek része legyek. – Meg akarok ezért halni. –

Werther – magyarul – oly nemes, mint Manfred, Faust? –
Regényszerű elbeszélés:

Z(ichy)K(ároly)

C(rescence)

Én

Wess(elényi)

E(sterházy)M(iska)

Vagy mint tragédia.”

Meg akar halni? Vagy szerepét próbálgatja a tükör előtt? A tragikus nagyság titka: a fölvetett szerepet halálig végigélni.

2. Faust és Margaréta

Azt a tudást, mellyel a holtból élő lehet csinálni, nem ingyen adják. A halállal csak adok-kapok alapon lehet szerződni. Széchenyi géniusza életének „történelem előtti” szakaszában a Műhöz kellő formátumú fausti végzettudat kifejlesztésén munkálkodik. Ifjúkorában „bűnös” viszonyt sző sógornőjével, majd véget vet botrányos szerelmüknek. Caroline néhány év múlva meghal. Haláláért Széchenyi magát vádolja, az efölött érzett lelkifurdalás mindinkább elhatalmasodik rajta: a tragédiában a sorsát irányító végzetes erők működését véli felfedezni. Tíz nappal azután, hogy Caroline Meade halálhíréről értesül, Pilisen jár, ahol így elmélkedik az ott birtokos hírhedt Beleznay-család sorsáról:

„...ez a család azok közé tartozik, melyekben egy magasabb erő befolyása, azé, mely az embereket irányítja, láthatóvá válik: az elkerülhetetlen Végzet – az apa sorsa és bűnei több

nemzedéken át kihatnak a gyermekekre, úgyszólván mindegyiket egyazon bélyeggel jegyzik meg, míg végül győz a bűn pusztító hatalma, és az egész nemzetség kihal – vagy a családban egy szent születik, aki százféle áldozat és nélkülözés árán magamagát, a család többi tagjával egyetemben, a tirannusi végzettől elszakítja, és azután minden nyűgtől szabadon és *oly könnyűszerrel* immár, mint más halandók: *a jóknak és igazaknak* útján halad.

Különöseket némely ilyen családban született embereknek *egyéni küzdelmei* valamely kényszer ellen, mely őket egész életükben üldözi, attól nem menekülhetnek, s végül is meghatározza minden tettüket, bármennyire is *kapálódznak* ellene, és melyet valami ellenállhatatlan erő látszik működtetni, úgyannyira, hogy a *legmegbocsáthatóbb csínyükből* is a legborzasztóbb gyásznak, a legirtóztatóbb csapásnak kell következnie. – Ahogyan némely ember fölött egy áldó géniusz látszik örködni, mely a legrosszabb indítékokból a legfénylőbb sikert szüli – úgy élnek bizonyos emberek szívében, mondhatni velejében a pusztulás géniuszai, és minden a szerencsétlenségbe, a pusztulásba rohan.”

A szüzsé tehát már készen áll 1820-ban, és epikai tárgyra vár. Középpontjába a végzetes kiválasztottság motívuma kerül, és a hős vívódása: vajon a pusztulás

géniusza van vele, és minden küzdelme reménytelen?
Vagy ő volna a megjelölt áldozathozó és megszabadító?

Kiválasztottságának stilizált bizonyosága – Caroline. Ha Margaréta feláldoztatott, úgy Faust a szerződést megkötötte, s a démoni erők, melyek előbb-utóbb okvetlenül el fogják pusztítani, egyelőre a szolgálatára állnak. Magára vette a bűnt – megváltója lehet nemzetségének. De örökké kínozni fogja a kétség: hátha elpusztítója? A *Naplóból*:

„1842. október 3-án. Pusztaság és sötét. Igen, magasabb ellenséges hatalmak karmai közt vagyok. Megvilágosodik előttem... hitem szerint lelkem a zálog. – Mit tegyek? Ébernek és józannak lenni. Bármi jön is, én hitvány féreg el tudom-e hártani? Sok rosszat tettem, sok szerencsétlenséget okoztam? Ám gonoszságból tettem-e? Miért vagyok oly gyönge, oly álmodozó, oly magamat nem ismerő? »Arimannak fűtőanyagra van szüksége... Isten nem akar neki embert adni. Márpedig Ariman az embereket kedveli leginkább, mert kiváló gőzt fejlesztenek... etc. etc. Amit mi itt örök kárhozatnak nevezünk, lehet, hogy annak éppen csak ilyen prózai, mechanikus oka van.«”

Az alkimisták naiv realizmusa ez, akik földöntúli hatalmak természetéről szóló titkosírásként olvassák a természeti és mechanikai folyamatokat. És nem ilyenek-e a Széchenyi politikai és nemzetgazdaságtani fejtegetéseinek középpontjában álló vegytani, gőzgépi és erőművi szimbólumok? Amit leír, az unio mystica: miként kell pontos rend szerint úgy elegyíteni alkotmányos, nemzetiségi és gazdasági elementumokat, hogy abból élő nemzet szülessen. Ám e Műveletek csupán fantasztikus illusztrációk a lélek síkján zajló küzdelemhez. A Széchenyin és Széchenyi által beteljesedő személyes végzet emeli föl vagy sújtja le nemzetét. Magyarország rejtett értelmű kép: gróf Széchenyi István sorsának szimbóluma. Mikor majd költött fátumához választott nép, a magyar újjáteremtésében fölhalálja a sokáig keresett méltó cselekményt, maradéktalanul végbemegy az azonosulás személy és tárgy, egyéni sors és nemzetsors között.

Ha e másik, démoni síkon zajló küzdelemről megfeledkezünk, magatartása nem érthető egészen. Minden logikus program, észokokra hivatkozó érvelés, a gyakorlatias életpálya mögött a csábító és fenyegető látomás áll. Ő nem a diétai pártokkal kalkulál, hanem a végzet erőivel.

Ha nem az öngyilkosság kísértése járna a sarkában örökké, ha nem a sírból jövő fuvallatot érezné mindenütt, ha nem a megsemmisülés iszonyatával kellene naponta szembenéznie, mi hajszozná a végkimerülésig lázas munkáiban? Miért kötözte volna sorsát a nemzet hajójának árbocához, ha nem azért, nehogy követnie kelljen a szirének hívását? Az evezősök – fülük betömve – nem hallhatták a csábító éneket; úgy vélték, őrjöng a Leleményes, vagy cselből színleli az örülést. Az Odüsszeuszok minden ravaszkodása ebből fakad: megpróbálják kijátszani a halált. Kiismerni titkát, és legyőzni a legyőzhetetlent.

A magyar mitológiában előbb van a Hazatalálás odüsszeiája, csak azután következik a „trójai háború”.

3. A feladat

*A kő durva és formátlan előtted.
Faraaj szobrot belőle! De ha a kő
nem puha és nem tetszik?!”*
(Napló, 1827. augusztus 29.)

Széchenyi *Naplóját* egész életében németül vezeti. Ifjúkorában anyanyelvét alig használja, és az alig is volna számára használható. Magyar nyelven nem lehetett Széchenyivé lenni! Legszemélyesebb tapasztalataként élte meg – mint mindent, ami e drámában szerepet kap –, hogy képtelenség egyszerre magyarnak lenni és nemesedni. Márpedig arra a medálra e kettő együtt volt felvésve: nemesedés és Magyarországnak üdve...

„*Latinul írok, nem hiszem, hogy az egész Magyarország területén más nyilvános, alkotmányos és bizonyos értelemben nemesi nyelv legyen...*” Berzeviczy Gergely jelenti ezt ki *A parasztok állapotáról* írott nagy műve elején, 1804-ben. Ne tévesszen meg senkit az irodalomtörténet: arról az elszánt kis csapatról, mely a század

kezdeté óta magyarul levelez, publikál és marakodik azzal a feltett szándékkal, hogy a kor követelményeinek megfelelő magyar nyelvet csináljon, egyelőre nemigen tud a nemzet. Miféle nemzet? *„Ne csaljuk magunkat, Hazafiak, létünk inkább csak papírra van írva latán nyelven, mintsem hogy valódi életet élénk az élő nemzetek sorában.”* (Hunnia, 1835.) *„Elvégre Magyarországon minden inkább van, mint magyar, s az, ki van, nem tudja az ember, magyar-e, latán-e?”* (Garat, 1842.)

Igaza van Németh Lászlónak: *„A nagy irodalmak... lettek, mint az őserdő anélkül, hogy abba az akaratnak különösebb belejátszása lett volna... a miénket csinálták, hogy legyen s az idegent felváltsa... Az a furcsa nyelv, amelyben Széchenyi mint kényszerzubbonyban forgott, s Kossuth mint talárban szavalt, hatféle más nyelv elnyomásával Kazinczy készítménye.”* (Kisebbségben.) Csakhogy nem egyedül a nyelvet csinálták, „hogy legyen”, hanem magát a nemzetet is, hogy legyen, aki beszél. A nemzet meg Széchenyi készítménye.

A nemzetté válás legfőbb akadálya a nemzet volt – a nemesi nemzet. S a polgárság a magyar nyelvű polgárosodásé – minthogy nem volt magyar. A nemes

halálos fenyegetést látott minden változásban, ha az csak messziről is az ő kiváltságait érintette. A polgárnak pedig nem volt rá semmi oka, hogy magyarosodni akarjon. Ügyei és tényleges érdekei a birodalomhoz fűzték, és annak igazgatásához, mely tiszta német volt. A magyar politikába, ami, úgyahogy, a vármegyékben folyt, és az ország gyűlésein, nem volt semmi beleszólása.

Széchenyi a *Hitel*, a *Világ* és a *Stádium* lapjain megmutatja a „nemzeti csinosodás” útját, világos programot kínál. Ami a programkészítést illeti, abban egyenesen iskolát teremt a *Stádium* tizenkét pontjával – onnan vesznek mintát valamennyi ezután készülő szatmári, márciusi, októberi és egyéb tizenkét ponthoz. De amit ezekben Széchenyi kimond, azt mondhatta volna éppen más is. Olyan tennivalókat sürget, melyeket bármely, a világban járatos elme javasolhatna Magyarország reformálóinak. Nem véletlen e művek sikere: eszméik „a levegőben lógtak”, és igazságukat bárki könnyen beláthatta, aki hajlandó volt végiggondolni, miért nem képes

Okatootáia végre elindulni az anyagi és szellemi gyarapodás útján, messze lemaradva *Ausztrália* és még messzebb Európa mögött. Bárki, mondom, és egy-kétezer emberre gondolok, aki megértette fejtegetéseit, törődött effélékkel, és egyáltalán – olvasott magyarul. Vajon közénk sorolta-e Széchenyi azt az olvasóját, akiről egy évvel a *Hitel* megjelenése után, a felvidéki koleralázadás idején Károlyi György számol be neki?

„Midőn Klobusiczki házát feldúlták – egy zugüggyvéd a *Hitel*-t találta az asztalon – felütötte benne, ami a parasztkért emel szót – lefordította szlovákra –, és elszónokolta a népnek –, bizonyára a legszabadabb fordítás volt ez, ő pedig már lóg.”

Vasvillára hányt nemes, bitón függő pór, kettejük meggyalázott teteme körül egy (megkéselt? korát megelőző?) könyv vérrel befecskendezett foszlányai – íme, ilyenek lehettek Széchenyi István rémlátásai. („*Természetes, hogy rémlátóvá kellett lennie. Természetes, hogy rémlátásai sorra beigazolódtak.*” Németh László:

Magyarság és Európa.) És elképzelhető, miként vélekedtek osztályos társai, hallván: „der Széchenyi” abban látja legfőbb javukat, ha ősi birtokukat szabad adásvétel tárgyává teszik, ha a föld ura ezentúl nem ítélné saját kedve és belátása szerint jobbágysági fölött, ha a végzett munkáért a parasztnak fizetni kell, ellenben az adót a nemesen is ugyanúgy behajtják, mint a nemteleneken. Valószínűleg ugyanolyan veszedelmes bolondnak tartották, mint manapság azt, aki mondjuk a szintetikus mosószerek „eltörlését” ajánlaná, vagy megfosztaná a saját gépkocsi kiváltságától az önszennyükbe fúlt „dúslakodókat”. A többség így gondolkodott: „Minden jó volna Magyarországon, csak Széchenyi István pestise ne terjedne.” Ezzel együtt, a harmincas évek elején Széchenyi legalább abban megnyugodhatott, hogy programjának elemei egymással és a kor követelményeivel összhangban állnak. Hogy ez nem feltétlenül van így, azt hamarosan maga a szerző veszi észre. És ez lesz az, amihez már valamivel több kell, mint logika.

A dilemma, mely a reformátorból Karamazovot csinál – Németh László szerint Széchenyi „*egy Karamazov a fogalmak világában*” –, első al-dunai utazása idején vezetett feljegyzéseiben merül fel először.

„Új-Futakra mentünk. Bizonyos Heinrich Schmied nevű paraszt mellett ültem, aki robotosként fuvarozott az uradalomban. Sokat beszéltem vele az uradalomról, megyéről etc. Tiszta, egészséges természet. Jólesett egy egyenes, romlatlan, félre nem nevelt emberrel beszélhetnem... A futaki uradalom mintegy 800 teleknyire tehető. Németek, magyarok, rácok. Nem nagyon keverednek... és amilyennek Schmiedet találtam – *őszintén és nem magyarként szólva* [az ő kiemelése] nem lehetséges, ha csak azt nem akarjuk, *hogy sötét legyen*, hogy egy kulturált és ésszerűen civilizált német paraszt egy vad, nyers, tudatlan, szitkozódó lótolvajt utánozzon. – Hogy magyarosítani lehessen, a magyarságnak uralkodó tényezővé kell válnia. Hogy a magyar, jobban mondva a magyarság elérheti-e a németséget, és el is hagyja-é, az kétséges; minthogy aminő mértékben gyarapodik a magyar, azonképpen, ha nem még nagyobb mértékben terebélyesedik a német intelligencia. [...] Csupán a fölény talál utánzásra. Ezt-azt bizvást megtanulhat egy angol a

magyartól, de mindent egybevéve a magyarnak kelletik az angol iskolájába járnia – és ez nem ízlés dolga, hanem axiómákon alapul.

A kormány etc. – nem, nem – a tudatlanságunk az, a műveletlenség...

...Sajátságos, hogy Magyarország csaknem a legkevésbé tetszik nekem mindazon országok közül, miket ismerek. Ha Sopronból Bécsbe utazom, az ausztriai rész jobban tetszik, ugyanígy ha Pestről megyek Bécsbe – és csinosabb is sokkal. Midőn Sárospatakon át Lengyelországba mentem... kiváltképp feltűnt nekem Lengyelország kultúrája, összevetvén a mi barbárságunkkal... Két évvel ezelőtt Horvátországban kivált a Sziszecktől Zágráb felé vivő út bővült el, – és ugyancsak *megijedtem* a poros, hamuszürke, rendezetlen öreg pátria láttán, midőn Zákánynál, tulajdon birtokaimon, ismét földjére léptem.”
(1830. június 28.)

Számos közismert hely a későbbi művekben ezeken a sorokon alapul – mondhatni, minden e körül fordul meg. Ha a magyar nem lép arra az útra, melyen más nemzetek kivívták maguknak a szabad polgári lét áldásait, úgy menthetetlenül eltűnik, beleolvad a közbirodalomba, annak törekvése amúgy is éppen ez.

Ám ha megindul, akkor a jogegyenlőség alapján keletkező új társadalom szabad lesz ugyan, de többé nem lesz magyar, mert a magyarnak szükségképpen fel kell olvadnia az erősebb, műveltebb, mozgékonyabb és összességében nála számosabb idegen elemekben. Ahogy a dolgok az 1830-as években állnak, mindaz, ami a haladást és gyarapodást leginkább szolgálná, egyszerismind gyengíti a magyarság pozícióit a két hazában. Ezek, tetszik, nem tetszik, a Széchenyi által megvetett, „émelyítő” rendi előjogokhoz vannak hozzákötve.

A nemességet tehát, állítja Széchenyi, nem büntetni kell „gyalázatosságaiért”, és nem fenyegetni a változásokkal, hanem felkészíteni a szerepre, amit egyedül ő tölthet be, és amire a legkevésbé sem alkalmas.

1844. október 3-án a főrendi tábla a városok ügyének rendezését tárgyalja. Széchenyi az alsóházi felirat vitáján az általa is melegen támogatott javaslat mellett szóló ifjabb mágnások túlzásait szenvedélyes beszédben utasítja vissza, mert ezek az arisztokrácia

teljes eltörlését hozzák szóba. Rögtönzött felszólalásában mondja:

„Mi oly körülmények között vagyunk, miszerint most a magyarság a nemességgel és a főnemességgel van összekötve, és valljuk meg, hogy itt minden demokrácia csorbát üt a nemzetiségen... Ha a nemzetiség előttünk nem fő szempont, akkor, megvallom, hogy méltóságos gróf Zay Károly úr eljárását tudom méltányolni, s azt mondom: »peregjen le az egész, mások fognak helyébe ülni«, és ismét bocsánatot kérek, lehet talán, hogy azok, kik helyünkbe ülni fognak, becsületesebb, okosabb emberek lesznek, de hogy magyarok nem lesznek, az előttem axióma.”

4. Szerep és mű

Hogyan lehetne összeegyeztetni a demokráciához és a nemzetiséghez fűződő ellentmondásos érdekeket? Ez a dilemma politikai pályafutásának kulcsa. Feloldása majdnem lehetetlen. A változások mértékének, arányának és sorrendjének megállapításánál olyan szigorúan logikus rendet kellene betartani, ami csak elméletben lehetséges. Ez magyarázza rendkívüli ingerültségét a mondott napon. Néhány perccel beszéde után Széchenyi elájul az ülésteremben. Naplójában ezt így örökíti meg:

„Elmegyek a mágnástáblára. Városok ügye. Zay »kutyabőr« etc. Pálffy Pepi »El kell törlni a fő táblát. Eltörlésre fogok agitálni etc.« – Dühbe gurulok. – Hosszan és kenetteljesen beszélek, kicsit kimegyek... visszajövök – s összeesem, mint egy darab fa. Hogyan, miért – ez az én titkom marad. Hazavisznek. Nagy csődület. Nem látok senkit. A főherceg etc. etc. gyakorta küldet!” *Másnap:* „Megyek az ülésre. Ragyogó fogadtatás...”

Két mozzanat figyelemre méltó. Az eszméletvesztést, ami a *Napló*ban is misztifikált körülmények mellett mindenesetre a haragos felindulásnak tudható be, igyekszik úgy feltüntetni, mint egy zseniális színész ügyes fogását. A másik: „*nagy csődület. Nem látok senkit*”. Tudniillik, senkit az ő közönségéből, akiknek játszik, akikre minden gesztusával hatni akar. Bosszankodik, hogy elszalasztják a jelenetet, kárba vész az alakítás – az élete.

Sokan számítónak tartják. Az is. Titkos számítás vezérli, azért nemigen engedhet szabad folyást az érzelmeinek. Ha megteszi, önmaga előtt mentegetőzik. Szenvedélyes és szertelen politikai vitáirataiban a hűvös ész és józan számítás mellett agitál – dühödten. Legkülönösebb ötleteinek, szokásainak is praktikus indítékát bizonygatja. Csak részben van igazuk azoknak, akik ebben önmegtagadást látnak. Inkább a megszállottak körütekintő, agyafúrt módszeressége ez. Neki szisztémája van, mint Dosztojevszkij Kamaszának, és

mindent a szisztéma szempontjából kell mérlegelnie. A játék szabályait csak ő ismeri. A veszélyt, ami a nemzetre leselkedik, ha eltér az ő rendszerétől. A veszélyt, ami őt bensejében fenyegeti.

Pózol? Alakoskodik?

„Ne tépd le szívekről a lárvát,
alatta tátong a pokol.”

(Byron: *Childe Harold* zarándokútja)

A szív küzdelmeinek egyetlen tanúja és közönsége a *Napló*, amit a leglázasabb tevékenység napjaiban is rendületlenül vezet. Mert ha az élet a Mű, nincs hozzá publikum, aki az egészet kívülről áttekintené: mindenki szereplő. A darab értelmét csak a szerző-főhős látja át egészen. Szándékaiba nem avathat be másokat. Ezért nélkülözhetetlen a *Napló*. Csak azt ne higgyük, hogy amit ott találunk, az Széchenyi „igazi arca”. A *Napló* prózája zaklatott és néha rejtélyes színpadi „félre”. Csak a szomorújáték hősének sodró erejű deklamálásával együtt érvényes; együtt a

közéleti szereppel és magával a Művel. Ereje végső megfeszítésével hozza létre az új Magyarország létalapját képező intézmények rendszerét, melynek elemei fogaskerekeként hivatottak egymást mozgásba hozni, és a Nemzeti Erőmű gépezetét működésben tartani.

Naplójával szemközt rendszerint üresnek, gyengének, kétségbeesettnek találja magát. Szeretetét, energiáit, hitét vállalkozásaiba fektette: benseje „kihalt”. „Magán kívül” él, csak akkor van „magánál”, ha munkálkodik.

A *Napló* témáit fejtegeti tovább politikai vitáirataiban. Ezek sem szabályos értekezések. Nehezen igazodik ki rajtuk, aki a vitatott ügyről kíván tájékozódni. Egy idő után elkedvetlenedik és türelmét veszti a szüntelen kitérők, közbevetések, anekdoták és hasonlatok útvesztőjében. Végre ráeszmél, hogy amit a kezében tart, nem a politikus könyve, hanem részlet egy életfogytiglan tartó dráma hőisének véget nem érő monológjából – vagy pedig szerepelemzés. Széchenyi azért tér el minduntalan a tárgytól

írásaiban, hogy a *személyt* mutassa be: az eszme születését és szenvedésteli élettörténetét mint a hős sorsát. Nem közli, hanem *ábrázolja* eszméit. Vallomást tesz, ami bármiről szóljon is, mindig a vallomástevőről szól.

A homo politicus énregénye ez. Nem az eltűnt idő nyomába szegődik: a sodró szózuhatag a jövőnek vájna medret. Baljós előérzetektől űzve szinte vakon keresi útját, s ágazik szerteszét a lehetetlenség sziklazátonyai között, minden kis repedést kipróbál, hátha átjárót talál, és ami útjába kerül, azt tájékozva sodorja magával egy darabig, majd megcsöndesülve lerakja ismét, s hordalékából épít magának újabb akadályt. Hatalmas anyagot görget: egy egész nemzet sorsát. A cselekményt a történelemkönyvek jegyzik, a díszletek máig állnak. Pazar rendezés: egyetlen életdrámához. Tudományos Akadémia – Vaskapu – Duna-szabályozás – A Tisza-völgy rendezése – Országos Centrum Pesten: Kaszinó, Lánchíd, Alagút, kikötő, csónakda, Városerdő, Szervita sétatér, Széchenyi-liget. (És közben: „*Halotti álomban alszom.*

Fölkelés helyett... inkább pisztoly. Mindenütt rothadást érzek. Pusztaság és sötét...”) – Gőzmalom Részvénytársaság – József Hengermalom és Vasöntöde – Hajógyár – Gőzhajózás a Dunán, a Tiszán, a Balatonon – Lóverseny (Közben: „Agónia. Roppant kelletlenül élek s mégis borzadok a haláltól. Ó, ember, te nyomorult barom! – Bizottságokat alkotunk...”) – Sopronvasi Szederegylet – Állattenyésztő Társaság – Szépítő Bizottság – Híd-egyesület – Országos Munkák Igazgatósága etc. etc. („...hogyan undorít minden, mi Magyarországra vonatkozik! Nem lelek senkit, kivel szimpatizálnék. Magyarországot csak a jövőben lehet talán majd szeretni. Én is csak muszájból szeretem, merthogy egyike vagyok ama szalonnafalóknak.”) – Sopronbécshelyi Vasúttársaság – Központi Vasút – Magyarország vasúthálózatának terve. („Tegnap Zichy Edmund – valaki! »Nahát a Széchenyi! Látták azt a térképet a pókhálóval? Közlekedési javaslat, és a közepén ő a pók, amely az ország vérét szívja.«”)

Legsértőbb mégis az elismerés: mikor azok, akik a megújulás szellemi vezéralakjait a szónokokban,

Wesselényiben, Kossuthban látják, benne az anyagi érdek emberét tisztelik, kinek szüntelenül kereskedésen, közlekedésen, építkezésen jár az esze.

Agitál, szervez, kunyerál, ír, vitázik, intrikál és közlegénykedik egész életében. Az ország házát építi, melyben a nemzetnek majd élni, a politikusoknak politizálni lehet. A politika hagyományos intézményei közt idegenként és idegenkedve mozog. Ő a „közösülés” – a polgári társadalom – nélkülözhetetlen és hiányzó feltételeit teremti meg. Igazi megszállottság ehhez kell, mert az efféle működés sokkal keservesebb. Tízévi lázas ügyködés eredménye, ha itt-ott tucatnyi pipáló nemes egy Széchenyi mintájára alakított kaszinóban majd egymással eszmét cserél. De így kezdődik a nyilvánosság. Vagy hogy egy század kubikos csatornát kezdjen ásni, töltést emeljen, s egy vállalkozó meggazdagodjon rajta. De amíg az ország bejárhatatlan, a haza csak szóvirág. És hogy a magyar mágnás ezentúl itthon lóversenyezzen, futtassa saját tenyésztésű lovát, agarát. Ravasz számítás: ez az egyetlen út, melyen a

föld birtokosainak érdeklődése a gazdálkodás iránt esetleg felkelhető. Nemzeti mindeneként egyszerre kínlódni száz efféle „potomsággal” anélkül, hogy abból, ami másutt üzlet, magán- és nem közügy, neki bármi előnye származna – erre aligha vállalkozik normális ember. Csak az, akinek kényszerképzete, hogy egy néppel, egy földdarabbal mint saját teste-
lelke elválaszthatatlan folytatásával egy. A magyarság az ő tulajdona: nem birtoka, de attribútuma. Ki bízta rá? Egyedül a belső kényszerűség. Csakis önmagának, démonainak és halottainak számolhat el vele.

Tragikus hős, aki sorsát teljes egészében felfogja, vállalja, és minden egyéb iránt, ami útjától eltérítené, érzéketlenül – az elérzékenyülés, valamint az irónia jogát a publikumnak engedve át –, a végzet sejtelmétől mintegy elvakítva, beteljesíti. Miként a görög tragédia hőse a nemzetségre szabott végzet hordozója, és nincs attól külön, tisztán egyéni sorsa, ahogy Izrael szólt s szólítottatott meg prófétáiban, ahogy Shakespeare hősei királyok – mi más lehetne a hérosz, mint uralkodó, sorsának fejedelme? –, akiknek

igazi neve a tartomány neve, küzdelmes osztályrészüké; s ahogy a *cselekvés* példázatos, nagy színpadi hőse nevezi meg magát: „Hamlet vagyok, a dán” – úgy mondhatta magáról ő is: *a magyar vagyok*. Kisebbítette, aki a *legnagyobb* magyarnak állította, mert az egymással vetélkedő részek között jelölte ki helyét, mintha már volna Széchenyitől függetlenül is érvényes mértéke a magyarnak, aki *lesz*.

48 nyarán, mikor az a bizonyos hídlánc elszakad, Széchenyiben szakad meg valami. Mikor az ország négy sarkán felgyújtva ég, Széchenyi „Égek! égek!” kiáltással veti magát a Dunába.

„1848. június 26-án. Mégis dolgoznak a hídon! De nem fog elkészülni! Soha nem fogok átmenni rajta!... Holnap állítólag helyére kerül a lánc. Összekapcsolva? Nem, arra nem kerül sor soha! Ez az én hőmérőm. Ez a szép híd a világ csodája... Magyar földön nem teremhet meg.”

Nem ment rajta át soha. Haynau katonái mentek rajta át először, Világos, Arad felé.

Furcsa a Lánchídon járni, olyan érzés, mintha kőből és vasból volna, miközben tudjuk, hogy metafora. Vajon nem azért tart meg bennünket mégis, és azért nem zuhanunk a mélységbe ott, ahol a két város közé egy alanyi költemény zárósora van kifeszítve, mert az egész országot ugyanaz a rögeszme, a Széchenyi Istváné tartotta meg magyarnak?

5. Bölcsesség és idő vegytana

A Széchenyi nyomában támadó reformmozgalom kezdettől rá hivatkozik, olykor ünnepli, de irányát nem követi, szándékait nem érti vagy nem méltányolja. Széchenyi nem áztatja magát, tudja, hogy a nemességnek a megújulás érdekében valódi salto mortalét kellene megkockáztatnia, és ebbe csak a legnagyobb tapintattal vihető bele. Eleve tart azoktól, akik a nyilvános politika eszközeivel remélnék célt érni, mert úgy véli, kudarcuk kompromittálni fogja szándékait, sikerük pedig még inkább elriasztja a többséget a reformtól, vagy kényszerpályára tereli az egész átalakulási folyamatot. Késleltetni szeretné a tulajdonképpeni politikai kibontakozást, mert az elkerülhetetlen konfrontációval jár.

Az ellenzék vezérei, épp ellenkezőleg, arra számítanak, hogy legkönnyebben éppen a reform szoros értelemben vett politikai feltételei teremthetők meg. Úgy gondolják, hogy a rendi ellenállás hagyományos vonala a jogkiterjesztés

irányába hajlítható, mivel az „elveszett alkotmányért” folyó küzdelemben a rendeknek támaszkodniuk kell a tömeges erőre, vagy sodortatni fognak attól a helyes irányba. Kénytelenek lesznek beengedni az alkotmány sáncai közé nem nemes honfitársaikat is, ha másért nem, hogy biztosítsák magukat a hátbatámadás ellen, melynek lehetőségére a koleralázadás kellőképpen felhívta a figyelmet. Ezért stratégiájuk középpontjába a politikai nemzet, azaz a magyar nemesség szuverenitásának helyreállításával összekapcsolható témákat helyezik: az Ausztriához fűződő viszonyt, az udvar részéről elszenvedett jogsérelemeket és a magyar fennhatóság érvényesítését az országhatárokon belül. Számításuk nem válik be. A szavazó nemesség túlnyomó többségét semmiféle agitáció nem képes megnyerni az emancipációs program támogatásának. Így politikájuk akaratlanul is visszacsúszik a rendi ellenállás régi kerékvágásába: meddő „ujjhúzás” az udvarral, elszigetelődés az alkotmányos küzdelmekben nem érdekelt társadalmi rétegektől.

Ebből a körből a radikális szárny, élén Kossuthtal, már csak úgy tud kitörni a negyvenes években, hogy nyíltan szembefordul a nemesi többséggel. Ez viszont a magyar politika legális intézményeinek feladásával egyértelmű. Nem is hoz kézzelfogható eredményt az ellenzék taktikája, és radikalizmusuk önkéntelenül tolódik olykor arra a térre, ahol látszólag a legkisebb ellenállásba ütközik, sőt, harsány visszhangra lel a magyarság körében. Ez pedig a nemzeti öntudat fölkelése, melytől a magyar elem fensőbbiségének kivívását remélték. Minél nagyobb lemaradást tapasztaltak, annál vehemensebb nekigyürközéssel láttak a dologhoz. Széchenyi ebben a tévútra sodródott reformpolitika végső ellehetetlenülését látta. Már az Ausztriához fűződő viszony feszegetését is szerencsétlennek tartotta, mert az udvart minden magyarországi változás esküdt ellenségévé teszi. Bécs jóindulatát pedig semmiképpen sem nélkülözhetik, mert nagyobb önállóság kivívását egyelőre sem a belső, sem a külső erőviszonyok nem teszik lehetővé. Tudja, hogy a nemzetközi diplomácia uralkodó

doktrínája, az európai egyensúly elve megkívánja az egységes és erős Ausztria fenntartását a kiszámíthatatlan keleti birodalmak, azaz ekkor már egyértelműen Oroszország ellenében. Aki Ausztria gyöngítésére, a birodalom megbontására tesz kísérletet, semmiféle külső rokonszenvre nem számíthat. Felfogásának megalapozottsága 48-ban keservesen beigazolódik.

Az összeütközés Széchenyi és a politikai ellenzék között *nem* mérséklet és türelmetlenség konfliktusa. Ő gyökeresen más eljárást ajánlott a kitűzött célok elérésére. A vita a követendő módszer sarkalatos kérdései körül forog: a kor nyelvén a „modor” körül, ami nem illemt és más efféle szubtilitásokat jelent. Széchenyi úgy véli, előbb a modern nemzetgazdaság alapvető intézményeinek létrehozásával, a magyar nyelvű művelődés előmozdításával, tehát *tisztán társadalmi téren* lehet és kell előállítani a feltételeket, melyek között a nemesség vállalhatja a polgári átalakulással járó megrázkódtatást anélkül, hogy elemi érdekeit kockáztatná.

Világosan állott előtte, hogy a nemesség csak akkor lesz hajlandó lemondani törvényes előjogainak agresszív védelmezéséről, ha már nem rendi kiváltságaiban látja egyedül fönntmaradása és boldogulása zálogát. Márpedig semmi más nem teheti magyarrá Magyarországot jogfosztott és többségében másajkú társadalmát, mint ha a nemes magyar az ő egyedüli becses javát, szabadságát osztja meg a többiekkel. A nem magyarok és nem nemesek majd csak alkotmányos jogaik gyakorlása során, a nemzetgazdaság vérkeringésébe bekapcsolódva és mint egyenjogú tulajdonosok fognak a nemzettel egyesülni, így válhatnak magyarrá. Ellenkező esetben ez az egyesülés vagy nem következik be, vagy bekövetkezik, és a magyarnak kell felolvadnia a polgárosultabb idegen elemekben. Jogkiterjesztés nélkül pedig a magyarosító törekvések, legyenek bár a legtapintatosabbak és a legszerényebbek, mindaddig csak ellenkezést és visszatetszést szülhetnek, amíg azokat a nem adózó, robotoltató, városi követeket

gyűléseire szavazati joggal nem bocsátó, kiváltságai körében elzárkózó nemesi rend képviseli.

1842-es akadémiai beszédében kérdi:

„...Azt hisszük; nemzetiséget csak úgy rákenhetni bárkire is, ki épp kezeink közé jut, mint például meszet falra vagy mázat fazékra? ...Olvasztói fensőbbsséggel kell bírni. Igen. Ámde bír-e ilyessel az, ki szeretetre méltóság és rokonszenvgerjesztés helyett kuruzslóként csak külsőleg ad, s mert grammatikát tanít, mindenüvé zsinórt varr, s mindent veres, zöld és fejjérel eltarkít, már azt hiszi, szíveket nyert és velőket hódított? Vagy bír-e az olvasztói fensőbbsséggel, ki másban nem tudja becsülni, miért maga követel megbecsülést? Vagy tán az ért-e mesterséghez, ki hős ellentét, mert oly lelkesedéssel vív vére mellett, mint ő a saját véérért, pogányilag sújtja, s hír-nevét alacsony gyanúval bemocskolni nem pirul? Vagy tán az a mély felfogású olvasztómester, ki nyughatlan hevében a magyarságot mostani nyers állapotjában, mielőtt elfogadhatóvá, ízletessé vált volna, mindenkivel rögtön bevétetni akarja?”

A nemzetiségek dolga körül éleződik ki a leginkább Széchenyi és Kossuth szembenállása. Ennek a kérdésnek szenteli Széchenyi vagy tíz éven át

irodalmi munkásságának legjavát (*Hunnia, A Kelet Népe, Akadémiai Beszéd, Garat*). Újra és újra szükségesnek látja, hogy álláspontját minden oldalról körüljárja és megvilágítsa, anélkül hogy sikerülne elosztatnia a félreértéseket. A konjunkturális szempontoktól és őszinte hazafiúi lelkesedéstől egyaránt vezetett Kossuth és hívei nem veszik észre, hogy ha a jogkiterjesztés politikája a nemesség masszív ellenállásán – minden igyekezetük ellenére – egyelőre hajótörést szenvedett, ez, tetszik, nem tetszik, fokozott óvatosságot követel a nemzeti törekvések érvényesítésében. Jelszavak, melyek a gyűlésteremben esetleg többséget, az utcán fáklyászenét és a *Pesti Hírlap*nak előfizetőket szereznek, elidegeníthetik az ország nem magyar ajkú lakóit, akik számára változatlanul hiányoznak az önkéntes asszimiláció Széchenyi által unalomig ismételtetett indítékai.

A Széchenyi által követelt „modor” szigorú oksági láncolatot követ: a nemzet belső erőinek kifejtése – polgári jogegyenlőség – magyarosodás. Ha ettől

eltérnek, állítja, akkor a három, egymásnak részben ellentmondó törekvés egymás kárára fejt ki hatását, ami a legsúlyosabb következményekkel fog járni.

„Engedd a szőlő fürtjeit szabadon és egészen kiforni, s kedvemelő aranynedv leszen eszközlésed díja; ámde késztesd különmű részeket, mielőtt a bölcsesség és idő vegytana által nem rokonultak egy kissé, vagy mielőtt egy rész a második fölött bizonyos felsőbbséget magának ki nem vitt: s ugyan nem természetes-e, miképp tisztára forrt egész helyett az egymást emésztő heterogén részekből valami undok zagyvalék válik, mely legott rothadásba megyen át? S ím, ez Magyarország mostani állapotja...” (Garat, 7. o. 1842.)

Aggályoskodását legtöbb kortársa túlzónak találja, körülményes fejtegetéseire bosszankodva rálegyintenek, rémlátását túlérzékenységgel magyarázzák, és vészharang-kongatásából a féltékenységet hallják ki, amit Kossuth növekvő népszerűsége felett érez. Megdöbbenő, hogy e felfogást az utókor és a történészek jelentős része is osztja, mintha nem Széchenyi balsejtelmű

következtetéseit igazolná előbb a politikai küzdőtérre vitt s ott kudarcot szenvedett reformok sorsa, utóbb a márciusi forradalomra következő „fajháború” a nemzetiségek között. Aránytévesztést látnak abban, hogy egy ponton túl minden magyarosító törekvést veszedelmesnek tartott, és felhozzák, hogy a reformkorban ténylegesen alig folyt módszeres magyarosítás. Csakhogy ez épp Széchenyit igazolja: a külsőségekre irányuló „szájmagyar” hangulatkeltés megalapozatlan volt, tényleges eredménnyel nem járt, de igenis alkalmasnak bizonyult ellenséges érzelmek fölkelésére.

Mert a 48 tavaszán megszólaló nemzetiségi vezetők nem hagynak kétséget aziránt, hogy épp az utolsó évtized sérelmei mérgezték el viszonyukat a magyarsággal. Ezek tették őket bizalmatlanná, utóbb türelmetlenné, végül az udvar politikájának kész eszközeivé.

Ergovics Uros a magyarokkal testvériesülni kész pesti szerbek nevében ilyen értelmű szózatot intéz a nemzethez 48 tavaszán:

„Ha egy évtized előtt a szerb népnek oly önhittséggel neki nem esünk, ha a magyar nyelvet, a magyar nemzetiséget módjával, fokozatosan és nem kényszerrel igyekszünk vele bekapatni, az áprilisi karlovici és újvidéki események nem történendének... Hogy a szerb nép lenyomott állapotában ama boldog emlékezetű magyar alkotmány képviselői eránt, kik a nép jogait természet törvénye s igazság ellen monopolizálták, hódolást nem mutatott... az igen természetes... hogy a régi hamu alatt izzó ellenszenv a legközelebbi időben anyanyelvének s nemzetiségének üldözőbe vétele által lángra gyúl s ennek védelmében demonstrál, hogy a köznép azon hiedelemben, miszerint a magyar nyelvnek tanodáiba bevitele, anyakönyvei magyarosítása s egyházi könyveinek a múlt országgyűlésen javasolt magyarosítása által vallása veszélyeztetik, fellobban, hogy a nép Kossuth Lajosnak az újvidékiekhez intézett eme szavain: »Csak kard vívhat ki külön nemzetiséget«, megretten, felzúdul s a pusztá szép szavaknak oly hirtelen hitelt nem ad, kisebb betudást érdemel ama horvátnál, ki századokon át a magyar alkotmány jótékonyágát legbővebben élvezé...”

A párhuzamosan bontakozó nemzeti törekvések összeütközése ugyan szükségszerű volt, de a

negyvenes években még lett volna esély a megegyezésre. A kirobbanó politikai válság közepette a kölcsönös előítéletek feloldására már sem az idő, sem a készség nem volt elegendő. De megjegyzésre érdemes talán, hogy még 48 nyarán is Széchenyit hívja Erdélybe magyarok és románok között közvetíteni a román nemzeti mozgalom kezdetben állásánál fogva is legbefolyásosabb vezetője, Saguna görögkeleti püspök. Széchenyi pedig azt hangoztatja, hogy ha vállalkozna az útra – amit romló egészségi állapota végül nem engedett meg –, úgy csakis Saguna társaságában menne. Az események elsodorták a békéltető kísérleteket, és talán akkor is így történt volna, ha a magyar politikusok még idejében több megértést mutatnak a nemzetiségek kívánságai iránt. Az eltelt évtizedek kellőképpen előkészítették a talajt a bécsi politika számára, melynek létérdeke volt, hogy kijátssza a nemzetiségi kártyát. 1835-ben Széchenyi figyelmeztetése még időben, alighanem az utolsó pillanatban hangzott el:

„A drága idő arra volna legszentebb kötelességileg fordítandó, hogy magunkat kölcsönösen megbecsülve, viszonyos érdekeinket felvilágosítva és megértve, kezét fogva s vállvetve Magyarország minden lakosának jólétét lehető legmagasabb fokra emelni iparkodjunk. Hagyjunk fel szűkkeblű vitatásainkkal valahára már, mert most van még idő szebb frigynek kötésére vagy soha többé. Elődeink a frigyét könnyen köthették volna, mi, mostaniak már csak nehezen, utódaink tán soha többé, ezt ne felejtjük.” (Hunnia.)

Kemény Zsigmond írta róla, még életében: *„Előbb nem hitték szavait, aztán elfeledték, végül bámultak a bekövetkezett eseményeken.”*

1848 szeptemberében Széchenyi idegrendszere felmondja a szolgálatot. De talán mégis úgy kellene mondanunk: a szolgálat lehetetlenné vált. Szerepe értelmét veszítette – Széchenyi eszeveszetté lett. Világosabb pillanataiban tébolyult vádakkal illeti önmagát, mint aki elindítója volt a végzetes kimenetelű fejleményeknek. A fúriák, melyek titokban régóta gyötrik, immár szabadon tombolnak

odakinn – miért küzdene ellenük tovább önmagában? Elmeállapotának változása mintha csak tükörképe volna annak, amit maga körül lát a két hazában: önpusztítás, fél-öntudatvesztés, tetszhalál. Balsejtelmei valamivel korábban tudósítják a történendőről, mintsem azok bekövetkeznének, de az előrelátás még nem betegség, csak kínos lelki adomány. Ha Széchenyi őrült, úgy eleitől fogva az: láttuk, nem tud különbséget tenni saját sorsa és a nemzetsors között. De ha tudomásul vesszük ezt az úgymond megalomániás éntévesztést, a téveszme logikáját ezen túl töretlennek találjuk. Nincs abban semmi különös, hogy amikor élete művét – az ő esetében tehát: életét – pusztulni látja, pánik vesz rajta erőt, és a széthullásra lelki leépüléssel válaszol. A maga módján összhangot tart fenn a Kint és a Bent között, ami végül is az alkalmazkodóképesség, egyfajta lelki épség jele. A többi a túlhajszolt idegek végső kifáradása.

Akik előre látták, mint ő, a szükségszerű bukást, időben félreálltak. Eötvös, ezek közül talán a

legkiválóbb, rövidesen külföldön küszködik az *elméleti* problémával: lám, hová vezet a század uralkodó eszméiben rejlő önellentmondás. Széchenyi önmagával került feloldhatatlan ellentmondásba, rajta a dialektika nem segít. A bukás után majd mások is, akik reményeiket végérvényesen veszve látják, megháborodnak a fájdalomtól, köztük Vörösmarty, Szemere, Bajza. Mások, például Deák, Teleki, Arany különféle idegbetegségekből szenvednek. A legenergikusabb egyéniségek közül nem egy a tehetetlenség érzete elől az öngyilkosságba menekül, mint Nyáry, Vidacs, Teleki, Mednyánszky Cézár. A most következő emberöltő irányadó szellemei azok lesznek, akiket lelkialkatuk mintegy predestinál az önemésztő tépelődésre: Arany, Deák, Kemény, Madách – a depressziósok, akiket nem tört össze a vég, mert igazán sosem reméltek. Csak Jókai tud hitből és szeretetből a valódinál valóságosabb múltat, jelent költeni; csak Görgey képes a teljesített kötelesség öntudatával hallgatva élni. Az opportunisták megalkusznak, a szónokok külföldön

tovább szónokolnak. Teszik a dolgukat. A gyöngébb lelkek ábrándos vigaszt találnak asztaltáncoltatásban, összeesküvésben, sírva vigadásban.

Az ötvenes és a hatvanas évek Magyarországon az önvizsgálat, a lassú érlelődés korszaka. Arany balladáinak, elbeszélő költeményeinek javával ekkor készül el, Keménynél és Jókainál megszületik a magyar regény, Vörösmarty most költi legszebb lírai verseit, Madách megírja *Az ember tragédiáját* – szellemi fénykor ez. Az írástudók, szerepkényszerektől megszabadulva, hivatásuknak élnek, számvetést készítenek, s a nemzet emlékezete igazán most dolgozza fel, most veszi birtokába az elmúlt korszak nagy eseményeit. A polgárosodás, az ipar fejlődése is gyorsabb ütemben halad, mint korábban.

Talán a gyűlölt elnyomatás, a néma ellenállás, a közös mártíromság erősíti és formálja magyarrá épp ezekben az évtizedekben a társadalom öntudatát. Szó sincs pusztulásról. A nemzet élni akar, úgy, ahogy lehet. Sorsa korántsem tragikus, legfeljebb keserves. A tragédia csak a nemzet nagyjainak osztályrésze.

Miben áll hát az ő tragikumuk? Míg hőszünk öntudata szunnyad, porhüvelyéről dr. Górgen gondoskodik, szellemalakját pedig már kikezdi, akik az örökség egy-egy darabjára igényt formálnak: elgondolkodhatunk e fölött.

Ha egy vállalkozás nagyszerűsége és bukásának szükségyszerűsége egy tőről fakad, tragikus helyzetről beszélünk. Ilyen tragédiába fut a kitűnőbb magyar értelmiségiek sorsa, ha nem képesek fél szemüket behunyva élni, hanem csak legjobb tudásuk szerint, és közben mégis, mindenáron, de a saját princípiumaik szerint, notóriusan élni, cselekedni akarnak. Európa peremén, a „még nem” és a „már nem” határolta dús rónaságon éppen csak ezt nem lehet. És vajon van-e az „élet” szónak más nyelveken is ilyen patetikus csengése, mintha az valami nagyon nagy teljesítmény volna – nem tudom. Ady, Széchenyi a legszembeeszköbben ilyen egyéltűek, akiknél meggyőződés, élet és mű sehogy sincsenek meg külön, nekik is volt aztán a legtöbb bajuk

magyarságukkal, és miattuk, általuk vagyunk a leginkább magyarok.

Magyarországról belátni egész Európát; legalább a csúcokat és a nagy körvonalakat. Könnyebb is a valóságos arányokat kellő távolból mérni fel, mint közlelről. És ami látszik, az elérhetőnek látszik, és gondolatban el is érhető. Egy kultúra legjelentősebb és legmeglepőbb alkotásaival nemegyszer épp a széleken találkozunk, ahol az idegennel határos, és attól megtermékenyül. Onnan nézve a centrum, a távolsággal egyenes arányban, különös vonzerőt gyakorol a képzeletre. Ott a szellemi hovatartozás egyáltalán nem magától értetődő, naponta választani kell, napenként bizonyításra szorul, s a megmaradás záloga lehet. A veszendőség tudata rendkívüli erőfeszítésekre ösztönöz.

A magyar szellemi klíma – a legsötétebb korszakokat kivéve – kedvez a nagy individuális teljesítményeknek. Nincs arra semmi ok, hogy csodálkozzunk létrejöttükön, vagy ellenkezőleg, kisebbsítsük jelentőségüket. Létrejöttek, és pedig nem a

körülmények ellenére. A szellemi produkciót serkentő és provokáló feltételek épp a kulturális *határhelyzetből* adódnak.

Távolság, idegenség, határhelyzet, veszélytudat – a kulturális periféria rendszerint magányos csúcsteljesítményeit előidéző motívumokban közös vonás a *kontraszt* a környezettel. E vállalkozások sohasem összhangban, hanem szükségképpen ellentmondásban állnak közvetlen társadalmi előfeltételeikkel. Azt hangsúlyozzák, ami azokból *hiányzik*. Ez ad nekik drámai aktualitást, szerzőiknek pedig a kiválasztottság és elhivatottság felfokozott, olykor abnormis öntudatát. A magyar messiásoknak erre mindenkor nagy szükségük volt.

Mert kontrasztélmény és a befogadás *lehetetlensége* ugyanannak a dolognak a két oldala. Az alkotás szubjektív feltétele éppen az objektív feltételek hiányában adott. Tragikus nagyjaink sorsában, így a Széchenyiében is, ez a tragikus elem. Azt kellett akarnia, amit véghezvinni lehetetlen, mert annak volt

a legtöbb értelme, aminek a legkevésbé volt történeti realitása. Csak a torzó autentikus.

A kultúra története a kivételes, megismételhetetlen egyedi teljesítményeké, a csúcsoké. A nemzet a kevesekben él.

A civilizáció története a törvényszerűen ismétlődő, tömeges teljesítményé. A nemzet mindennap él.

A magyarság veszedelmes önértékelési zavarai pedig talán akkor oldódnak majd, ha megértjük a kultúránk és civilizációnk története közti ellentmondás és kölcsönhatás természetét.

6. „Könyvet írni, aztán – puff!”

„Ön-száműzött, Harold új útra kelt,
remény nélkül, de már nem oly borongva;
a puszta tudat, hogy hiába élt,
s a síron innen minden összerontva,
még a csüggedést is mosolyba vonta,
mely vad volt bár – mint tengerészek egy
süllyedő hajón hívják ki goromba,
őrült ivászattal a végzetet –
derűt oltott belé, mit ő nem fékezett.”

(Byron: *Childe Harold* zarándokútja.

Tótfalusi István fordítása)

1857 tavaszán Ferenc József császár körutazást tesz Magyarországon. Gondosan előkészített látogatásának célja, hogy ország-világ előtt demonstrálja: a civilizátor Osztrákia jótéteményei által sokszorosan lekötelezett – Széchenyi szójátéka szerint „felkötelezett” – tartomány pacifikálása maradéktalanul végbement. Útját két irodalmi alkotás teszi emlékezetessé. Az egyik, *A walesi bárdok*

kéziratban terjed szűk körben, a másik, Széchenyi *Szatírája* rövidesen bűnjelként kerül a bécsi rendőrség irattárába, és csak 1922-ben jelenik meg nyomtatásban. Mikor Arany János balladáját az olvasóközönség 1863-ban végre megismerheti, már három éve halott az igazi walesi bárd, aki – no halld meg, Eduárd – megsemmisítő gúnyiratban olvassa a császári bitorló fejére annak összes bűnét. Arany *A walesi bárdok* után éveken át kétségbeesett hallgatásba burkolózik, melyből, szokása szerint, csak a még nagyobb kétségbeesés zökkenti ki: Széchenyi halálhíréről értesül. A nemzet gyászához neki kell majd méltó szavakat találnia.

Széchenyi műve szó szerint gyilkos satíra: végez alkotójával, másolójával, elindítója az öngyilkossági és meghalási járványnak, ami Széchenyi halála után döblingi környezetében pusztítani fog. Megint egyszer beigazolódik élet és mű Széchenyi pályáján mindvégig elválaszthatatlan egysége: a *Szatíra* 160. oldalán név szerint megjelenik Felsenthal rendőrfőtanácsos, amint a kályha mögé bújva

kihallgatja Bach és „Szekirvári gróf”, azaz Széchenyi képzeletbeli párbeszédét. S mivel Kafka, Hašek és Széchenyi olyan birodalom lakói, ahol a képzeletbeli párbeszédet is kihallgatják, mi sem természetesebb, mint hogy három évvel később tényleg Felsenthal jelenik meg Széchenyinéél a végzetes házkutatási paranccsal, és ő olvassa először a gróf titkáránál lefoglalt *Szatírá*t. Természetes, hiszen Széchenyi a mondott helyen őt nevezi meg Mefisztoteleszeként, s ezzel az úrral neki régóta szerződéses viszonya van. Amikor leírja nevét – szinte megidézi. Utolsó vállalkozásába kezd: „könyvet írni, aztán – puff!” – jegyzi fel magának, és még 57 nyarán, írás közben meghozatja a pisztolyt, amit majd 1860. április 8-án vesz kezébe.

A 894 kéziratlapot betöltő műnek nincs címe, nincs kezdete és nincs vége. A *Nagy Magyar Satíra* címet Károlyi Árpádtól kapja, aki majd a Bécsi Állami Levéltárban félszáz év múlva felfedezi. „Egy mondat közepén kezdődik”, írja róla. Ez a mondat egyúttal végét szakasztja annak a nem különösebben figyelemre

méltó nyersfogalmazványnak, melyből Széchenyi utóbb *Önismeret* című életbölcseleti tanulmányát szerkeszti meg. Az *Önismeret* a lassan magához térő döblingi remete öngyógyításának krónikája, tollpróba, melyet alighanem időtöltésül ír, mint lábadozó, a helyes életvitel kérdéseiről, szokása szerint elegyítve a bölcselkedést anekdotákkal, és egyelőre különösebb cél nélkül haladva arra, amerre az épp felmerülő ötletek viszik. Még mintegy véletlenszerűen tér az egyéni jellem kérdéseiről a nemzeti jellegre, de arról már szinte kikerülhetetlenül Neuösterreich belviszonyaira, ahol „*minden hazugságra van alapítva*”. Ezt május 4-én írja le. Aznap, amikor Ferenc József Pestre érkezik, áthalad a Lánchídon, fogadja a hódoló küldöttségeket, köztük a Tudományos Akadémiáét – Széchenyi gondolatai ezen a napon nem járhatnak másutt, mint vele, s így talál vissza önmagához.

Az élet véget ért, Döblinget többé nem hagyja el, nem fogja a világ elé hurcolni Széchenyi István roncsait. De „valakinek”, aki fejébe húzta a magyar

írástudó szabadságának felségjelét, a tarka papírcsíkokból saját kezűleg eszkábált bolondsipkát – valakinek ezentúl „észnél kell lennie”. Mivel normális beszámítás alá nem esik, egyelőre írhat és cselekedhet saját lelkiismerete szerint, amit kevesen mondhatnak el magukról a közbirodalomban. A tébolyda épp arra való.

Le fogja leplezni a gyalázatos „*mistificatio*”-t: a bitorlóval nincs kibékülés, semmi sincs elfeledve.

Lehetetlen, „hogya magyar elfelejtse, miszerint hona amputirozva és hátramaradt része 5 vérző darabra van szétszakítva, az országnak legjelesb fiai hol akasztófán lihegték ki lelküket, hol mint földönfutók nyomorultan vesztek el, nagy számban pedig még ma is bujdosnak koldusbottal az egész világ hátán, jó hírét 1000 évi recollectióival együtt lemocskolták, leköpték; mikor megtörtént a vész, de egyetlenegy magyarnak sem túrték őszinte szavát, pedig mindnyája nem volt rebellis; de ehelyett jobbadán ignorans phantast vagy theoretikus sehonnaiakkal olyannyira eláraszták a magyar hont, és annyi kimondhatatlan éretlenségeket halmoztak egymásra, és minden lépésükben a legalitásnak és jóakaratsnak lárvája alatt

olyannyira kitüntették Machiavel körmeit, hogy a magyar nemzetnek jövője alkalmasint örökre meg van semmisítve.”

Aki ebben a szellemben ír, és művét teletűzdeli a vezető kormányférfiak, valamint az uralkodó felkent (Széchenyinél: angeschmiert) személye elleni gyilkos gúnyolódással, és amit leír, a nyilvánosságnak szánja, az tartson magánál pisztolyt, ha sorsának ura akar maradni. S hogy művét mégis egyik napról a másikra félreteszi majd, annak oka az, hogy úgy dönt, a monstrum-szatírában összehalmozott mondanivalót más szerkezetben, egy tömörebb politikai röpiratban bocsátja közre. Ez lesz a *Blick*, a Bach-rendszer öndicsőítő vádiratára készített válasz, ami majd a hatóságok figyelmét a döblingi irodalmi műhelyre irányítja.

A *Nagy Magyar Satírában* Széchenyi a képtelenségig kiéli szerepjátszó hajlamát. A mű egyetlen hatalmas monológ, melyet Bach belügyminiszter intéz az uralkodóhoz. Ezt szerző és olvasó a császári fogadóteremben, „egy kilyukasított

spanyolfal mögül” hallgatja végig. Az ál-Bach cinikus őszinteséggel tárja fel az igazinak céljait, a magyarság kipusztítását, a világhozvélemény elbolondítását és saját karrierjének gátlástalan szolgálatát. Közben, oldalakon vagy egész fejezeteken át idézi másokkal folytatott beszélgetéseit, kihallgatott vagy elképzelt felségsértő nézeteket, melyeket szemforgató méltatlankodással olvas a fenséges uralkodó fejére, a szerző kaján és dühödt hahotája mellett. Mit gondol a muszka, mit a magyar papság, mit mondhatna Cavour gróf az osztrák külügyminiszternek, hogyan diskurál titokban két magyar, mit hallott ő maga a prágai kocsmában, ahová álruhában szállt ki, megtudni, hogyan gondolkoznak róla az emberek – de sehogy se boldogul az ott szép számban üldögélő besúgók és provokátorok miatt, sőt, maga is gyanúba keveredik. (Alighanem a Kehelybe küldte őt Széchenyi látnoki képzelete, ahol ő apostoli és királyi fenségének légyzaros képmása egykor majd Švejk közlegény kísértetiesen ideillő kalandjait fogja elindítani.)

Széchenyi nemegyszer maga is elveszíti a fonalat, és összetéveszti, éppen ki beszél és kit idéz. Annál könnyebben eshet ez meg vele, minthogy a leghosszadalmasabban Bach éppen „*a mérges szája által eléggé ismeretes gróf Szekirvári*” gyalázatos nézeteiről számol be az uralkodónak, s az Széchenyi saját alteregója. Szekirvári ott kísért a mások jeleneteiben is, például váratlanul beleavatkozik báró Hauer pesti fő kormányzó és Bach kettősébe az osztrák beamterek zsinóros magyar ruhába bújtatásának fényes előnyeiről, és mint elszabadult szellem a spiritiszta szeánszon, igen vad dolgokat mond. Az utolsó fejezetben pedig, ahol Bach egy cseh cukorgyárossal folyt vitáját reprodukálja – hogyan vezet államcsódhöz a mértéktelen adóztatás – a gyáros felidézi Széchenyi István és báró Kübeck szóváltását a negyvenes évekből, amikor is a nevezett gróf ekképpen idézte Benthamot, a híres angol közgazdát – ez az a hely, ahol a kézirat megszakad.

Néha úgy érzi az olvasó, mintha még Károlyi Árpádot, a mű közreadóját is Széchenyi találta volna

ki. Lapalji jegyzeteiből kitűnik, micsoda harc dúlt Károlyiban a hű royalista és a hű filológus között. Kommentárjaiban ugyanazt teszi, amit Bach a szöveg szerint: tettettett naivitással igyekszik félremagyarázni a konzervatív Széchenyi-képbe sehogy sem illő hajmeresztő kifakadásokat Ferenc József ellen.

Az ál-Bach, persze, mindvégig dicsőíti és igazolni igyekszik a kényuralmi rendszert. Derekasán megfelel a császári fenség ellen felhozott vádakra. Épp az ő túlbuzgó és persze kicsavart fejtegetéseiből bontakozik ki a birodalom és az uralkodó rettenetes élethű torzképe. Lojalitásával egyedül a derék Švejk versenyezhet majd, a magyar irodalomban úgyszólván rokontalan mű egyenes ági leszármazottja.

„Ferenc József apostoli császárnak főtulajdona egyeneslelkűség és lojalitás. Érti az úr? ebben láthatja, ha nem vak, minden cselekvésünk kulcsát!... ezen mottó van kipingálva és kistikkelve mindennemű lobogóinkon! Ó, mily baj, ily marhákkal, mint ezen theoretikus magyarok, kik közt sohasem

élt még tudósember Stefan Verbőczin kívül... valami okosat concipiáltatni!”

És nyomban nekilát, hogy svejkileg kimagyarázza, mennyire vétlen a jószívű fejedelem a 49-ben hozott véres ítéletekben.

„Ha az auditorok tudják vagy csak legtávolabbról is sejdítik, mily nehezen esett a jó császárnak azon temérdek halálítéletet... saját kezével aláírni, mi annyira időrabló, és az időt parádéra vagy vadászatra fordíthatta volna a jó monarcha, bizonyosan egész egészen más directiót vesz a dolog, mert annyi auditor közt egynek tán csak mégis eszibe jut azt mondani, hogy Ferenc József a magyar nemzetnek átellenében vagy semmi, vagy magyar király, vagy hódító; ha semmi, akkor nincs joga Magyarországon macskát, de csak patkányt is elítéltetni; ha magyar király, akkor ítéltessen magyar törvények szerint, ha pedig hódító, akkor senkit nem idézhet felségsértés bűnébe, mert az, ki ellene kardot ránt, nem felségsértő, de hazavédelmező. Az auditorok azonban... tökéletesen meg voltak arról győződve, hogy uruknak kezére dolgoznak, ha elég dolgot adnak a hóhérnak, ki már kisdedkorában – nem a hóhér, de a császár – mint nedves és száraz dajkái és nevelői mesélik, kimondhatatlan szenvedelmekkel ette a cseresznyét, de nem a

»Krammel«-félét, hanem a setétebb színűt, és pedig nem azért, mert édes, hanem mert vérszínű!”

A főminiszter fejtegetései során többször hivatkozik magára Széchenyi Istvánra, minden esetben hangsúlyozva, hogy az illető már nem él. *„...egy bizonyos, már most elhunyt szerencsétlen gróf...”* *„...és mi különösen a magyar Akadémiát illeti, szerencsére meghalt annak egyik első fundátora...”* *„Ha gróf Széchenyi István élne, akkor róla is azt mondanánk, hogy ő is oly hasznavehetetlen számár, mint a többi, de miután nem kis hasznunkra megholt, most szívesen megengedjük, das er der erste und gescheideste Ungar war...”* A satíra a szerzőjére leselkedő halhatatlanságot sem kíméli. Bach taktikusnak találná, hogyha a magyarok majd emléket akarnak állítani a grófnak, ahhoz Ferenc József is járuljon hozzá némi adománnyal, mondván, hogy a halottak többé úgyszem árthatnak. Maga is felajánl a célra némi értéktelen államkötvényeket.

Különösen jellemző részlet az, melyben Bach oldalakon át arról elmélkedik, miként lehetne a

császárnak elbolondítani és a magyar ügytől eltántorítani Széchenyi Béla grófot – a szerző fiát. Látni való, hogy a gyűlölt főminiszter hangján a különös atya intelmeket intéz a politikai szatíra mellékalakjaként felléptetett fiához – végrendelkezik. Bach persze épp állhatatossága miatt kárhoztatja Béla grófot – hiszen itt minden fordítva értendő –, és azt a magyar ifjúság leendő vezéréként állítja be, olyannak, amilyennek Széchenyi mindig is látni szeretete volna. De arról is értesülve van, hogy az ifjú Széchenyi könnyen megfogható a hiúságánál, valamint hogy túlságosan hódol sportszervezőnek stb. Legokosabb lesz tehát, ha az uralkodó vadászatra hívja és úgy hálózza be. Még az Akadémia felszámolásához is meg lehetne nyerni őt, ha vadászat közben Ferenc József rábeszelné, hogy a beléfektetett pénzből inkább valami hasznosabb vállalkozást támogasson, aminek több értelme van, mondjuk építtessen fedett uszodát... A félrecsúszott álarc mögül gúnnal és aggódva vicsorog utódjára a féltő, a féltékeny atya – Bélát mindenáron rá kell

kényszeríteni, hogy méltó örököse legyen; miközben sejtí, hogy nem lehet azzá. A lángész és a rögeszme nem örökölhető nyavalyák. Úgy látszik, a *Szatírának* ebből a részletéből születnek nemsokára Széchenyi *Intelmei Béla fiához*.

Osztrákiáról csak tudatregényt lehet igazán írni, mert Osztrákia leginkább az alattvalói tudat-alattira épül, abban van jelen, és ott tesz szert legalapvetőbb vonásaira. Minden gondolat akaratlanul is a rendszer körül forog, mely nem egyéb, mint a gondolatok ellenőrzött körforgalma, tehát minden gondolatnak vissza kell jutni a rendszer középpontjába, az uralkodóhoz. Ezt tükrözi a *Szatíra* alapszerkezete, mely egyetlen kihallgatott kihallgatás, ahol az alattvalók kihallgatott gondolatait közvetíti a miniszter, akit egy kihallgatott alattvaló képzelete vetít elénk. A fölállított rendszer szimmetrikus, Bach napokkal előre tudja, milyen kérelemmel érkezik az audienciára a kérelmező Apponyi gróf, de a szerző is belelát Bach gondolataiba. Nem titok, hogy nincs titok: elnyomó és elnyomott szüntelenül egymás

gondolatait gondolják. A cenzúra az irodalom legméltóbb tárgya. Följelentő és följelentett egymásért vannak.

Lenni annyi, mint följelentve lenni.

A felségsértést is csak az hitelesíti, ha titkosrendőri jelentésben szerepel – ezért nem első személyben közli Széchenyi gondolatait, hanem a fő-fő följelentővel, Bach Sándorral nevezeteli apostoli fejedelmét mindenki által megvetett, vérrel saturált dögnök, császári komédiásnak. Így nyer az ősz bárd leírása a néma tartományról a közvetítés révén mintegy iktatószámot – epikai hitelt.

„...a császárt igazi symphatiával sehol sem fogadták, de azért kurjongattak a láttára, mert ezen komédia pénzfenyegetéssel és botbunkósan meg volt parancsolva, és nem azért állottak itt-ott nyájas képpel, mosolygó arccal és kis ajándékokkal elibe, mintha szeretnék – hanem mert oly ostobák voltak remélni, hogy ez tán megolvasztandja jeges szívét; – ...és az egész artefact kormányi rendszernek nincs más alapja, mint meg nem szűnő komédia, mystificáció és terrorizmus... Osztrákia már most úgy mint Britannia egészen szigetté vált, csakhogy Albion a tengereknek diaphan tiszta habjaiból

magasodik fel mint az emberi szabadságnak gyönyörű asyluma, midőn Osztrákia antipathiától körülmosva, tökéletesen elszigetelve minden szövetséges nélkül mint szétszakított, kidörzsölhetetlen vérfoltokkal elundokított és taknyos gyermekhez sem illő piszkosságok által egészen elpiszkolt sár-solitaire tündöklék Európa közepén, hol hypocrisia és hazugság üté fel nyomorult lakhelyét.”

Ferenc József itt-ott megrója Bachot efféle merész kijelentéseiért:

„Így még velem senki nem mert szólni, mint Ön, miniszter úr, de miután tisztán látom, én ki igen tisztán látok, hogy szándéka tiszta és kész, könnyen felharagudó természetem dacára, még a hátbalökési szándéknak is kitenni magát, csak hogy nekem szolgáljon, annyi magafeláldozásáért Önnek nemcsak megbocsátok, de Önt valóban legjobb barátomnak tartom, és erősebben tisztetem, mint saját papámat!

Ó, édes Feri Jóskám, mily kimondhatatlan kéjérzet árasztja el egész lételem! Én jól tudom, hogy Felségeddel senki nem szólt még így! De vajon miért nem szólott senki is így? Ezt Felségednek tüstént megmagyarázom! ...mert Felséges Uram... csak azokra figyel és hallgat, és csak azokat szereti, mennyire ti. szeretni képes, kik gusztusa szerint szólnak, és füttye szerint

táncolnak, nagyon félttem... hogy felséges császárom, ha egyszer tükröt állítok elibe, melyben tökéletesen megismerheti magát, engemet haragjában tán magától rúgni vagy szokása szerint mint kinyalt citromot a ganéra hajítani méltóztatnék” stb.

– így beszélte a tébolydai krónikás Neuösterreich Übüfenségét és első pfinánc-miniszterét 1857-ben. A *Szatíra* „komédiás” szerkezete humorának legfőbb forrása, ez ad alkalmat az átlátszó inkognitókban maskarázó szerzőnek, hogy felváltva szólaltassa meg a hóhér heherészését és az áldozat akasztófahumorát. Dühödten bohóckodik, végre szabad folyást engedhet gunyoros természetének. Tudja, hogy a gúny gyilkos fegyver, ölni akar vele. A švejki álnokoskodás ezt alig leplezi. A kicirkalmazott torzpfákon kedvét töltő minapi ápolt, tegnapelőtti császári és királyi kamarás sírással együtt felcsukló röhögésében rettenetes kétségbeesés bujkál: „*lássuk, uramisten, mire megyünk ketten*”. (Van mégis egy rokona a magyar irodalomban: *A nagyidai cigányok* az.) Se nyerni-, se veszítenivalója nincs többé, ami gátolná: szabad utat engedhet indulatainak. Közéleti

szerep, kiszámított politikai célok kilenc év távolából köszönnek vissza. Ezúttal igazán csak az önkifejezés kényszere vezeti. Önkéntes börtönében fura rigolyák imamalmát pergeti állhatatosan, játssza a bolondot, de csak fölszéllel az, s most épp délről fú... Magántébolya menedékéből illúziók nélkül szemléli a közbolondságokat. Az *Önismeret* kéziratában írja:

„Bajom nem az, mintha épen nem vagy csak homályosan látnék, hanem kimondhatatlan nyomorúságom onnan ered, hogy minden báj, minden varázslás szétfoslott előttem, minden kecsgetető kilátások megszűntek, és én minden leplek nélkül vagyok kénytelen a zord jelennek legelrejtettebb redőit is egész undokságukban szemlélni.”

Az önkontroll hiánya ugyanakkor kuszává és alig emészthető olvasmánnyá teszi a *Szatírá*t. Nincs következetesen végigvitt kompozíció, a terjedelem már-már elviselhetetlen, a mű tele van – olykor szó szerinti – önismétlésekkel. Ugyanazt a kedvenc témáját háromszor-négyszer is felveti, gondolatai kiszámíthatatlan irányba kalandoznak, s ő engedi

magát elragadtatni a szavaktól, véletlen felmerülő ötletektől. A *Szatíra* egyben naplója is, az életszükségletté vált mindennapi magakiírás szokásának felelevenítése. Mindennap ír hozzá, és mint egy naplóban, feljegyi a dátumot is. Ami épp aznap foglalkoztatja, beleépül. Váratlanul kikerekedő hosszadalmas fejtegetések indítékát valószínűleg alkalmi benyomásokban, aznapi újságcikkekben kell keresnünk. Újraolvasni, megszerkeszteni nem volt már ideje. Könnyen lehet, hogy a nemsokára ismét „ép” történelmi küldetéstudattal tervezgető Széchenyi eredeti formájában végül nem is találta volna művét kiadásra alkalmasnak. Szívós zsarnok volt önmagának, de Döblingben az író előbb támadt fel, mint a zsarnok. A *Szatírá*t akkor írta, amikor „volt rá ideje”. Pontosan annyi ideje volt, amíg ezt megírja, ennyit szánt magának, aztán – puff. Mintha húzná is egy kicsit az időt, hisz tudja, mi következik az utolsó sor után, azt elvégezte magával. Néha úgy kezd újabb strófába, úgy ismételteti a refréneket, mint aki nem akarja még, hogy vége legyen.

Eközben végképp szétfeszíti a magyar körmondatot, korának irodalmi anyanyelvét, ami Széchenyivel együtt alakult, duzzadt, terebélyesedett mind bonyolultabb és mívesebb konstrukcióvá. Azt hiszem, a reformkori körmondat létét mindenekelőtt a magyar nyelv zeneiségének köszöni, de köszöni annak is, hogy a kor uralkodó műfaja még mindig az előbeszéd volt, annak is egy igen sajátos formája: a politikai szónoklat, s hogy annak művelői félig-meddig valamennyien jogászok. A negyvenes évekbeli Széchenyi-művekben az egyre bonyolultabb intellektuális anyag, melyet a körmondat hordozni kényszerül, a nyelvi szerkezetet teherbíró képességének végső határáig igénybe veszi – és tudjuk, ekkor már a személyiség koherenciája is recseg-ropog. Itt, Döblingben a Széchenyi-mondat minden elképzelhetőnél hosszabbra nyúlik, belső rendje pedig szétzilálódik, s csak azért nem robban fel, mert összetartja a nyelvi lelemény és a változatlanul hibátlan ritmusérzék. Ehelyett a végtelenül kanyargó körmondatok szellemvasútja

elkezd átalakulni valami merőben mássá: a még meg sem született modern prózanyelv szabad versszerű hosszú mondataira hasonlít. Ez az újítás Széchenyinél is lényegében ugyanazt a funkcióváltást szolgálja, mint majd a „moderneknél”: a mondatelemek közti logikai-kauzális összefüggésekkel szemben az asszociációk számára teremt tágasabb teret. Nem argumentál, és nem retorikus – márpedig a magyar körmondatnak ezek alapvonásai –, hanem *önmagát mondja*. Nem körülírja célba vett tárgyát, hanem a tárgy a szemünk előtt, szavakból születik, vagy fölmerül a mondat áradásából előre nem látható módon, *a szavaknak odavetett élet* áramlásának titokzatos törvénye szerint.

Széchenyi István életdrámája immár kerek egész, a satírajátékot is megírta hozzá. Ahol a kézirat megszakad, onnan megint az életben kell végigjátszani. A scenírozás mesterei: ha a realitás Osztrákia, akkor a tébolyda legyen a szabad Magyarország téveszméjét kergető lunátikusság

végjátékának színhelye! Az emberiség nevetve búcsúzik – a jövőjétől. (Az egyes ember még inkább: ő azon is nagyokat röhög, hogy a következő nemzedékkel minden előlről kezdődik, ugyanolyan átéléssel és izgalommal.)

Döblingben a *Nagy Magyar Szatírát* adják. Az örültek menhelyén egy politikai összeesküvés szálai futnak össze. A politikai cenzúra hivatalnok hivatalnoka – Széchenyi cinkosa – névtelen pamfletet ír a rendszer ellen, majd akkurátusan betiltja. A betiltott könyveket kilopja Széchenyinek. A bukott Bach utódja a *Blick* szerzőjével tárgyal az elmegyógyintézetben. A névtelen szerző kiléte már csak a rendőrség előtt titok. Az ápolat kormánylistát készít. Rosencrantz és Guildenstern puhatolja Széchenyi szándékait. A rendőrség nagy erővel csap le a bolondokházára, de bolonddá teszik. Széchenyinél nem találnak semmit. Titkárának szállásán azonban előkerül a *Nagy Szatíra*, hogy betöltse rendeltetését. A rendőrminiszter egészségesnek nyilvánítja Széchenyit. A

zárójelentéssel egybekötött halálos ítélet így hangzik:

„Az örültekháza az Ön számára megszűnt menedék lenni.”

A vég? A végszó.

Széchenyi tudja, most a pisztolyjelenet következik...

KÉSŐ VAN

„Mily utazást tőn - bár csak intensive”

(Arany János: Bolond Istók)

Magyarországban Arany János az etalon, a legmaradandóbb ritka ötvözet, mértékegységnek való. Bármikor fordulhatunk hozzá, nem kell bizonygatni időszerűségét. Különben is, most minden egyszerre időszerű. És leginkább talán az, ami befejezetlen, vagy pusztán lehetőség irodalmunk történetében.

A legtöbb töredék Arany után maradt. A szemérmes költőről a kétszer elkezdett, kétszer félbehagyott verses elbeszélés, a Bolond Istók árul el a legtöbbet. Egyúttal ráirányítja figyelmünket a tizenkilencedik századi magyar irodalom előtt megnyíló, be nem járt utakra, feloldatlan dilemmákra.

1. Az alanyi hős születése

„Ám lássa múzsám, hogyha belekezd” – *Bolond Istók* első éneke mindjárt szabadkozással indul. „Kedvem van énekelni (ritka kedv / Egy idő óta!)”... 1850-ben magyarázatra szorul az ilyesmi. Miféle kedv? A kezdő strófák könnyeken átcsillanó mosolyt festenek, a „hullámos emberszív nedélyét”. Jelzik, a történet ezúttal csak alkalom a beszédhez, mely újra és újra a beszélőre magára tér, vagy elakad. Érezteti a csöndet, mely a megszólalót körülveszi. És alighogy belekezd, máris eltér a választott tárgytól, teszi, hogy egészen meg is feledkezett róla:

*...Kit s mit akarék
Megénekelni csak? Tudj' a manó,
Hiszen nem is gondoltam arra még:
Pedig, könyörgök, azt előre jó
Megtudni mégis: ki az a derék,
S mi rajta megénekelni való...*

„Hanem dologra”, biztatja magát. Beszélni fog, hallgatás helyett, valamiről, valami más helyett. Ezt érzékelteti a feledékeny, tétova keresgélés alkalmas hős után („Bár hősi tette most nem jut eszembe...”). Miért ő róla kezd éneket? Eltéveszthetetlen hangsúlyt kap, mikor egy melléktéma mellékmondatában váratlanul előbukkan:

*„...nem mindig hősi termet ad vitézt:
Például ott van a kis törpe lengyel,
Szegény! ő meglehetősen majom-ember.*

*Ki éneklendi meg dicső csatáit?
S ki hallja meg a költő énekét?...
Azonban Istókhhoz térnem muszáj itt,
Nem is kerítek ily nagy fenekét,
Pegazusom még most szépen leszállit,
De ha tovább sarkantyúzom, levét...”*

Előbb: kis törpe lengyel. A kontraszt kedvéért, bizonyára. Ez még jobban kiemeli a rákövetkező két jambikus sor pátozát. A hangsúly a „megéneklésre” kerül: a kérdő névmás ismétlése előkészíti, a régies

igeidő kiemeli ezt a motívumot. De nyomban le is inti magát: „Istókhöz térnem muszáj”. Miért muszáj, tudja az olvasó. Több szó nem esik erről, de a hangütést nem feledi.

Mintha gyéren szemerkélő reggeli eső párafüggönye mögül bontakoznának a felidézett képek: a körvonalak elmosódottak, alig látszik még, mi lesz itt a néznivaló. Ezért a költemény minden apróságot körüljár, alaposan szemügyre vétet. Az elmélkedő, lassú tempó sejteti, nincs többé hová sietni. Nyolc nyolcsoros strófát szentel a düledező kunyhó leírásának, ahol majd hőse megszületik. Annak idején éppen ennyi kellett Toldi és a cseh bajnok párviadalának elbeszéléséhez, a partraszállástól a nyakazásig. Akkor fegyvert s vitézi virtust énekelt, most énekelni, mindenek dacára, és érthetően hallgatni, az a virtus. Akkor az ifjú óriás képzelte hőstetteit egy magát ifjú óriásnak képzelő nemzeti hallgatóság követte figyelemmel, most képzelni kell a hallgatóságot, és nagyon is valóságos a hallgatás.

Aggályos körültekintéssel hord össze deszkát, vályogot a költői építményhez; boltívet, lovagcsarnokot nem képzél, legfeljebb csőszkunyhót a pusztán, azt is csak kellő elővigyázattal. Egyenként vizsgálhatja az ábrázolt tárgyak valódiságát, teherbíró képességüket. Nem, egyhamar nem ír hun hőseposzt, se Toldit. A hősénekekhez hit kell, ami összetartja. Verses regény alapanyagául a kétely is megteszi. Nem a csőszkunyhó, hanem a lelkiállapot rajza fogadja az elbeszélés világába belépő olvasót. A narráció lírává töredezik, a romos pusztai hajlékra árnyékot vet a kétely, düledező falain átsüvíti a hiábavalóság érzete. Reflexió tárgya itt minden, legelőször is maga a költő-szerep:

*...Oh mért örökítéd
A halandóság emlékezetét
Halandó ember? és mért nehezítéd
Az elválást attól, mi nem tiéd?
Elhunyt apáid által létesített
Minden műemlék nemde nem sötét
Koporsó, mely körül az egykor éltek*

*S kimultak árnya leng, mint gyász kísértet?
Nem volna-é jobb, mint szokás halottal
Elásni a köntöst, melyet viselt, -
Megsemmisíteni hajlékát legottan
S utána föl nem hagyni semmi jelt,
Hogy az uj nemzedék frissen, nyugodtan
Virulna helyén, mint tavaszra kelt
Természet, melynek föl nem találád,
Új életében, mult évi halálát?*

A múlt évi halál. Magától értetődő tájékozódási pont az év irodalmában. Van miről hallgatni. Most jött el Arany János ideje. Az új korszakhoz illő új elbeszélő modort épp a Bolond Istókban kísérletezi ki, írás és hallgatás határán, a magyar irodalomban odáig járatlan mezsgyén. Épp töredék voltában lesz ezzel a modernek előfutára, „megoldatlanságában”. Tárgyát Arany falusi zsánerképből fejti ki (előképe *A falu bolondjában* már elkészült, és ott is félbemaradt); fokozatosan ölti magára a tudatregény vonásait. Az ábrázolás nem célja felé halad, hanem belső indítékait fedi fel fokról fokra. Nem a helyzeteken belüli mozgás

a meghatározó a kompozíció szempontjából, hanem az elbeszélő nézőpontja mozdul, változik a helyzethez képest. Így a hangsúly a téma és a felidéző szubjektum közti viszonyra kerül át; a tárgy nem külső adottság többé: minden a szavakon múlik. A népies elbeszélés naiv realizmusától ennél mi sem áll távolabb.

*Föstös vityilló áll tehát, vagy ül,
Vagy guggol, összetörped, zsugorog
Sik pusztaságban, mélán, egyedül;
Körötte dúlakodó viharok
Egymás hajába estek. Zúg, repül
A szél, - a vemhes felleg kavarog;
Borult az ég: a támadó veszély
Láttára elfödé szemét az éj
Sötét van; ámbár a felhő szívéen
Tűz-fájdalomként gyakran átnyilallik
Egy-egy villámlás - egy rövidke fény -
Mire a felleg kínmoraja hallik,
Stb. - De mit vesződöm én
Ezekkel? Innen-onnan meghajnallik.*

Erős atmoszférájú kép; felidéző erejét épp annak köszöni, hogy a szavak nem simulnak bele a képbe az illúzió teljessége kedvéért, és mégsem törik meg a varázs. Valahogy egyszerre van jelen Nyelv és Természet, érzékeinket kettős káprázat bűvkörébe vonva – s mindezt csak azért, hogy annál fájdalmasabb legyen utána az ébredés: egy megsemmisítő „satöbbi”. „Mit vesződöm én?” A hiábavalóság teljes súlyával zuhan az olvasóra. „Innen-onnan meghajnallik”.

Az illúzió-perspektíva szempontjából ideális nézőponton a képzelet épp csak hogy áthalad. Hol túl közel hajol a részletekhez, s az ecsetvonást láttatja, mely azokat életre kelti, hol a keretre réved tekintete és magára a kép-mutogatóra. Aranyt épp nyelvi fantáziájának ereje viszi erre az útra. Most, hogy a vállalt és kötelezőnek érzett hagyományos elbeszélő-szerep nem köti, teljes szabadsággal mozog a rögtönzéseként ható szüzsé tág keretei között.

*Nincs nyájasabb, mint néha, őszi este
Midőn sötét van és a táj rideg
S dérharmat immár a mezőt meg-este,
Nyílt konyha lángját pillanthatni meg.
Ezt látta most a gyöngy-fogú menyecske,
De ő nem vette ily költőileg -
Hanem belépett - egy marok talizmán
A hú kutyákat lekenyérhajazván.*

Fantáziája tárgyias: eleven teremtményeiben gyönyörködik, s azok annyira öntörvényűek, hogy a róluk szóló beszéd bármikor első személyre válthat, mintegy kilépve az ábrázolás síkjából.

A költött jelenet, attól kezdve, hogy fantáziája megteremtette, olyan feltétlen, tőle független realitássá válik Aranynál, amit nem színezgethet tetszése szerint. Amit csak *képzél*, azt be kell vallania, a többi egyszerűen *úgy van*, ahogy előadja.

*Eszmélni látszék az elhalt leány,
Kebléből hosszú és nehéz sohaj
Erőlködött halványkék ajakán;
De a színt képzelem csak, mert olaj*

*Nem volt a mécsben, így nem láthatám;
Gondolta a mécs, minek égni jobban,
Hol egy vak, egy kised s egy félhalott van.*

Egy vak, egy kised és egy félhalott. A költői képzelet által gondos aprólékossággal berendezett helyszínen a 24. strófától kezdve jelennek meg csak eleven alakok; a fenti ensemble. A megesett leány belehal a szülésbe, a vak öregasszony a bánatba. Megjelenik az élet nemtője és a csontváz halál, egymás kezéből „cibálják” az Élet Könyvét, végre megegyeznek: a gyermek életben marad. A haldokló agg szavára mennydörgés, villámlás felel, a csecsemő a lyukas tetőn befolyt esővíz-tócsában fetreng – együtt van egy vadromantikus ponyvaregény valamennyi kelléke. De a dagasztóteknő mellett eszméletlenül heverő leányanyáról tudatik, hogy karjai merevek a könyékig rájuk száradt tésztától. Igaz, az efféle naturalista részletezés a szélső romantika hatáskeltő eszközei közül való, mégis az irodalmi koráramlatok halálos áldozatainak rendes

körülmények között vagy a könyöke ragad a tésztába, vagy allegorikus alakok lebegnek a fejük fölött. Arany olyan hangot talál, melyen e kettő együtt állítható, stílusterés nélkül. Halálfő és dagasztóteknő megjelenítése ugyanazzal a pártatlan műgonddal történik, mindkettő egyaránt csodaszerű és magától értetődő. Ez a népmesék naiv szürrealizmusának a nézőpontja. A tükör azonban, melyben megjelennek, minden pillanatban megbillen az elbeszélő kezében, hogy az illúzió-valóságok helyén újra és újra a saját képmását mutassa. A képeken túl az *elbeszélés* hitelét a személyes kommentár adja. Nem Élet és Halál olajnyomatú angyala viaskodik Bolond Istók bölcsője körül – ha volna bölcső –, hanem egy másik síkon, a költés kényszere és a hiábavalóság tudata szembesül egymással.

Csontváz! Halálfej! Írtódom. De mért

Iszonyodik az ember önmagától?

Ez a fő, mely ma képzél, gondol, ért,

E mellkosár (mely néha fáj, galádull)

E kéz, mely mostan is cérnára mért

Sorokat irkál, rímbe szedve hátul:

Mindez halálfej, csontváz, - nemde nem?

Egy év különbség, vagy tán annyi sem.

Enyhíti-e rím és mérték a mellkosár galád fájdalmát? Ez nem ugyanaz a kérdés, mint hogy megy-é előbbre *a világ* a könyvek által. Arany pályáján jól megfigyelhető 1850-ben a fordulat: az analízis megsemmisíti az ábrázolt tárgy objektív különállását, és a szemléleti formák elsődlegességét bizonyítja. „Lyuk támad a papírégen” – ahogyan Pirandello foglalja össze majd az antik és a modern tragédia közti különbség lényegét. *Toldi estéjének* betétdalában a rászédett bajnok a festett falkárpitra ugrik, és azon át kizuhan az utcára, mert nincs mögötte fal. Íme, az epikai hitel-komplexus, kicsiben. Arany tárgyiassága olyan ember „aggályoskodása”, aki felett a papírég meghasadt. Minden, amit szilárdnak vélt, káprázat volt; a múlt, a fiatalon szerzett hírnév, koszorú, műfajteremtés, néplapszerkesztés, csatadalszerzés – szavakból szőtt kárpit, de mi van a szavak mögött?

*... az ablakon már
Hajnal pirosló fénye tört elé,
A rózsahajnalé, mit annyi kontár
Mázol le, ügyis, íróasztalán,
Hogy szégyenében oly piros talán.*

*A „rózsaujju hajnal” mint Homér,
A költők apja, szokta mondani,
Mig egyszerűen olaj és babér
Koszorut viseltek a dal fiai,
S nem éltek-haltak úgy minden gyomér*

Íme, egy kritikai napfelkelte. Arany a szavak értelmére kérdez. A kárpit mögött aggodalmasan kopogtatja a falat, nincs-e rajta rés? Kibírja-e majd az ugrást? A fájdalom gyanakvóvá teszi. A vers nem halad. Nem halad, mélyül.

Most a mit sem sejtő vén csószot keresi fel a pusztán. Gyanútlanlansága alkalmat teremt, hogy ismét „eltérjen” a tárgytól, és feledjük a *valót*, amit a csósz még nem sejt, születést és halált. Ehelyett megtudjuk, mit ivott és hogy mit álmodott reá. Ő fogja majd a

holtakat elsíratni. A kellő pillanatban hátráltunk ki a szituációból: így lesz csak szívbe markoló a kihalt, végtelen pusztaság közepén a semmit sem értő vénség csetlése-botlása két halott között. Az elbeszélő részvétlenül kivárja, amíg hőse felfogja, mi történt. Addigra mi is megértjük: nem egy képzelt csősz költött fájdalmában kell osztoznunk, hanem a magunkéval – mindannyiunkéval – fogunk szembenézni. Nem kell a szánalmunk. A szánalom valamiféle feloldás volna, márpedig az ember magánya feloldhatatlan. A részvét önsajnálát, semmi több.

*És ráborulván a kunyhóereszre,
Mint egy koporsó födelére, ott
Keservének zúgóját megeresztve
Sokáig és keményen zokogott.
Nem mintha tán oly rendkívül szerette
Volna leányát s a szegény vakot:
De megszoká ezt és amaz után vőt
Reméle, aki majd eltartaná őt.*

*Magát siratta. Önzés. No de hol van
Igazi bánat, amely nem önös?
Ki nem veszite semmit a halottban,
Képmutatólag sír, vagy közönyös;
Minveszteségünk az, bármely alakban,
Mi a bűnnek mélységet kölcsönöz...*

Innen kezdve Arany irgalmatlan humorral üldözi ki mindent, ami magasztos, a „nagy témák”, születés és halál környezetéből. Aljas és alpári jelenetek követik egymást. A temetési szertartás blaszfémiává válik, a keresztelőn a részeges szomszédasszony gondjára bízott Istók tévedésből női nevet nyer, végül az útszéli árokban felejtik, onnan szedi fel egy cigánykaraván, tőlük Istókot egy falu szélén gyermektelen orgazda-pár vásárolja meg. Így cserél nevet, nemzet, otthont és szülőket mindjárt az élet legelső napjaiban.

Mikor e groteszk és minden ocsmányságban bővelkedő mesét átmenet nélkül megszakítja a Tiszaparti alkony fenséges nyugalma leírása hét versszakon át, a hang- és tempóváltás még

egyértelműbbé teszi a rikító színekkel festett életképek filozófiáját. Nincs semmiféle összhang a természet örök rendje és az emberlét nyomorúságos változásai közt. Az anyatermészet fenséges közönnyel szemléli az öléből kiszakadt emberi lény szenvedésteli vergődését. Vörösmarty antropomorf szenvedéstörténetében az ember legalább „fáj a földnek”. Arany tagadja ezt. Az ember fájdalma megoszthatatlan. Egyedülvalósága maga az, ami fáj. Az első, a halott anya könyékig tésztába dermedve hever a kunyhóban, a második, a nőnemű lélekvezetőt parodizáló néember, aki a keresztvíz fölé tartotta, ájult részegen veszíti el a gyermeket. A harmadik a nevelőanya: orgazdáné; pénzen veszi fiát, mint malacot szokás. A Bolond Istók befejezésére készített tervben szerepel továbbá egy dajka, akinek gondatlansága a rábízott gyerek halálát okozza (míg ő a padláson a kocsissal szerelmeskedik, a gyermeket lefejezi a szénavágó). Annak helyére csempészné be Istókot egy grófi házba, ahonnan mint zabigyereket utóbb mégis elűzik (ti. az igazi zabigyerek helyett).

Végül az ötödik anya-imágó, a grófné maga csábítja el a felnőtté serdült Istókot anélkül, hogy tudná, ki az. Idáig tart a kései vázlat. Az öt anya mellett az apa kilétére utalás se történik. A „*dolog*” elintézetlenségére vall az is, hogy Arany az első énekben *elfelejti* eltemetni az anyát. A temetésen a csász csak nejét teszi a földbe, pedig a megelőző strófák nem hagynak kétséget afelől, hogy leánya, az újszülött anyja is halott. A temetési jelenet ellenben alkalmat ad a költőnek, hogy saját édesanyja – „a legjobb anya” – temetésére emlékezzen, és a gyászra, melyben akkor atyjával osztozott, aki vak volt, ugyanúgy, mint Istók nagyanyja az elbeszélés szerint...

Az első ének motívumaiból kirajzolódó árvaság-komplexus, a halálra szülő Magna Mater elleni lázadás, az oidiposzi alaphelyzet gyötrelmes ambivalenciája szederjes gyűlölettel tér vissza az Istókot szoptató cigányasszony döbbenetes képében.

Mint a szemétdomb nyirkos tetején

Fehérlő gomba, avvagy pöfeteg:

Ugy csünge Rébék májzsin kebelén

Fejér képével a magyar gyerek...

Madonna a gyermekkel. Az őstéma egész irodalmában nem ismerek ehhez foghatót, József Attilát is ideértve.

Bolond Istók, még mielőtt eszmélni kezdene, megéli a legalapvetőbb emberi viszonylatok esetlegességét és hazugságát. Az egyéni öntudat előtti – vegetatív és/vagy metafizikai – életundor hőseként lép elénk. Mikor a világban megjelenik, szeretetlenség, tolvajlás, ocsmányság fogadja. Milyen sorsra szánta őt ezek után a szerző, és hogy *kit* szánt erre a sorsra, további huszonhárom évig nem fogja elárulni. Csak 1873-ban folytatja művét Bolond Istók ifjúságának elbeszélésével. És akkor már leplezetlenül saját magát azonosítja hősével: debreceni diák- és vándorszínész-élményeit ruházza rá. De addigra a bevallhatatlan világ- és öngyűlölet rezignációvá szelídül.

2. Az elmaradt fordulat

Hosszas valék, de Byront követém:

„My way is to begin with the beginning” –

Azaz hogy kezdem a legkezdetén...

– magyarázza a költő, miután az ötszázhatvanadik verssorig csupán Istók születésének körülményeit adta elő. Ami odáig elkészült, az eposzi hagyomány paródiájának is beillik. Ott szokás elöljáróban a hős származását, a születését övező csodás eseményeket bemutatni. Ezek helyén állítja elő Arany a földhözragadt, nyomorúságos körülményeket, melyekbe Istók beleszületik. Humora magán hordozza a tudatos stílparódia jegyeit, ezt erősítik az ironikus irodalmi hivatkozások is, Homérosztól Byronig. A modern regényforma nagy úttörői rendszerint a paródia, a groteszk vagy fantasztikus humor eszközeivel élve újítják meg az epikai hagyományt; így tesz Rabelais, Cervantes, Sterne, Swift és Gogol. Közös vonásuk a rusztikus téma, hangvétel és nyelv

alkalmazása is. Minden kulturális újítás egy új hagyományt legitimál: a történetmondás új elvei a hivatalos kultúra reprezentatív kollektivitásával szemben egy ősbibb kollektivitásra hivatkoznak, melyet a *népi groteszk* műfajai őriznek. Gogol és Rabelais kapcsán Mihail Bahtyin kimutatta a népi nevetéskultúra és a modern epika közti összefüggést. Az előbbire jellemző anarchikus szubjektivitás a racionális intellektus korában az analízis módszerében él tovább: felbomlasztja az elbeszélés külső tárgyát, változékonyságában és viszonylagosságában ragad meg minden, azelőtt állandónak és objektívnek vélt minőséget. A népi groteszk érzékisége érvényesül, mikor az ábrázolásban a hangsúly az elvont általánosságokról az egyedi tárgy konkrét tulajdonságaira kerül. Nem a formáció érdekes, hanem a deformáció, nem a szabály, hanem a kivétel; a szabály csak mint ellenpont, melyhez képest az eltérés ábrázolható. A népi nevetéskultúra törvénye a törvényszegés – a polgári individualitás világában a művészet csak

normasértő lehet; létezmódja, ha úgy tetszik: pusztá léte a botrány. Rusztikus téma, népnyelv, néphumor, konkrét tárgyiasság az egyik oldalon, másfelől az elbeszélő szubjektumának hangsúlyos jelenléte, analízis és reflexió mint kompozíciós vezérelvek – úgy tűnik, a *Bolond Istók*ban együtt találjuk mindazokat a jellegzetességeket, melyekre hivatkozva az irodalom-elmélet a népi irodalom és a modern elbeszélés közötti közvetlen összefüggésről beszél. Ez az érintkezés nálunk a verses epika közegében jelentkezik; általában a próza csak később szorítja ki az elbeszélő költészetet. Az egykorú magyar regényirodalom a felvilágosodás kora óta bontakozó nemzeti magaskultúra eszményeit követi, az uralkodó európai szellemi áramlatok felé tájékozódik, és nem tart számottevő kapcsolatot a népi olvasmányok világával, ami másutt a regényműfaj születésénél olyan nagy szerepet játszott. Nálunk ez a fajta próza szegényes; a nép még nem olvas, ellenben költ.

Aranyt ízlése, hajlama, tehetségének természete és tudatos elkötelezettsége egyaránt megkülönbözteti

magyar irodalmi elődeitől. Azoktól a romantikus népbárátoktól is, akik Európa-szerte kívülről közelítenek a népi kultúrához, megváltást vagy egzotikumot keresve benne; akár a folklórgyűjtő kíváncsiságával, akár politikai meggyőződéstől vezetve. Ő nem „megtér” a népi kultúrához, hanem *kiindul* belőle, mint sajátjából. Ez az irodalmi anyanyelve. Hivatásának a magyar elbeszélő költészet megújítását tekinti, a népköltészet, a klasszikus hőseposz és a modern verses regény – elsősorban a hivatkozott Byron – példája nyomán. Egy polgárosodó népi olvasóközönség számára kíván plebejus irodalmi tradíciót teremteni. E törekvésében bátran meríthet a nálunk még eleven parasztkultúrából, melynek legértékesebb eleme – maga a nyelv. De egy percig sem vállal közösséget a népies hanggal divatozó irodalmárokkal, éppen ő lesz leghatározottabb bírálójuk. Nála a népi forma nem jól kézhez álló szerszám a versfaragáshoz; nem külsőségeket vesz át, hanem a szemlélet egyes elemeit alkalmazza korszerű vagy annak vélt irodalmi problémák megoldására. A

népköltészet elsősorban egy tárgyiasabb látásmód példáit nyújtja számára, szemben mindenféle műköltői mesterkedéssel. A népiesség volt, írja, ami „a szűk és egyoldalú idealizmusból kivett. A költészet ezentúl nem lehet elválasztva a nemzetiségtől”. Figyelemre méltó a két gondolat összekapcsolása, mert azt mutatja, hogy Arany számára a nemzetiség nem elvont eszmény, hanem konkrétum, determináció, „röghözkötöttség”. Így folytatja: „Ne akarjon minden költő népies lenni, de ki magát oly tárgyiasná képes tenni – mert kétszeres objectivitás kell hozzá – ám tegye.” (*Népiességünk a költészetben*) Kétszeres objectivitásról beszél, tudniillik az elbeszélőnek ebben az esetben nemcsak a tárgyjal kell azonosulnia, hanem a választott formában rejlő lelkülettel is. A két első Toldi, amit 1848 előtt írt, maradéktalanul eleget tesz ennek a követelménynek. Ott azonban a feladat maga sajátos. Olyasmit hoz létre, ami az irodalmi hagyományból, azaz a múltból hiányzik: magyaros népeposzt. A hagyományteremtés, mint irodalmi program

megszabja viszonyát a választott formához, és kijelöli az elbeszélő szerepkörét. 1848 után e program odáig nem vizsgálандónak, legalábbis ábrázoláson kívülinek tekintett előfeltevései válnak problematikusává.

Irodalmi és politikai illúzióival egyszerre vet számot 1850-ben a *Bolond Istók* és *A nagyidai cigányok* lapjain. Utóbbi az *Iliászra* utaló hőskölteményformátumot alkalmazza népies, de kisszerű tárgyra: így egyszerre parodizálja a műfajt és az előadott történetet. A paródia azonban egyáltalán nem külsődleges. Azáltal, hogy a művön belül kiélezi fikció és valóság feszültségét, utal rá, hogy a voltaképpeni (a „cigányfölötti”) tárgy a kettős fikció mögött rejtőzik: a bukott szabadságharc az.

*...A szalmapörnye sem volt tőlünk messze,
Miről magyar fül nem tud hallani,
S melytől sötéten jártunk akkoron,
Barnítva színünk s szívünk nagy korom.*

Neki e szalmaláng egész költői birodalmát porrá égette, ez kényszeríti az irgalmatlan önvizsgálatra:

mindvégig a magáét gúnyolja – siratja. Ezt tanúsítja nevezetes visszatekintésében, a *Bolond Istók* második énekének elején;

*Dicső, nemes faj, mely vérzett Idánál,
(Ott volt a végcsapás, Világoson)
Halálra mennék érted, ha kívánnál;
Engem esz a lug, ha fejed mosom;
Rothadjon a nyelv, mely téged profánál
Édes enyém, szentem, magasztosom!
Azért kívánnám még, hogy el ne haljak,
Hogy rólad méltán zönghessen ez ajjak.*

A hőskölteménnyé stilizált alpári csíny mögött tehát alpári csínnyé degradált hősköltemény rejtőzik. Arany a rituális szentséggyalázás ősi gyakorlatát eleveníti fel. Gyönyörködni a tótágast álló értékvilág viszonylagosságán, ahol minden süllyedés – emelkedés; figurázni a haláltáncban, cifrázni a káromkodást: a legyőzöttek és megalázottak önkiröhögése „ott lenn” az emberi méltóság megőrzésére szolgál.

Így én, a szent romon, emelve vádat
Magamra, a világra, ellened:
Torzulva érzém sok nemes hibádat,
S kezdék nevetni, a sírás helyett;
Rongy mezbe burkolám dicső orcádat,
Hogy rá ne ismerj, és zokon ne vedd:
S oly küzdelemre, mely világcsoda,
Kétségb'esett kacaj lón Nagy-Ida.

Rajongva tűnt elém a sátrak népe:
A vajda Csóri, a nagy álmodó,
Ki maga alszik egy nemzet nevébe'
Álmában újabb, szebb hont alkotó;
S hogyan koppasztja, mely még nincs kezébe'
Madarát a többi por-puffogtató;
Mind csupa bátor, nyílt őszinteség,
De a bús tréfa mégis megesék!

A *Bolond Istók* második éneke az emberöltőnyi hallgatás helyett *A nagyidai cigányokat* magyarázza, és méltán, mert a két költemény csak egymásból érthető. Toldi költőjének magát is oda kellett számítania a szörnyű valóra ébredt nevetséges

álmodók közé. Az egymást relativizáló kettős fikció (műforma és szüzsé) erre a szerzői szándékra vall. Mert Csóri vajda tragikai vétsége az, hogy valóságnak hiszi a fikciót. Mire végigálmodja fényes diadalát, utoléri a kisszerű, de annál reálisabb végzet.

Magára az elbeszélő formára nézve a tanulságot Arany a *Bolond Istók*ban vonja le. Ez a költemény úgyszólván nem más, mint (fél életen át húzódó) előtanulmány az elmaradt irodalmi fordulathoz: a népies elbeszéléstől a modern éregény felé. Az első énekben aprólékosan és aggályosan építi-rombolja tárgyát; a bevallhatatlan valóság újra-újra átvérzi a mese szövetét. Az elbeszélő minden kimutatott igyekezet dacára – vagy épp azért – kénytelen beismerni, hogy az elbeszélt történet igazi tétje: a történet elbeszélése.

A második énekben költő és költött személy mindinkább egyé válik. Arany, hiteles epikai tárgyat keresve végül önmagára talál. A hagyományos epikai konstellációt megsemmisítő verses regény Bolond

Istók (Arany János) ifjúkori műveinek ünnepélyes elégetésével zárul és az elhatározással:

*...felejtí, úgymond, mit annakelőtte
Tudott s tanult: nem publikumnak ír;
Sajátjából – mint pók a maga-szötte
Fonált – eresztí, amit tolla bír;
Tekintély vagy szabály nem lesz előtte,
Csak amit gondol s az üres papír;
És ily szavakkal rögtön is belékezd –
De már hosszú ez ének: Múzsza, végezd.*

Az önfelszámoló önreflexió Möbius-szalagja ezen a ponton megszakad. A Kezdet mint Vég, nem az azóta megírt életműre utal, hanem arra, amit nem írt meg: az a papír üres maradt. Legalábbis mint elbeszélő nem valósította meg és *visszamenőleg* nem is valósíthatta meg, amit 1873-ban Bolond Istók ifjúkori elhatározásaként közöl. Elbeszélő műveiben másutt nem vállalta nyíltan műfajteremtő vívódásait. A meg nem írt művek helyét a pályaképen mintegy

kipontozza a töredékek sokasága és a munkásságát meg-megszakító hallgatás hosszú évei.

Elmegy odáig, ahol a modern regény kezdődik. Megmutatja, hogy a határok átjárhatóak és viszonylagosak az Én és a Külvilág között, alany és tárgy között, egyén és közösség, ösztönvilág és tudatosság, álom és valóság között. Az önmagára eszmélő új elbeszélés igazi terepe ez lesz. Érett korszakának legszebb elbeszélő költeményeit, öregkori balladáit gazdagítják majd ezek a felismerések, különösen a *Toldi szerelmét*. De nem járja végig a *Bolond Istókkal* föltáruuló utat. Kételytől gyötörve, kitart a választott feladat mellett: mint elbeszélő megmarad a nem létező hagyományt klasszicizáló nemzeti dalnok szerepkörében. Az „én” identitásának irodalmi újraértelmezése helyett a nemzeti „mi” identitását építi műveivel.

Epikájának irodalmi értékéhez azonban hozzátartozik a feszültség a programszerű archaizálás és a modern epikára jellemző ábrázoló módszerek között. A tudatos elkötelezettség a témaválasztásban

érvényesül, és a kompozíció fő vonalait határozza meg. De a történetek olyan alakokban kelnek életre, akiket a modern lélekábrázolás eszközeivel teremt meg. Végzetük pszichológiailag motivált, azaz modern végzet. A történelmi képek szimbolikus jelentéstöbbletüket annak köszönik, hogy Arany kivételes képességgel tárgyiasít belső történéseket. A szerelmes Toldi – még inkább a balladák hősei – olyan helyzeteket él meg, melyek a nemzeti-nyelvi kultúrkör közös tudásának mélyrétegét, ősképeit érintik. Ezzel szemben a lovagi téma vagy a hun mondakör felelevenítése menthetetlenül tizenkilencedik századi marad. A narrációt pedig rejtőzködő, de mindig jelen levő személyesség hitelesíti, s az ironikus-kontemplatív hang kellő távolságot teremt a történelmi tárgytól. A rezignált ironia saját elbeszélő szerepére is vonatkozik. Egy töredék, az *István örökje* bevezető soraiban így fohászkodik:

*Vajha késő énekem egy Józsua lenne!
Megállítná e napot, mielőtt lemenne.*

A végzetes, jóvátehetetlen megkésettség tudata ez, mely gyakran az előadott történeteknek is kulcsmotívuma. Így időszerű Arany a maga korában, vállalkozása időszerűtlenségének fájdalmas tudatával együtt. Ez a Józsua nem a győzelemmel kecsegtető viadal idejéért perel a mulandósággal, hanem *késő énekhez* könyörög kis időt; a vigasztalódáshoz.

*Engem is a bánat megviselvén zordul,
Vigaszért hő lelkem a múltakba fordul;
Azokkal időzőm, akik másszor voltak:
Mit az élet megvon, megadják a holtak.*

Így szól a Toldi szerelmének invokációja. De lehet-e annak folytatása, amit már elkezdni is szinte késő? A problematikus műfaj-választás a magyar társadalomfejlődés problematikus voltával szorosan összefügg. Ami a társadalom életében nem realizálódik, arrafelé a költészetben sem vezet út.

Ezért nem nőhet ki Aranynál modern epika a népies elbeszélő formából. A még élő parasztfolklórt és ennek kulturális fejleményeit a magyar polgárosodás nem integrálja és nem emancipálja.

Művelődéstörténeti szempontból annál fontosabb kimutatni a *Bolond Istók*ban a népies elbeszélés burkában bontakozó tudatregény kezdeményeit; felismerni, mondjuk, a *Tengeri-hántás* képalkotásának rokonságát a szimbolizmus költői módszerével; a *Toldi szerelmében* azokra a részletekre figyelni – a kompozíció megértése szempontjából is ezek a legfontosabbak –, ahol a verses regényben a lélekábrázolás tökélye az érzékfeletti minőségek nyelvi megjelenítésének tömör képszerűségével párosul.

3. „Letésem a lantot” – Arany János válogatott hallgatásai

Bányász a költő: hányszor kergeti

Mély föld alatt vakon a vak eret!

Bizvást elindul, hévvel követi:

Az egyszer elvész, meddő szirt mered

Eléje: s ő áll e szirtnél merőbben,

Sápadva színben, fogyva kedv- s erőben!

1850-ben e szavakon végzi a *Bolond Istók* első énekét, melyet 1873-ig nem követ második. „Az idő, melyben e töredékek nagyobb része kelt, nem vala alkalmas hosszabb költői dolgozatokhoz” – írja 1867-ben, *Összes költeményei Elegyes darabok* címet viselő hatodik kötetének előszavában. „1848-ig három év alatt... négy nagyobb dolgozatot fejeztem be több-kevesebb sikerrel. E korból nincsenek töredékeim, és ha a szomorú katasztrófa közbe nem jő, később is alig hagytam volna valamit befejezetlen. De jött az általános izgalom, jött a csüggedés kora. Mint a patak, melynek útjába sziklatömbök hengerültek, egyszerre

irányát vesztí, egy része tóvá tesped, más része több ágra szakadva keresi a kifolyt... gy voltam én is. Hajtott a munkasztn, de nem találtam irnyomat... gy fogtam a Bolond Istók elsnekbe, mely m, fesztelen alakjában mind subjectiv élményeim s rzelveim, mind a közhangulat humorának kifejezésére alkalmasnak látszott. De a munka nagynak volt kezdve, a modor is nálunk szokatlan: kétely fogott el, vajon minden rpazarlott erm és időm után is fogja-e élvezni a magyar közönség.”

A vallomás szintesghez nem fér kétség, de a magyarázat korántsem teljes. A „csüggedés korára” esnek a lírikus Arany legtermékenyebb vei. Az epikus válsága, mint azt a *Bolond Istók* s *A nagyidai cigányok* mutatják, a megjls ígéretét hordozza. Az első ballada-korszak a legnyomasztóbb kényuralom veire esik. Az ötvenes évek első felében a lra és az életképszerű rövidebb verses elbeszélés műfajaiban sorra születnek remekművei, ellenben a konszolidáció kezdetével, mikor az irodalmi élet újra megindul, és

Aranyt nemcsak a pályatársak osztatlan elismerése övezi, de a publikum körében is ő a legnépszerűbb költő – épp akkor hallgat el lírája, rejtélyesen és szinte végleg, leszámítva a Kapcsos könyv egyetlen, csodálatos esztendejét.

Letésem a lantot – az 1850 márciusában írt költemény egy termékeny költői korszak programverse. A csüggedés, a fájdalom és a kétely – kétely többek között a versírás értelmét illetően is – a közhangulat humorának (*kedélyének* – ő ebben az értelemben használja) leginkább megfelelő költői témák, Arany pedig leghivatottabb megszólaltatójuk. Erre predesztinálja önemésztő, depresszióra hajló alkata. A kétségbeesés – szárnyakat ad költészetének. A kínban fogant versek, persze, nehezen készülnek el, és nem egy közülük töredék marad. Ez mégsem a töredékek korszaka. A fájdalom nem ekkor, majd csak leánya halála után némítja el, s ott el is kell fogadnunk végső magyarázatképpen a megkezdett vers mellé odavetett szavakat: „Nagyon fáj! nem megy!”

Hosszabb elbeszélő művekkel azonban a *Bolond Istók* után valóban sokáig nem boldogul. Pedig ez foglalkoztatja leginkább. Tassóból, Ariostóból fordít, a *Zrínyiászt* próbálja népszerűbb alakra hozni, de nem végez vele. A történelmi tárgyú eredeti verses regék pedig mind félbemaradnak, köztük a kétszer (utóbb harmadszor is) elkezdett Csaba-trilógia, valamint a *Toldi szerelme*, melyet majd a hatvanas és hetvenes években hoz tető alá. Történelmi témájú balladáival közben minálunk új műfajt teremt. Hogy terjedelmesebb epikai terveit is véghezvigye, abban valószínűleg nem az időhiány és a tanári pálya elfoglaltsága vagy napi bosszúságok, megélhetési gondok akadályozzák. Testi és lelki egészségének korai hanyatlása sem elégséges magyarázat, meglehet, ez inkább következménye a nehéz küzdelemnek, melyet ihlete vív a maga támasztotta akadályokkal. Visszaemlékezésében azonban csak az előbbiekre hivatkozik: „...egy 1853 óta tapasztalt fizikai változásom mind inkább elcsüggesztett, hogy nagyobb művet befejezhessek. A kisebb művek ez idő

tájt meglehetősen felszaporodtak; de minden kísérlet a nagyobbakat egész kitartással révpartra vonszolni, csak fájdalmas elégedetlenségben végződött. Így lettem én, hajlamom, irányom, munkaösztönöm dacára, subjectiv költő, egyes lyrai sohajokba tördelve szét fájó lelkemet.”

Csakhogy lírájában legritkábbak éppen a „subjectiv sohajok”. Víg életképtől az ódán át a balladák tömény tragikumáig lehetőleg olyan műfajt választ, melyben élményeit külső tárgyhoz kötheti, megszemélyesítheti. Költött alakok épp a feltárulkozáshoz, a teljes átéléshez kellene. Amit róluk tud, azt önmagáról, első személyben sohasem vallaná be. Hősei nevében, „az ő kedvükért” a lélek olyan mélységeit tárja föl, melyek felperzselik, szinte megsemmisítik költőjüket. Maga írja, hogy a költés egyre inkább kimeríti, és mind elviselhetetlenebb utána a bensejébe költöző üresség. A színész Shakespeare éli át így – Jorge Luis Borges egyik írása szerint – a szerepeiben élő ember naponkénti megsemmisülésének rémületét, mikor a függöny

legördül; ez teszi őt drámaíróvá (*Everything and nothing*).

Valóban, Arany, azt hiszem, a legeredetibb drámai tehetség múlt századi irodalmunkban. Balladáival kapcsolatban mások is így vélekedtek. Az sem véletlen, hogy három nagy korabeli drámánkhoz a szerző után a legtöbb köze neki volt. Ő gondozta a *Bánk bán* szövegét, és ő adta a darab legalaposabb értelmezését. Az *ember tragédiájának* kéziratát Madách az ő javaslatai szerint véglegesítette. S ő költötte újjá a *Hamletet* magyarul. Hogy mindmáig ez a legnépszerűbb „magyar” darab, abban a nemzet lelkialkatának tulajdonított hamletti vonásoknál nagyobb szerepe van Aranynak. Ő volt a magyar Hamlet. A dán királyfi azáltal lett ennyire a miénk, mivelhogy legnagyobb költőnk találta fel benne önmagát.

A kisebb költemények egyébként nem a magán- és közkeservektől terhes ötvenes években „szaporodtak fel”, hanem – és ez a kis csúsztatás talán nem lényegtelen – még az 1848-ik év lázas izgalmai között.

Születik ekkor egy sor alkalmi vers, de mellettük olyan is – mindjárt a legnagyobbak közül való –, mely azt mutatja: Aranyban már ekkor minden készen áll a későbbre datált pályafordulathoz. A bekövetkező tragikus események – de már előérzetük is – olyan költői feladatokra irányították figyelmét, melyek, ha addigi irányával nem is, de költői alkatával mindenesetre összhangban álltak. Az *Álom-valóra* gondolok. A vers a nemzet élethalál-küzdelmét és baljós jövőjét vizionáló költemények vonulatába tartozik, melyet a *Szózat* óta a kor sok jeles költője gazdagított. Ezekben a versekben a nézőpont akkor is olyan vihartépázta magaslatnak tűnik, ahonnan az egész haza múltja-jövője belátható, ha közben történetesen a költő keblére hajtva fejecskéjét, kis feleség alszik csendesen. Azok között sem Arany az első, akiknek a vérzivataros látomás előre és álmukban jelenik meg. Ő azonban a hosszú vers egész első felében nem árulja el, hogy hol és mikor álmodik; nem enged kitekintést az álmodó nézőpontjából. Úgy szövi bele az egyes álmokképekbe a történelmi-

politikai eseményekre utaló szimbólumokat: a röpülésre következő zuhanást, közelgő vihart, sivataggyá lett ismerős tájat, végül az álmodót eltaposó hadak jövetelét, hogy félelmetes, szorongató hatásukat átéljük még mielőtt megsejtenénk bennük az aktuális mondanivalót. Így sokkal hatásosabb. Arany remekel az álom- és valóságfoszlányok között lebegő féléber állapot leírásában. Minden újabb álom olyan, mintha felébredne – a sokszoros csalódás után megmarad a kétely, valóság-e, amit ébren lát, azaz csak képzel, párnáján hánykolódva az éjszaka csöndjében.

Hosszu az éj, hosszú; messze még a holnap

A sötétbe néző szegény virrasztónak.

És csak most kezdődnek az igazi rémlátások, melyekből nincs felébredés. Mi a különbség álom és képzelődés között? Mi a valóság, van-e ébredés életből-halálból? A nemzet jövőjét illető balsejtelmek szokatlan perspektívába kerülnek nála: az „éberálom

káprázatában” a történelmi veszély-érzet összekapcsolódik az öntudat egzisztenciális fenyegetettségével.

Az *Álom-való* azért érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert itt jelenik meg Aranynál először az az újfajta tudatosság, mely a modern irodalomra jellemző tárgy-szubjektum viszony alapja. A metafizika végtelen tükörrendszerébe helyezve tárgyát, a képzelet önmagát képzeli. Ez nem a szubjektivitás eluralkodását jelenti, hanem az irodalom objektív-igényének újraértelmezését. Miközben az érdeklődés középpontjába a tudat állapotváltozásainak megragadása kerül, az Én-t mint az ábrázolás tárgyát megkülönböztetik az Én-től mint az ábrázolás alanyától. A „fenomenológiai fordulat” következményei elsősorban az elbeszélő műfajokban válnak sorsdöntővé. A *Bolond Istók* mutatja, milyen dilemmát jelentett ez Arany számára. Művészi ösztöne, elemző tehetsége a felfedezett új módszer alkalmazására sarkallja. A következmények azonban visszariasztják.

Alapjában véve kissé restelli, sőt, alkotóerejének hanyatlásával hozza összefüggésbe, hogy a képzelet műve „nem áll meg” önmagában, és az elbeszélés minduntalan visszatér az elbeszélő személyéhez. Hipochondriának érzi, írasképtelenségként éli meg az elbeszélő „maga-mutogatását”. Csak átmenetileg enged az önleleplezés csábításának, mikor a fesztelenség, úgymond, a közhangulat humorának éppen megfelel. Utóbb kételyeit legyűrve egy olyan esztétika követelményeinek igyekszik továbbra is megfelelni, mely szerint köz-érdeklődésre az epika terén elsősorban a példázat értékű, magasztos, lehetőleg történelmi tényeken alapuló témák előadása méltó. Elvben azokkal ért egyet, akik az új irányban az irodalom ellehetetlenülését látják. Jól mutatja ezt egy tanulmány, amit maga fordít le a Szépirodalmi Lapok számára (Armand de Pontmartin: *A francia költészet 1861-ben*). „...A tapasztalás, segítve rettentő bajtársra, az analízis által, lassankint leszedi homlokunkról ama bájos, de töredékeny koszorúkat, melyeket az ifjúság mosolygó tünderei könnyed

kézzel fontak vala oda. Az ember tudósabb, hidegebb, szemlélkedőbb lesz, jobban hozzátapad a valóhoz. E titokszerű működésben, míg a vélt szerzemény által egyre szegényebbé válik, napról napra messzebb távozik az ember amaz egyetemes eszmék, általános érzések birodalmától, melyek tudatán kívül érintkezésbe hozták más szellemekkel...” A szerkesztő-fordító önmaga felett mond ítéletet. „Mi lehet a jövője oly költészetnek, mely önmagát arra kárhóztatja, hogy ne legyen egyéb kivételnél...?” Tehát el kell majd nyomnia magában az analízis rettentő szellemét, mert az eltávolítaná az „egyetemes eszmék, általános érzések” kifejezésétől.

Hanem hiába! Oly eszményit abból

Nem tud kinyalni, mint Császár, Kunoss;

Mindig marad - ha a fejére áll is -

Ónála valami vaskos, reális.”

Nem a népies irányzat vaskos realizmusa ez a valami, hanem a modern epika újszerű tárgyiassága, de ezt talán maga Arany se sejti magáról. Az új

művészetben anyagelvűség és fantasztikum egy töről fakad – erre a Pontmartin-tanulmány is utal –; mindkettő „elkülönözi magát az emberiség érzelmeitől és vágyaitól”. Az egyedi érzés, úgymond, elnyeli az egyetemest.

Amit Arany önmagában, Pontmartin Baudelaire-nél érez deviánsnak, az nem egyéb, mint a hagyományos világkép feltétlen és mindenkivel közös, mert antropomorf valóságából kiszakadó individuum gyötrelmes öneszmélése. Arany teljes mértékben osztja Pontmartin aggályait az új irodalom recepciójának esélyeit illetően: „...A vezérfonál költő és sokaság között el volt szakadva: az ihletés nagy forrásai, melyekből az emberiség hatezer év óta enyhíti szomját, kiapadva vagy felzavarva; a lélek, határtalan szökellései s korlátolt törekvései kimondhatatlan vegyületével, megszűnt vala érdeklett fél lenni az egyéni érzésnek a köz-ézés feletti diadalában, az emberiség, úgyszólván, visszavonult a költészettől, mint a tenger visszavonul néha partjaitól, hol nem hagy egyebet, csupán

kőtörmeléket, különös idomokat s bizarr növényzetet. Azóta nincs egyebünk, mint meddő echói ama sokáig hallgatott nagyszerű hangoknak, vagy egy túlfinom, csiszoló, fantasztikus, beteges művészet termékei...”

Talán épp ez a döntő motívum Arany szemében. Ha az irodalom minősége morális kérdés, és ha a költő szabadon választhat saját „határtalan szökellései”, „korlátolt törekvései” avagy az ihlet nagy, ősi forrásai között; végül, hogyha a tét a költő és sokaság közötti vezérfonál megőrzése, és a költő belátása szerint old vagy köt, úgy nem lehet kérdés, miként válasszon. Mi haszna volna olyan irodalomnak, amit nem olvasnak és nem értenek? Arany még elég közel áll a népi kultúrához, hogy ösztönösen tiltakozzék a magányos költő szerepe ellen, mely a költészet eredeti fogalma szerint tiszta önellentmondás. A két ének között huszonhárom esztendeig tartó szünet magyarázata a *Bolond Istókban* éppen idevág:

...Ezért halasztám mind tovább-tovább el;

Tudtam, kevésnek is fog tetszeni:

Istók bolond s nem épen respectábel,

Mily képtelen, ily hőst megzengei!
Tárgy, dictió silány, a nyelve bábel,
Írója nem tud „eszményíteni”;
Magyar dicsőségről nincs benne nagy szó...
S nem ily példát adott Virgil, se Tasso.

Az irónia sejteti, hogy az ítélettel a költő nem ért egyet, magára nézve mégis elfogadta azt – bizonyosság rá a hosszú hallgatás.

Talán nem is volt más választása. Az első Toldi megjelenése óta mint nemzeti intézményre tekintettek rá kortársai: a nemzet jogot formált az Arany János Művekre. Helyzetére, mely mindvégig nyomasztotta őt, jellemző, hogy a pályatárs, Kemény Zsigmond 1854-ben a puszta hírre, „hogy Arany a Toldi mondakörének többi részét is dolgozat alá vette”, tollat ragad. Tanulmányt tesz közzé, melyben az Arany előtt álló irodalmi problémákat taglalja: mely hadjáratba kísérje vagy ne kísérje Toldi Lajos királyt, miként teremtsen összhangot a költő emelkedettség és népiesség között stb., „hadd láthassák”, úgymond, „sokan a nehézségeket,

melyekkel Arany diadalmasan fog küzdeni.” A bizalom súlya, a ráirányuló figyelem, mely előre kiméri a nehezen mozduló toll és a kalamáris közti távolságot, gondolom, sokkal inkább bénította a műzsájával szemérmesen félrehúzódni szerető Aranyt, mint minden földindulás és égzengés, valamint „a marhapassus írás és a Liptákné tyúkpanasza”, melyeket korábban a költés praktikus akadályai között maga emleget.

4. „Késő van, instálom”

*Isten veled, jobb részem arany álma!
Hű Toldi, Csaba, isten veletek!
Oly messze a cél, oly magas a páлма!
Rég törve lelkem, és a test beteg.
Ily hangulathoz Istókom talál ma:
Előveszem – ha mire mehetek –
(Kerülve inrázó erőlködést)
Mint öreg asszony a letett kötést.*

Az idézetben Arany két legfőbb alteregója szerepel: Istók és Toldi. Toldihoz legtalálóbbr jelző, hogy „hű”, mint Arany volt egész életében a Toldi Miklósként magára vállalt heroikus feladathoz. A nemzeti irodalom klasszikusa lett, mert annak kellett lennie. De „Istókom” – ez csak igazán az övé; a tudatos önkorlátozásnak feláldozott lehetőség a *Bolond Istókban* maradt töredék. A magáról ritkán szóló, inkognitó szenvedő magyar Philoktetesz egyetlen, ifjúkori önarcképét Bolond Istók alakjában fogja elkészíteni.

Voinovich Géza megállapítása szerint Arany költeményei „ritkán hajtanak közvetlenül a külső eseményekből, mint Petőfinél; de mindnek megvan a belső története. *Felnőtt fiak módjára önállóbbak, de annál jobban látni rajtuk atyjok vonásait.*” Remekbe talált kép, nincs mit hozzátenni. Néhány rövidebb lírai költeménytől eltekintve a *Bolond Istók* második éneke az egyedüli kivétel, ahol közvetlenül saját életéről beszél.

„Midőn ezt írtam, tiszta volt az ég” – Vörösmartynál, az *Előszó*ban a múltidéző alapérzése ez. A *Bolond Istók* második énekében Arany azt a korszakot éli újra, melyben látása tiszta volt. Ha úgy tetszik, a kettejük között lezajlott irodalmi fordulatnak ez a lényege. Annak a fordulatnak, melyet Arany megértett, megszenvedett és nem vitt véghez.

Meglehet, épp rohamosan gyöngülő látása döbbsentette rá először, hogy a látomás nem a világ minőségén, hanem a szem minőségén múlik. Félig vak volt ő is, mint az Elbeszélés Atyja és a többi görög látnok. A belső látás ereje és a külső látás gyöngesége

összefüggenek: az istenek adománya és büntetése, mellyel azokat sújtják-jutalmazzák, akiknek hübrisze, hogy bele akartak látni titkaikba. A látás elvesztése Aranyánál is így jelenik meg; az eredendő bűnre következő büntetés gyanánt:

*De jut, s halálig jutni fog eszébe
Egy földi elvesztett paradicsom:
Az élet első tiz-tizenhat éve,
Midőn látása még nem vala rom;
Honnan - „tudásnak a gyümölcsit” éve,
(Apró betűket) s éve nagy mohon -
Kiűzte a fény kardos angyala:
S a kéj, mit a látás nyújt, elhala.*

Innen magyarázza, miért fordul már ifjúkorában érdeklődése a külső tapasztalástól, mintegy kényszerűleg, a belső felé. S nem mellékes, hogy ez lesz az a pont, ahol a Bolond Istókról – már 1850 óta – készülő történetben feladja a harmadik személyt, és az elbeszélő bevallja azonosságát hősével.

*...Oh, ha negyven évem
(Vagy közel annyi) nem lett volna vak!
Ha mint egy fényrajz tárult vón' elébbem
Természet, ég, föld, hegy, mező, patak...*

*...Ha fűben apró – s végtelen világok
Titkát az ürben – leshetem vala;
Ha népes körbe én a tudva hágok,
Hogy nem csalékony e szem sugara;
Ha szenvedélyek s millió hívságok
Tükrét az arcon, s szívet általa,
E negyven év alatt híven figyelve,
Tapasztalással hímesebb ez elme:*

*Talán poéta lettem vón' – különb.
De sorsa üldi a szegény vakot...*

A debreceni diákévek elbeszélése a világra eszmélő öntudat története – fejlődésregény. De Istók nem az élettel ismerkedik, magolnia kell „kő, virág nevét”. Így lesz könyvfaló – de életvágyból is. Olvas mindent, válogatás nélkül, ami betű; már nem a tudományok kedvéért, hanem „bolondságból”.

Kielégíthetetlenül szomjaz valamit, amit a könyvekben *sem* lehet megtalálni. Az olvasás, tudjuk, szenvedélybetegség.

*Vágyának az sem épen akadály,
Ha könyve néma, nyelve idegen:
Előbb egy-két szó értelmét kivájjja,
Tünődve, mint hieroglypheken,
Míg a mondatnak is nyitját találja; -
Így ássa, mint szű, a laprétegen
Magát keresztül; - s ha kezére jön,
Nyelvtant is olvas, meg szótárt - külön.*

A titok túl van a „laprétegen”, talán az olvasóban van. A belátás, melyre Bolond-Arany jut, túlmutat az európai fejlődésregény horizontján.

*Olvasni fűbe ha telepedett,
Nem olvasott, - csak egy moh-lepte cser-tőn
A mikrocosmost, sürge hangyabolyt
Órákig nézte, amint föl- s lefolyt.*

Vagy elbocsátá lelkét ringatózni

*Szellő fuvalmán, bólintó galyon,
Felhők futásával versent hajózni,
Hanyatt terülve egy part-oldalon, -
Engedte önmagából kilopódnizni:
Hang, szín, sugár lett, tér és mozzalom,
Ő a természet, a nagy és örök -
Mi ott henyél, csak hitvány földi rög.*

Nem holt tudomány és „zöld” tapasztalás goethei ellentéte áll itt. Ez a kép nem a természet mint más-világ titkának elhódításáért kárhozatot vállaló fausti eszmekörből való. Istók nem a tudás végességét éli meg, hanem a tudat végtelenségét és az Én semmisségét. Ez nem Faust, hanem a Buddha tudása. Bolond Istók értelmetlenül olvas, azaz nem célszerűen, hanem lelki gyakorlatyszerűen. E *mantrikus* olvasás eredménye talán a megvilágosodás a moh-lepte cser tövében.

Ha így van, a rákövetkező kaland, a színház világába tett kirándulás, mint a Maya fátyláról szóló elmélkedés olvasandó.

Mi vonzotta Aranyt a vándorszínészek kalandoréletéhez, nem titok. A színház, ahol a képzelet műve valósággá lesz, de semmi sem egészen valódi a szó köznapi értelmében, mindig a befelé forduló, inkább csak képzeletben élő egyéniségre gyakorolja a legerősebb hatást. Az álom-való honosaira.

*Különben is, mit olvasó dühében
Nyomtatva egyszer-másszor megkapott,
Mind olvasá - nem, eljátszotta épen
Úgy képzeletben, a szindarabot;
Hős volt, király, nő, agg, váltott személyben,
És mindenikre más jelmezt szabott;
Rossz volt darabja, fércmű, slendrián:
De hát törődik gyermek, ló hián?*

*Ez naptól fogva vessző-paripája
Csak a színészet: mind szaval, danol,
A hősi állást tükörben csinálja...*

Majd tényleg úgy jár, mint aki megpróbál átlépni a tükörvilágba. Magára vessen, ha az illúzió szilánkokká

törik, és cserepein véresre horzsolja magát az ábrándozó.

A legerősebb illúzió, mely a lelket – a keleti tan szerint – a látszat-valóságok színes körforgásához köti, tudjuk, a szerelem. A nosztalgikus öniróniával előadott kiábrándító, de mulatságos kalandoknak, melyeket Istók a színpadon és a színfalak mögött átél, ez lesz majd a végpontja. Úgy látszik, itt szenved meg a leginkább az ellentmondást eszményi és valódi között. Ehhez képest hihetetlen szűkszavúsággal adja elő a Klárcsi színésznővel esett kalandot. Ábrándos szavalások és hazakísérgetések után a szubrett behívja Bolond urat a falusi só-mérő boltba, ahol aznap estére szállást vett magának. Elképzeléseik különböző természetéről a költő nem beszél, csak annyit: „...rögtön észrevette, hogy a váló / Perc itt van...” – azzal elmenekül. Éjjel az üres színpadon, „hol rendesen tanyázott”, zseb-Horácába bújlik és az olvasmányon elszenderedve:

Mit álmodék, mit nem? ...másnapra kelve

Utcán bevárta director urat,

S határozottan, bár rebegeve nyelve,

Kimondá, hogy tovább ő nem marad.

Hogy egy romantikus lelkületű ifjú a túlságosan is kapható színésznő kínálkozása elől elszalad, ugyanúgy nem szorul magyarázatra, mint ha ottmarad. Ám Bolond Istók életében a szimpla eset a szellemi kalandozások korának egyszeriben végét szakasztja. Istók másnap meg sem áll szülőfalujáig. Ott pedig, ifjúkora irodalmi botlásait máglyán eltüzelve, képletesen is szakít eddigi életével. Végez az irodalommal is, többé könyvet sem olvas – tudósít az elbeszélés.

A két évtizeden át halogatott második ének végén a műfaj- és önkeresés nagy kísérlete e kurta-furcsa meneküléssel végleg abbamarad. Az utolsó lapon Bolond Istóktól egy segédjegyzősködő, malacot hizlaló, magától és a világtól elfeledett kántortanító képében búcsúzunk.

*Ábrándos multja mint törölt lap áll
Mögötte, nem érdeklí semmi ollyas...*

Mi lehetett e lapról letörölve? Mire utal az embléma-szerű Klárcsi-epizód? Van-e mélyebb értelme annak, amit a sorsválasztó pillanatban „találó mentségre kunkorítván eszét” Istók mond a szubrett-cselédnek: „Késő van, instálom”?

A „felnőtt fiak” – Arany költeményei – gazdag érzelemvilágában a szerelem rendszerint mint tragikus végzetmotívum jelenik meg. A vágy akadály a hős útján, vagy maga a vágy ütközik halálos akadályba. Szinte minden esetben megtorlás, gyász, halál, hosszú szenvedés következik rá, melynek ábrázolásában aztán remekelhet.

Saját szerelme mindössze két ízben készíti versírásra a poétikusnak mondott ifjúkor hajnalán, mikor jövőbelijével megismerkedik. Ezek közül az utóbbi a nevezetesebb, a *Feléd, feléd* című, melyben a szeretett leány időleges távolléte létrehozza az Arany számára megfelelő lírai szituációt, az akadályoztatást.

Elképzei a leány elhidegülését, miként keres hamari feledést víg ifjak között, míg ő egy életen át gyászolandja veszteségét.

Én nem vádollok, csak szívemnek

Emésztő lángját vádolom:

És égi üdvét egy telemnek

Öröklő télben gyászolom.

Szerelmének évszaka a tél, az egyetlen és örök. Ihletet csak a képzelt veszteség megéneklésére érez, a remény vagy a beteljesülést ígérő boldog szerelem számára nincsenek szavai. Egy igazi szerelmi csalódás talán Vajda Jánost csinál belőle, de ezt megtagadta tőle a sors. A metafizikai érzék és a mazochizmus mindenesetre nála is adott volt a boldogtalan szerelem kozmológiájának megalkotásához. (Madách is azon dolgozik *Az ember tragédiájában*, szemérmes erudícióval, és innen nézve a történelem mint az „elérhetetlen vágy” szülte csalképzetek lehangoló sora tűnik elénk. Vegyük még hozzá a kortárs Kemény Zsigmond regényalakjainak boldogtalan,

önemésztő szerelmét, és olyan kínálkozó következtetésekre jutunk a magyar irodalmi Erósz természetéről, melyeket vagy bizonyítani illene vagy sürgősen elfelejteni.)

A túl önéletrajzira sikerült *Bolond Istókban* szemérmesen kipontozott sorstöredéket próbáljuk meg rekonstruálni a *Toldi szerelme* anyagából. Miért, miért nem, ott is az ifjú és a vén képe készül el a maga idején, s csak nagysokára, vonakodva és részben az irodalmi közvélemény nyomására kezd hozzá, hogy teljesítse régi adósságát, és megénekelje hőstét az élet delén, szerelmes férfiként. Hogy ez a szerelem csak beteljesületlen lehet, az magától értetődik. A nélkülözhetetlen akadályokat már előállította hozzá az első részben, leszögezve: „Nem is lón asszonnyal tartós barátsága”. *Toldi estéjében* sincs utalás régebbi szerelmekre. A *Toldi szerelméhez* 1879-ben írt előszó ezzel a „bökkenővel” magyarázza azt is, miért a verses regény modernebb műfaját választotta ezúttal, népies elbeszélés helyett. Az utóbbi, úgymond, nem

tűri a beteljesületlen szerelmet. Az igazság talán bonyolultabb ennél.

Toldi pszichológiája eleve nem népies. Aranyt a lélekrajz tereli a modernebb elbeszélő műfajok felé. Hősei végzetüket lelkialkatukban hordozzák. Belső diszpozíciójuk akaratuktól függetlenül, eleve elrendelésszerűen uralkodik sorsukon. Ez a modern, individualista tragikum-felfogásnak felel meg, ami az ösztönök végzetes, sorsformáló hatásán alapul, a naturalistáktól az avantgárdig.

Toldi sorsképlete három könyvön keresztül ugyanaz: hirtelen indulatból elkövetett halálos vétség – megbánás, elbujdosás, önbüntetés az érvessztésig – végül lovagi helytállás (mindig inkognitó), mely véget vet a rejtőzködésnek; önazonossága helyreáll. *Toldi estéjében* a sorrend fordított. Toldi szerelmében a képlet összetettebb. Itt maga a *rejtőzködés* (Arany költői alkatának alapvonása) lesz a tragikai vétség. A lovagi tornán valaki másnak a vértetében arat diadalt, más számára nyeri el a neki szánt menyasszonyt. A leány a viadalon felismeri Toldit.

Örökre egymásba szeretnek. De már *késő van*. Örökre kettéhasadt a tett és az Én, a kötelesség és a vágy alanya. Rozgonyi Piroska büszkeségből nem leplezi le azt, aki őt, megvetve, egy idegennek szolgáltatta ki. Toldi sosem bocsátja meg magának árulását, mellyel mindkettejüket boldogtalanságra kárhoztatta. Elmenekül, csatázik, győz, szenved, majd visszatér, de csak hogy megölje a méltatlan férjet, gyilkossággal tetézve az árulást. Elveszti becsületét, lovagi nevét, minden reményét a boldogságra. Bujdosás, önként vállalt megaláztatás, szolgasors, önkínzás – flagellánsok csapatába áll be –, végül ismét inkognitó hősködés, mely még egyszer kivívja számára a világ becsülését – de semmi egyebet. Amit önmaga és szerelme ellen elkövetett, örökre jóvátehetetlen. Ez az igazi történet. A hadjárat részletező, szín pompás és érdekfeszítő leírása, akárhogy is, csak kitérő, történelmi töltelék, kárpótlás az olvasónak az alaptörténet egyhangú, kétségbeejtő reménytelenségéért.

Igaza van Aranyinak, amikor Magyar Olvasókönyvének bevezetőjében azt írja, hogy „vajmi kevés irodalmunkban az oly darabok száma, melyek formatökély mellett oly tartalmúak, hogy tanuló ifjú kezébe adathassanak”. Ő maga szolgál erre a legjobb példákkal.

Toldi szerelme egyetlen, *eleve-megkésett* pillanat, melyet végeérhetetlen bűnhődés követ.

*Oh, folyna e lélek, rohanna magátul,
Csak büszke becsület ne állana gátul;
Piroska lelkével bizony összefolyna,
Csak adott szó s ál harc szemérme ne volna.
Noha könnyelműen adott szava Tarnak,
Noha dévaj csínje a daliás karnak.
Mindegy! lehetetlen; veséibe véső
Fájdalom ezt mondja: „de ha késő! késő!”*

A tragédia mindenekelőtt az *időről* szól, melynek visszafordíthatatlansága az elme számára felfoghatatlan és elfogadhatatlan. Minden cselekmény csak késleltető mozzanat, a refrén: „soha már”. De

még *A hollóban* is megcsillan a kibúvó, Poe, valamint az egész kísértet-irodalom a tragikum elől menekül az irracionálisba. A szellemjárás is mentség az idő kérlelhetetlen törvénye alól. Arany nem ismer kibúvókat. Toldi és Piroska szerelme maga a kilátástalanság. Erkölcsi kérlelhetetlenség megbocsátás nélkül, predestináció hit nélkül, alföldi puszták végtelensége délibáb nélkül.

A vágy teljesíthetetlen és kiolthatatlan. És ha a szenvedés az egyedüli, amiben testet ölthet, úgy akarnia kell a kint.

*Nem érti Piroska, mi vonja Budára,
Enyhülve miért vár s gondol ez útjára;
Mít maga sem sejt ő: arra van a lejtő.
Minden ohajtását édesdeden ejtő.*

*Ott van, ki szeresse, ott az, ki gyűlölje:
Nincs távol, akárhol, maradása tőle;
Mint az Akastyán hegy, griffmadarak honja,
Száz mérföldnyirül is maga felé vonja.
Hadd lássa hidegnek, vagy lássa betegnek,
Büszkén dacolónak, vagy szíve-szegettnek:*

*Ne szeresse, szánja, mellőzze, utálja,
Ő pedig elhaljon - de szeme láttára!*

Csak előtte haljon, a lelkire haljon...

Ha a kék csupa kín, a kín válik kéjjé. A kortárs Leopold von Sacher-Masoch Arany Jánoshoz járhatott volna iskolába. Mint ahogy a depressziós Arany mániás költő-párja, Vajda János minden bizonytalant a mazochizmus atyjától. (Őt sejttem ama Sziklai János álnév mögött, aki Masoch elbeszéléseit magyarra fordította.) Egyazon birodalom alattvalói voltak mind a hárman, kint és bent.

„Csak előtte haljon, a *lelkire haljon*” – ezt talán nem is lehetne más nyelven ilyen gyönyörűen mondani. Magyarul se lehetne, de most már mondva *van*, és valamiképpen eleve benne volt a nyelvben. Bármilyen merész szókapcsolat és képzettársítás, magyar népdalban is megállna.

A vágyra törvényszerű büntetésként következő csalódás-megcsalattatás motívuma Toldi történetének a részleteiben is megjelenik. Mikor a cseh

rablólovagot üldözőbe veszi, hogy egy elragadott leányt kiszabadítson, cselvetés áldozataként maga esik fogságba, a vár pincebörtönében találja magát. Az egész nápolyi hadjárat egy férjgyilkos királyné miatt folyik. Vagy emlékezzünk még egyszer a kárpit-jelenetre a *Toldi estéjében*: ott is asszonyi biztatásra produkálja magát a felgerjedt vitéz. Olyan falnak fut neki, ami nincs, alázuhan és megszégyenül. Valami eredendő büntudat és szorongás nyilvánul meg ezekben. Tiltó ösztönök mozdulnak együtt a vágy minden rezdülésével; az ősi iszonyat, amiről mindannyian bírunk homályos sejtelemmel. „Késő van, instálom”. A szimbólum tehát *érvényes*. A *magyarázat* ezen túl, ha van, nem az esztétika dolga, hanem a pszichológiáé.

Ezért is volna oktalanság életrajzi megfeleléseket keresni – erotikus tragédiákat a művek tragikus erotikájához. Nincsenek. És ha lennének is, úgyse számítanának. A mű az autentikus, nem az élet. A költő személyisége a teremtett formában teljesebb értelemben van jelen, mint az életrajz anekdotáiban

vagy a „jellemben”. Ha vannak titkai, azokba ő is csak az ihlet percében lát bele. Ámde az ihlet perce is csak metafora. A reális életidőben el nem helyezhető tartamot jelöl. Amikor a költőről beszélünk, olyan egzisztenciáról beszélünk, ami nem az időben létezik.

A költészet ott kezdődik, ahol az élet végződik: minden pillanatban.

*Még a zsebéből egy kis-rétbe hajtott
Csomót keres ki: címe: „K...csihoz”,
Átfutja egyenkint a leszakajtott
Lapot s bedugja égő társihoz;
Hogy vége lett, mélyen, hosszan sohajtott
Felnézve a menny tűz lámpásihoz:
Előbbi ön-jét, úgymond, eltemette -
Csak még a fejfa hiányzik felette.*

*Igen! megírja - és ez lesz utolsó -
Elzöngi, versben életíratát;
Azzal bezárul a mult, mint koporsó,
Ábrándozásnak mond jó éjszakát.*

Előbbi ön-jét, úgymond, eltemette. Mégpedig kettős koporsóba, mert az ifjúkor élet-reményét temető Bolond Istók egykori megtérésére Arany már hajlott korában tekint vissza, mielőtt végleg abbahagyná, örökös töredék-létre ítélné az elbeszélést a vallomásos második ének végén. Késő van: úgy véli, költői pályafutása lezárult: a megírt és a megíratlan. 1865-től 1877-ig múzsája néma, a hallgatást egyetlen egyszer töri meg: a *Bolond Istók* második énekével. Ez a hiátus a költemény igazi háttere.

Arany legtermékenyebb költői korszaka a nemzethaláltól (1849) leánya haláláig (1865) ível. Programszerűen öregszik ezután. „Kivénültem kortársaim közül” – írja 1870-ben. És sorsszerűen hallgat. Mert a nemzet majd élni próbál kialakult lehetőségeivel, úgy, ahogy lehet. Az irodalom dolga lesz, hogy igazolja ezt, vagy tiltakozzon. Jókai, mondjuk, egyfelől, Vajda János másfelől. Bár tudom, hogy ez is sokkal bonyolultabb. Rész-igazságok kora jön el. Demokrácia. Akinek az Egészhez volt köze, alig szólal meg egy fél emberöltőn keresztül.

Költészete összhangot teremtett a metafizikai
Árvaság élménye és a történelmi Kötelesség tudata
között. Ahogy Rilke *Rekviemjében* olvasom:

Kötelesség és árvaság vigyen a csend felé

A KETTÉSZAKÍTOTT ÜSTÖKÖS

*„Kétfelé volt szakítva az üstökös,
két külön farokkal s világító fővel;
s a két csillagrész éles szöget képező
két külön parabolában kezdette el
céltalan futását a végtelenben.”*
(Jókai Mór: Az arany ember)

1.

A regényíró olyan ember, írja Jókai *Az arany ember* utolsó oldalán, aki egy történetnek a végéből ki tudja találni annak a történetnek az összességét. Az esszéista pedig a történetekből kitalálhatja – a regényírót.

Mint aki kényszeresen vissza-visszatér házának kapujához, hogy meggyőződjön róla, becsukta-e maga

után, próbálgatja a kulcsot, illik-e a zárba; kinyitja, amit lezárna, hogy lássa, zárva van, de ahogy távolodik a küszöbtől, néhány lépés után ismét megállítja ugyanaz a nyugtalan érzés, gyötri naphosszat, míg jár-kei a jövőben (intézi a múltját): ebből a távolodásból-visszajárásból lesz az irodalom. Nem az emlékekből támad – az élet nem arra való, hogy megírják, nem is igen kívánkozik papírra –, azt a matériát használja, amellyel az emlékezet az élményt felfogja, takargatja, védi. Bogár lábanyoma, levél erezete a megkövült iszapban.

Akik kétszer halnak meg: de hiszen a múlt minden megőrzött pillanata halálunkig múlik velünk tovább. Temetvényi Pálma kertje a pozsonyi palotában, melynek kapuját húsz éve nem lépte át. Légmentesen elzárva a külvilágtól, külön belső nap mesterséges fénye süt a tarka virágágyásokra, fölkel és kihuny óramű szerint. Valamennyi bokor, virág selyemből, kínai papirosból, sosem hervadnak el. A grófnő nap nap után maga permetezi be őket nehéz, délszaki illatokkal. Felhúzza egyenként a rugóra járó lepkéket,

dongó méheket, hadd röpítse őket a szerkezet papírszárnyakon. Múlatja az időt: amelyik növénynek a szezonja elmúlt, azt megjelöli, a láthatatlan kertész másnapra majd mást ültet a helyébe. Mióta a világ számára halottnak nyilvánította magát, a kert gazdája nem az időben él; az idő megcsalta, most bosszút áll rajta. Itt az évszakok csak színlelik az idő járását tavasztól tavaszig. Mindig ugyanaz az egy tavasz ismétlődik, a visszahozhatatlan és jóvátehetetlen. Temetvényi Pálma kizárt világából minden véletlen változást, mely még egyszer csúffá tehetné. Az ő óráinak többé nincs céljuk, ami felé haladjanak.

E kép, mellyel az *Akik kétszer halnak meg* című regényének második részét indítja Jókai, műhelyvallomás-számba megy. Ebbe a kertbe képzelem őt, nem a svábhegyibe. Így kelti életre, napról napra űzött varázslatos mesterkedéssel félszáz éven keresztül a színpompás illúziók vegetációját: bársonyos szavakból, srófra járó szenvedélyekből, a legfinomabb tüllből szőtt bonyodalmak

pókhálózatával, bódító álom-illatokkal, melyekből nincs, ne is legyen felébredés.

A kép párját a Thegethoff matrózának fantasztikus elbeszélésében találjuk (*Egészen az északi pólusig*). Ott a hirtelen megfagyott ősvilági lávakitörés őrzi áttetsző kristálytömbbe zárva az elérhetetlen őssasszonyt, paradicsomi szépsége és ártatlansága teljében, míg a kései utazó rátalál, kiszabadítja, életre kelti és világkorszakokon átívelő nászuk beteljesül.

Legerősebb erotika a múlté, az emlékezés erotikus aktus. Vagy maga az erotika nem is egyéb mint emlékezés, visszakíváncozás. Ez a vágy volna a szerelem hajtóereje, a szerelem pedig indítéka minden teremtő erőfeszítésnek, mely a mulandósággal szembeszegül.

Jókai világában máskor is megjelennek a történelem előtti múlt csodálatos lényei, melyek elkerülték az idő rombolását, így például *A jövő század regényében*, az északi sarkvidék leírásánál. Ugyanott, egy másik fejezetben a modern kor szörnyembere gorilla-ősapjával egyesül halálos viadalban. És

Tatrangei Dávid Otthon államát majd a Közép-Ázsia hegyei között érintetlen épségben feltalált ősmagyar nép megjelenése menti meg. A jövő: helyreállított múlt, a múlt a jövő megváltója. Titokban mindig így képzeltük, Jókai közös tudattalan meggyőződésünket veti papírra. Hősei életében az ős-valósághoz való visszatalálás mindig az újjászületés és megmenekülés pillanatával esik egybe. Az *Egész az északi pólusig* szerencsés hajótöröttjének szeme előtt, egy mélytengeri vulkánkitörés nyomán lejátszódik az evolúciós dráma egész első felvonása: az élet keletkezése a tenger vizéből. Az ős-természet fogadja be az „örök harc” száműzötteit *A jövő század regényében*, akik a Duna-delta őserdejében építik fel az Otthon államot, az „örök béke” országát. És nem messze ettől a helytől, a folyam szüntelen teremtető-pusztító munkája hozza létre a Senki szigetét, mely nem szerepel a térképeken és nincs a történelmi időben. Ott majd Timár Mihály, az arany ember fogja az ő igazi énjét megtalálni, és a maga ősasszonyát, akivel a történelmen kívül, előlről kezdhetik a

teremtés elhibázott, hatodik napjának művét. De a köszén, a fekete gyémánt is ezzel rokon értelmű metafora. A földmélyi kincs évmilliók előtti élet megkövült hagyatéka. A jövőndő kohóit a múlt öröksége táplálja energiával. Jókai utópiái nem történelmi, hanem kozmológiai optimizmus szülöttei. Az emberi tudás és a kozmikus erők összebékítése a történelem síkján: deus ex machina. Jókai természetहितének nézőpontjából azonban a „Deus” magasabb szükségszerűséget képvisel, mint a „Machina”.

Szellem és természet erőinek összefogását azonban a *Fekete gyémántok* után már ő is csak a jövőben tudja elképzelni, vagy kívül az időn, kívül a civilizáción. Ezért kerülnek utópikus motívumok a következő esztendőkhöz néhány jelentős művének középpontjába. Jókai előremenekül a képzeletbeli jövő országába, mert már nem hiszi, hogy „ma” lehetséges volna az antagonizmusok feloldása. („Ma nem” – magyarázza Tatrangi Dávid – a székelyek nyelvén ez annyit tesz: sohasem.)

A történelmi idővel szembeállított őslét mindig egy dúsabb tenyészet képével párosul. „Lehetett kor az ember emlékezetét megelőző távol millió évnnyi időnek előtte – írja *A jövő század regényében* –, mikor... az egy központi napon kívül még egy másik, távolabb nap süthetett a mi földünkre, s életet, tenyészetet idézhetett elő olyan részein is a földnek, melyet a saját napjának csak néha ér egy bágyadt sugara.” Jókai világot mindenestre egy ilyen távolabb nap megőrzött sugárzása hevíti belülről, s ez magyarázza a költői tenyészetnek a mi irodalmi klímánk alatt szokatlan gazdagságát. Ez a nap eredetileg az író ifjúságának egén ragyogott. Utópiáihoz energiaforrásként a nosztalgia delejes kisugárzása szolgál.

A kőszívű ember fiaiban meg is jelenik a kettős nap leírása, melyet különös fénytörés, ritka természeti tünemény varázsol Magyarország égboltjára 1849 végzetes nyarán, a hóskorra következő kettős éjszaka előhírnökeként.

Szerencsés író, akinek ifjúsága egy újjászülető nemzet ifjúságával esik egybe. Szerencsés korszak, melynek históriája hőseposzokban és tündérregékben él: Jókai könyveiben. Szerencsés nép – boldog, mint a lótuszevőké –, mely azokból tanult olvasni, tanult álmodni. Amit a Fiatal Magyarország születéséről tudni kell, könyvtárnyi irodalomból tudható. Amitől ez a tudás hozzánk minden más történetnél közelebb áll, nem érthető annak, aki nem olvasta Jókai regényeit.

Jókai egy adott írói feladathoz és egy adott témához alkotott poétikát; őt magát mint írókat ez a feladat teremtette. Minden sikerült regénye, játszódjék a régmúltban, a jelenben vagy a jövőben, formája által ezt az írói őshazát fogja mintázni. Minél távolabb esik attól a tárgy, annál több nehézséggel jár, hogy a Jókai-regényforma tartalmává tegye. (És ha a tárgy nem változik is, idővel változik majd maga az írói feladat.)

Igazi otthona a félmúlt, a személyes élményvilágával érintkező, de már letűnt kor, melyet

nosztalgiája minden valódinál eleveőbb, álomszerűen éles képekben idéz fel. Kedvvel részletezett, pompás anekdotákból, levegősen, szinte magától épül a nagyszívű, sokszálú elbeszélés. A nagyszerű és a köznapi, a fantasztikus és a reális közti feszültséget bármeddig növelheti, mert a kompozíciót hitelesíti az elbeszélő abszolút jelenléte. Ez a jelenlét Jókai titka, a hang, melynek bensőséges humora, finom árnyalatai, érzelmeink valamennyi regiszterén ellenállhatatlan biztonsággal játszó szuggesztív virtuozitása akkor is lebilincsel, ha az intrika túlbonyolított, és az ábrázolt jellemek egysíkúak. Igaz, amit hőseiről sok bírálója közül legtalálóbban Sőtér István állapít meg: „Alkotójuk egzaltáltsága érzik rajtuk, az anyagot, a testet akarják legyúrni, de szinte már nincs is anyaguk, testük; erőfeszítéseik úgy hatnak, mint valami táncjelenet kihangsúlyozott, stilizált mozdulatai, képzelt akadályok felett röppennek át kecsesen; szenvedésük, vágyuk megannyi játékos ürügy arra, hogy földöntúli képességeiket megcsillogtassák.” Hozzátehetnénk,

hogy ez éppen a legsikeresebbnek tartott Jókai-regények főalakjaira áll: a reformkor és a szabadságharc nagy nemzedékének, saját nemzedékének mítoszát megteremtő ötvenes és hatvanas évekbeli művek hőseire. Szentirmay Rudolf, Kárpáthy Zoltán, Baradlay Ödön, Garanvölgyi Aladár stilizált dramaturgiai funkciók csupán, hogy az emberfeletti tettek végbemehessenek, hogy a magasztosról szóló beszéd tárgyat találjon, hogy végletes ellentétek csapjanak össze és oldódjanak fel a végső fortisszimóban. Jókai hősei a mese kedvéért léteznek, és az olvasó a mesélő kedvéért hisz létezésükben. A regényes bonyodalmak átlátszó masinériája nem zavarja abban, hogy gyönyörködjék a képekben, melyeket ez a gépezet varázsol elébe és tüntet újra el.

A szabadságharc bukása és a kényuralmi kor egy egész nemzedéket szakít el, úgyszólván egyik pillanatról a másikra, saját, személyes múltjától. Egy közeli és megszokott világ tűnik el hirtelen; a színek és illatok még ott lebegnek az emlékező körül, de a

történelmi szituáció már szertefoszlott. Ez a Jókai-stílus kettősségének a nyitja, innen, hogy fantazmagóriáiban több az eleven részlet, mint a realista kortársak analízisében.

A tegnapot aranykorrá varázsolja a közösen viselt áldozat katarzisa, még inkább az újrakezdődő hétköznapi rideg prózája. Az író, aki mindannyiunk elsüllyedt Atlantiszárból két évtizeden át hordja a megmentett relikviákat, nemzeti megbízatást teljesít, kultuszt teremt. Ehhez ugyanúgy nélkülözhetetlen az ismert történelmi alakok és események szerepeltetése, mint az életes apróságok kifogyhatatlan sokasága, valamint az alapjában családi anekdotahumor, mely bensőséges viszonyt létesít író és olvasó között. A Jókai-hang lényege az a közelség, melyet könyv és olvasója között éreztet, és ez a közelség adva volt egy rövid korszakon át. Közönsége, mint az eposzi korban, mintha nem is olvasóközönség volna, hanem hallgatóság, ezért lehet az elbeszélés – beszéd. A modor sajátosan retorikus: elegyedik benne a pátoz a személyes megszólítás

közvetlenségével. A hősök pedig mindannyiuk közös ismerősei, akiket az elbeszélőnek nem szükséges jellemeznie. Éppen ellenkezőleg: az a dolga, hogy történetüket a rendkívüli vonásokra hegyezze ki, viselt dolgaikat kiszínezza, fölstylizálja olyanná, amilyenek ezentúl majd mindig látni akarjuk őket: nagyszerűnek, gyűlöletesnek, szeretetre vagy szánalomra méltónak. Kijelöli örökös helyüket a családi legendáriumban.

Jókait nemcsak tehetségének sajátos természete teszi alkalmassá erre a feladatra, nevezetesen az, hogy szinte észrevétlenül tud az egész világból mesét varázsolni anélkül, hogy elveszítené a részleteket. Az egykorú azt is tudja róla, hogy ő egyszersmind szereplője, tevékeny részese volt a regényes előidőknek. Mintha igaz történet krónikását, túlélő szemtanút *hallgatnának*, úgy olvasnak képzeletének teremtményeiről. Különös szerencséje, hogy ifjúsága maga a megtörtént legenda. Irodalmárok élete ritkán ilyen, ha ilyen, ritkán élük túl. A született álmodozó megérte azokat a napokat, melyekben az

eseményeknek a költői egzaltáció szabott irányt, és a képzelet műve a valóságban végbement. Március tizenötödikén egy egész város az ő szavára hallgat; vele és általa történik a történelem. Mintha azt álmodná, hogy színpadon áll, intésére tombol és elnémul a közönség. De hiszen valóban a színpadon áll, és Gertrudis királynő, a nemzet ünnepeelt primadonnája az, aki karjába omlik. És ez mégsem színpadi csók, ez egy Jókai-regénybeli csók. A nagy pillanatban, országnyi publikum előtt összeölelkező pár életre-halálra egymásba szeret. Szerepébe szeret. Beleszeret a pillanatba, mely, tudják nyomban, életük csúcspontja. Egymásé lesznek, hogy a pillanat ne múltjon el.

Ha az a pillanat igaz volt, akkor az élet tiszta költészet, és a költészet maga az egyedüli realitás. Jókai poétikája addig érvényes, amíg ez a pillanat érvényes. Okkal ragaszkodik hozzá: regényben, szerelemben, politikában. Ez teszi hitelessé a rendkívülit, valósággá az álmot. Ahogy az *Enyim, tied, övé* hősnője, Serena mondja majd:

„...nincs az a bűnbocsátó hatalom a földön, mely fölmentsen bennünket, amiért szeretni mertük egymást; egyedül e zászló árnyékában lett erénnyé, kötelességgé, ami minden más helyzetben bűn volna és szentségtörés... Minden, ami nekem drága, férjem szerelme, női becsületem, anyám végszavainak titka, isten bűnbocsánata, itt van e tépett zászló árnyékában, s azért mi ketten e véres mezőt, e folytonos vihart, e haláltkereső életet el nem hagyhatjuk.”

Az író sem hagyhat fel élete hőskorának ábrázolásával, mert egyedül ez képes igazolni a formát, melyben eszmény és valóság nem állnak egymással kibékíthetetlen ellentmondásban. 1869-ben megírja *A kőszívű ember fiait*. A Jókai-regényforma eredeti, „naiv” változatának csúcsteljesítménye ez. Nem fokozható és nem ismételhető. A hallgatóság is felbomlott, ki-ki a maga dolga után lát a más rugókra járó új világban. A kiegyezés névértékén, gyakorlatias

és kézzelfogható dolgokra váltja be a mítoszt. Március tizenötödike nemzeti ünneppé lesz, Jókai országos notabilitás, eszményei egymással versengő pártok jelszavai. Az öregedő színész és az elfoglalt író-politikus húsz éve tartó szerelmi házassága maga is nemzeti intézmény, hivatalos kegyelet tárgya. Mire a lángoló érzések kihunynak, a kandallótűznél mesélő irodalom ideje is lejár. Egy korszak véget ér. Talán ez volt az élet.

A kiadó sürgeti az újabb kéziratot.

2.

Miképpen folytatható a Jókai-hősök eszményi élete a jelenben? Jókainak nincsenek illúziói az illúziók sorsa felől. Ha nem pusztán ábránd volt, amire írásművészetét, egész életét alapította, szembesülnie kell, szembesítenie kell hőseit a változott viszonyokkal: ott is helytállnak-e magukért? Eddig sem az éltette őket, hogy voltak (a múltban), hanem hogy kellett (a jelenben). A félmúltat

hőskölteményi korrá stilizáló elbeszélő forma legfőbb előfeltevését azonban fel kell adnia, azt tudniillik, hogy hőseinek heroikus tökélye, démoni gonoszsága, legalább a költői igazság mértéke szerint, a kivételes körülményeknek megfelelő. A forradalom természetesen folytatódhat ipartelepítésben, a szerelem házasságban, az eszmeharc a hétköznapokban, csak hogy a reális időben zajló folyamatok nem jeleníthetők meg a „kivételes pillanat” dramaturgiája szerint. Az álom és vágy ravasz logikájával beteljesülő, példázatos történetek tanmesévé, irányregénnyé egyszerűsödnek (ez a veszély *Az új földesúr* óta nyilvánvaló), vagy pedig tündérregévé kell őket bonyolítani, hogy előállítsa azokat a végletes helyzeteket, melyek stíluseszményéhez illenek. Éreznie kell, hogy az új közegben, melynek ábrázolásához szinte gyanútlanul lát hozzá – mit sem változtatva írói módszerén –, a kialakított regénymodell nem érvényes.

A *kőszívű ember fiai* után egy évvel a *Fekete gyémántok* történetét írja meg. Berend Iván egy

Baradlay Ödön a kőszénbányászat terén. Jókai jó ösztönrel választ számára méltó ellenfelet: a természet nagyszerű és veszedelmes erőit, melyeket a tudomány legyőz és a civilizáció szolgálatába állít. Így válik a regény természettudományos hőskölteménnyé, jeles értekező betétekkel, ide számítva Berend egész fejezetet kitöltő ismeretterjesztő előadását Delejországról, mely nem egyéb, mint első vázlata annak az utópikus-fantasztikus történetnek, amit rövidesen *A jövő század regényében* dolgoz ki majd. A *Fekete gyémántok* azonban, minden dramaturgiai lelemény dacára két szervesülhetetlen részre bomlik, mint valamennyi termelési regény. A föld gyomrában, a távoli jövőben és az erkölcsi elvek síkján folyó küzdelem ugyan eleget tesz a romantika követelményeinek, de ezekben nem jelennek meg igazi antagonisták. Az élő alakok konfliktusa ellenben kisszerű konkurenciaharc két gyárvállalat között. Korrajz és ideál nem illik többé egy regénybe.

Felmerül itt még egy új mozzanat, melynek messzeható következményeit látni fogjuk a továbbiakban. Az eddigi Jókai-regényekben a nagy próbatétel és a szívbéli vonzalom rendszerint egymással összhangban és párhuzamosan bontakozott ki. Idilli végkifejlet esetén a szerelmi beteljesülés az erkölcsi diadal szerves részét alkotta; míg a tragikus változatban a szerelmesek – sosem a szerelem – pusztulása az igaz ügy hőseire lesújtó végzet részét képezi. Akiknek bukása mártíromság és megdicsőülés, azoknak szerelme a síron túl is tart, tehát diadalmas, mert örökkévaló. Berend Iván a reprezentatív Jókai-alakok közül talán az első, aki arkangyali győzelmeiért feloldhatatlan magánnyal áldoz. „Elment tehát mind a kettő – összegzi a regény vége felé –, az úrhölgy is, a parasztlány is oda, ahol nem szép senki többé, s nem bűnös senki többé. Egyiket elvitte a kőszén, másikat elvitte a tűz. Bosszúálló két szellem! Amiért Iván őket legyőzte, amiért szolgálatába kényszeríté, megölték azt a két asszonyt, akihez valami joga volt még a világon.

Joga volt rájuk keserűen emlékezni.

Most még e kínzó gyönyörtől is meg van fosztva.”

A regény végéhez biggyesztett egymondatos heppiend-feltámadás nemigen változtat ezen; akár a hőst, akár az olvasót, akár önmagát sajnálta meg az engedékeny szívű szerző.

Egyébként szerző és hőse teljes mértékben tudatában vannak az újszerű reciprok összefüggésnek „ügy” és magánélet között. Aligha írói rögtönzés ez a megoldás a tökéletes hős csapdájának elkerülésére, akit egy ponton túl érdektelenné tesz, hogy minden vállalkozása sikerre van ítélve. Sikereinek ezentúl boldogtalanság lesz az ára. A következő évtizedben ez a megoldás válik uralkodóvá. A *Fekete gyémántok*ban azonban a szerelmi szál még halvány, akárhogyan végződjék is, a háttérbe szorul. A háziboldogság hiánya inkább tudatosan teremtett antitézis. „Nem is lett asszonnyal tartós barátsága”, jelzi, mint Arany a *Toldi estéjében*, de a szenvedő szerelem elbeszélése, mint Aranynál, Jókainál is a későbbiekre marad. Itt még a két asszonyhoz fűző vonzalom nyilvánvaló

konfliktuslehetőségét sem aknázza ki. Nem élmény ez, csupán dramaturgiai posztulátum: lehetőség, mellyel az elbeszélőnek számolnia kell, mihelyt a megtartó, életre szóló szerelem nem kíséri többé hősei sorsát vezérlő csillagzatként, mint Baradlay Ödön utazását az oroszországi jégvilágban. Jókainak, aki sokkal közvetlenebbül reflektál műveiben személyes élményekre, mint hinni szokták, előbb az életben kell efelől fájdalmas tapasztalatokat szereznie, hogy néhány év múlva *Az arany emberben* majd ez a dilemma kerüljön a mű középpontjába.

Az örök Jókai-hős újabb alteregóinak tehát választaniuk kell eszményeik és a boldog élet között. Írójuk, amikor ilyenformán rendez el sorsukat, valójában saját dilemmáját testálja rájuk: eszményi hősoket ábrázoljon továbbra is, hozzájuk stilizált körülmények között, vagy a körülmények hatalmát hősein? A „kinti” és a „benti” realitás szembekerül egymással a korban korszerűnek egyedül elismert lélektani realizmus, a naturalizmus és az analitikus regény ábrázolásmódjában is. Éppen ez lesz majd az

elidegenedés-regény és a tudatregény kiinduló feltevése.

Jókai azonban nem a lélekábrázolás eszközeihez fordul. Nála csak a regénynek van pszichológiája, alakjainak, „egyenként” nincs. Timár Mihályt Bovarynétől alapjában véve ez különbözteti meg. Flaubert-é és Jókaié egyaránt „tisztá irodalom”, csak más és más közegben. Az egyik irányzat szerint minden eseménynek tartammá kell válnia, a másik szerint a belső történésnek is képpé és eseménnyé. Jókai, amikor az utóbbi eljárást követi, az eposz és a pikareszk hagyományához kapcsolódik. S ez nem korszerűség kérdése, tudjuk, ehhez a hagyományhoz a huszadik századi regény is vissza-visszatér, a nouveau roman-tól a posztmodernig. Mondhatjuk, hogy Jókainak nem erőssége a lélekábrázolás, mondhatjuk azt is, hogy Matisse-nak nem erőssége a perspektíva-festés vagy Schönbergnek a tonalitás. De ha nem értékelni, hanem megérteni igyekszünk módszerét, csak annyit állapíthatunk meg, hogy regényalakjai mint szubjektumok csak viszonylagos

érvényű léttel bírnak, mert máskülönben nem volna fenntartható a Hang (az elbeszélő szubjektum) domináns jelenléte mint uralkodó kompozíciós elv. A korabeli elbeszélő irodalom eltárgyasító törekvésével ez a módszer valóban ellenkezik, inkább a lírával rokon. Magyarázatként ismét az élőbeszéd-szituáció, a mondásra szánt próza korszakának viszonylagos közelségére utalhatok. A módszer korlátja abban áll, hogy Jókainál egy gondolat, lelkiállapot vagy választási helyzet csak akkor érvényes, ha azt hősei külső történetekben végig is élik. Képzelnünk itt csak az íróknak lehet, hőseinek cselekedniük kell. Ezért fognak minduntalan kilépni a realitások világából, ezért folytatódnak a történetek a regényes képzelet kulisszái között, nemegyszer az ismerős világ határain kívül, és nem a puszta egzotikum kedvéért. Az egzotikum már csak következmény. Timár Mihály csak seholsincsországban, a Senki szigetén található meg a lélek otthonát. És még a képzeletbeli jövő viszonyai sem alkalmasak rá, hogy Tatrangi Dávid megalapítsa Otthon államot, akkor is csak a világon

kívül, egy másik Senki szigetén valósulhat meg a kollektív Robinzonád. Az *Enyim, tied, övé* szerelmesei Amerikába szöknek, Az *élet komédiásai* talán Japánba, Temetvényi Pálma kizárja palotájából a múltó időt, a Thegethoff matrózának időn-kívüli kalandja a hibernált ősasszonnyal jeges-tengeri úszó szigetre kívánczik.

A jelen világában a történelmi regényekben megismert eszményi hősök átalakulnak eszme-hőssé, akiknek nincs más életük, mint a nagy vállalkozás, melyben személyes sorsuk feloldódik, minden egyéb jelzett díszlet csupán. Rá kell döbenniük, hogy csak a világot válthatják meg, önmagukat nem. Berend Iván a regény végén így elmélkedik:

„Te csak szeresd az egész világot, de ne legyen benne senkid, akit egyedül szeress!”

„Te csak tégy jót ezekkel, te csak teljél be dicsőséggel, te csak hallgasd, hogy magasztal minden ember, te arasd a koszorúkat, mikkel diadalszekered elhalmozzák, te légy gazdag!”

„De ne legyen egy mosolygó arc, mely veled asztalhoz üljön, ne hallj egy csevegő gyermekhangot, mely kér és köszön, ne legyen egy violaszál a gomblyukadban, mit egyesével kaptál.”

„Koszorút, amennyiben elmúlsz, de egy szál virágot senkitől!”

„Csókot intsenek feléd ezren, de egy ajk ne adjon azt soha.”

„Járj az aranyesőben, amely reád hull, s ne tudja senki, hogy epedsz – az alamizsna után.”

„Ami megvan a porban járó embernek, de neked nincs; a porban járó ember, aki megy haza az ünnepi mulatságból gyalog, elálmosodott kis porontyát ölében cipelve, mikor te hintódon elrobogsz mellette. Köszöntök egymásnak, mert te nagy ember vagy, ő meg kicsiny ember – és te – irigyled őtet; ő pedig nem irigyel téged!”

Miközben egy ország lesz szerelmessé (és olvasóvá) szívében a Jókai-regényekből kölcsönzött érzelmekkel és ábrándokkal, a regényes történetek és szerelmes hőseik bolygóként keringenek kihűlő napjuk körül. A képet természetesen Jókaitól veszem, változatai több írásában is felbukkannak a hetvenes évek elején. „A kettőscsillagok elárulták a központi

sötét testet, mely körül forognak, s melynek világot kölcsönöznek, ott a föld áll, s a napok forognak körülötte.” (A jövő század regénye) a Fekete gyémántokban a Delejországról költött látomás ilyennek festi a sarki fény birodalmát:

„...Maga a körülölelt közép fekete, az örök éjt mutatja szüntelen, középett az éjszark csillagával... Hanem a külső tér a fény minden színeiben ragyog; világoskék, sárga, zöld, rózsaszín, ami pásztaként az eget átszeli, s a földre visszaüt, a fénylő csillagok átragyognak rajta.”

A pálya csúcsán járó Jókai, akinél több dicsőséget Magyarországon író életében nem aratott, csalódott és magányos. Boldogtalan rabja szerepének, hozzáláncolva íróasztalához, a hivatástudat – és a házi adósságok – erős kötelékével. Rövidesen meg fogja ismerni a titkos szerelem gyötrelmes gyönyörét – a lelki diszpozíció megvan már hozzá, s az ráviszi, hogy elvégezze önmagán a kellő experimentumot az életben is. Engedelmeskedik ihletének. A regényeiből kiolvasható szemléleti fordulatot ez az élmény teszi

majd véglegessé, nem a társadalom vagy az irodalmi közeg átalakulása, nem politikai dilemmái és közéleti tapasztalatai. Érzés és kötelesség, a társadalmi szerep és a természetes ember konfliktusa Az *arany emberben* kerül majd az ábrázolás középpontjába.

3.

A régi és az új sorsképlet különbségére és összefüggésére egy néhány évvel később írt történelmi regény világít rá: az *Enyim, tied, övé*. Egyike ez a negyvennyolcas élmény legszebb feldolgozásainak. Áldorfay Ince, a szerzetesből lett szabadsághős és jegyesének sorsa azt példázza, hogy ha a „Nagy Év” kivételes körülményei között szív és morál egymással ellenkező törekvései összeegyeztethetők is voltak, de csakis akkor. A zárdáját elhagyó, szerzetesi fogadalmát megszegő, végül hitéből kitérni kénytelen novicius, amikor fegyvert fog a hazáért, nemhogy nem vétkes, de hős, aki beteljesíti az önfeláldozó szeretet krisztusi

parancsát. Jutalma dicső küzdelem és szerelmi boldogság a folytonos életveszedelem közepén. Ez azonban csak Jókai első válasza a regény elején kiélezett formában feltett kérdésre: mi történik az ő eszményi emberével, ha választásra kényszerül égi és földi szerelem sugallata között? Ifjú hőse a hivatástudat és világszeretet hitvallásával lép elénk, s a tébolydában veszünk tőle búcsút.

Credóját érdemes felidézni:

„Hiszek az emberiségben, hiszek hazámban, hiszek a mennyországban; remélem az elsőnek tökéletesülését, a másodiknak felvirágzását, a harmadiknak örök üdvét; szeretem a hármat együtt... S ami tehetségeimtől telik, minden erőmet e három elérésére fordítom, s ez a munka – az élet... Aki munkájában nem találja fel az örömet, az nem élő, az csak kenyérevő halott. S ez életnek örömei magasztosak. Enyém a természet világa. A fák növéseben, a csillagok hullásában tanulom ismerni az Isten hatalmát s a természet alkotó erejét, a növények az én barátaim, s a bennök rejlő gyógyerőt megvallják nekem. A négy elem minden meteorjai hozzám beszélnek, s a porszem és a vízcsepp csodákat mutogat nekem. Enyim a tudományok világa, melynek magasain minél feljebb

hágok, annál szélesebb látkör kerül el körülöm, bámulatos új országáival, miknek közül csak egynek is minden titkait megismerni rövid az élet... Enyém a jövő nemzedék világa. A lelki fénynek egy kis központja leszek, melytől a többi lelkek meggyulladnak. S rajtam áll, hogy az ivadék, melynek szelleme rám volt bízva, okos, mívelt, boldog, igazságszerető, hűséges és erényes legyen... Enyim az emberi kedélyek világa. Én osztom nekik az áldást örömeikhez, én osztom a vígaszt szomorúságaikban; én fogadom őket a bölcsőiknél, én kísérem a sírig, én segítem felállni az elbukottakat, én térítem meg a vétkezőt; én állok az egész nép előtt, mint vezér, s vezetem fel őt a porbul a mennyországba.”

Igazi sorsa, boldogsága és tragédiája csak azoknak lehet, állítja Jókai, akiknek vágya az emberlét legnagyobbszerű lehetőségeire tör, és van erejük, hogy vágyaikhoz méltó életet éljenek. Mi értelme volna regényt írni olyanokról, akik ennél kevesebbel beérik?

Ince és Serena történetének első szakasza csupa dicsőség, nemes küzdelemben elnyert és megszenvedett beteljesülés. A második csupa kudarc, keserű csalódás. Jókai belátja, hogy a csatazajban

születő szélső romantikus idill, melyet annyi kedvvel színeztet, epizód csupán; nem egyéb, mint a feltett kérdés megkerülése. Ott ugyanis nincs igazi dilemma, az egymásért és a „világért” vállalt kötelék között nem támad ellentmondás, a kettő egy irányba húz. De a hősköltemény nem lehet az élet paradigmája. A szerelmesek egész életükön keresztül bűnhődni fognak rövid boldogságukért. Sajnos, a regény második része csak tendenciájában következetes. Agyonbonyolított és elnagyolt kalandregény-sémák vezetnek el a keserű következtetésekhez. Mintha az írónak elment volna a kedve az igazságtól, amellyel szembe kell néznie. Árulkodóan átlátszó a műfogás, mellyel Serenát a kellő időben elteszi láb alól, majd más szereplőre cseréli, hogy ne legyen akadálya Áldorfay boldogtalanságának. Hajókatasztrófában leli halálát, nyomban ezután Ince megismerkedik második jövendőbelijével, Hanna grófnővel, történetesen egy vasúti szerencsétlenség alkalmával. Az új házasság teljes elhidegüléssel, féltékenykedéssel, kiábrándító szerelmi kalandokkal,

önccsalással ér véget. A körülmények hatására önmagától és eszményeitől mindinkább eltávolodó Áldorfay mindenét elveszíti, és ott végzi, ahol önmagát túlélő nemzedékének annyi más fia, az elmeogyintézetben, nb. a döblingiben.

Csakhogy szerelmesének „véletlen” halála éppen a legfontosabb összefüggéseket ködösíti el. Múlt és jelen között a regény elején felvetett szálak megszakadnak. Serena feláldozása árán Jókai megmenti a halhatatlanságnak szerelmüket, mint utolsó, a hőskorból megőrzött ereklyét. A szerelmi házasság felbomlását, a csalódást már egy másik nő oldalán éli meg Áldorfay Ince, és közben maga is szinte más emberré lesz. Nyilvánvaló, hogy a két nőalak egy sorson osztozik, egyiknek jut a varázslatos múlt, a másiknak az örömtelen önfeláldozás, frigiditás, és a civódás az anyagiak fölött. Jókainak nincs szíve idáig elvinni Serena és Ince történetét, az elhidegüléshez Serenából Hannát csinál.

A hetvenes években születő regények meghasonlott hőseinek a végzete is gyakran

kétértelmű, ezért halnak meg kétszer, kétféle halállal, egyszer a világnak, másodszer önmaguknak. Timár Mihály, az arany ember ezek közül a legismertebb. Mikor a jótékony dramaturgiai gondviselés előállítja az öngyilkosság látszatához kellő körülményeket, Timár kimenekül megoldhatatlan kettős életének kínszenvedéséből, s pátriárkai kort ér meg a Senki szigetén, övéi között. Az *Akik kétszer halnak meg* lapjain (1882) becsületüket veszített hősök, csalódott szerelmesek élő tetemként bolyonganak kietlen életük romjai között: földönfutóvá lett mágnás és büszkeségbe dermedt leánya, világcsaló szépasszony, szédelő bankár, életét eltékozoló dzsentrí – tébolydában, nyomorban, egy lelakatolt palota mélyén vagy az Újvilágban, névtelenül és sorstalanul várják, hogy leteljen az erkölcsi és a fizikai halál között reájuk mért idő.

„A hold szarvának az utolsó fényszikrája is letűnt a láthatár alá. Halottak országa ez már! Halottaké, kik nem a föltámadásra várnak, hanem arra, hogy még egyszer valamikor igazán meghalhassanak.”

Az arany emberben alkalmazott megoldás súlytalanabb ismétlésével Az élet komédiásainak lapjain találkozunk. A becsület és a kötelesség parancsa a hőst itt történetesen egy hercegnőhöz köti, szíve a varróleányhoz húzza, mígnem véget vet az életkomédiának. Ezúttal azonban a rezignált szerző kétféle befejezést kínál az olvasónak, és rábízta, válassza ki közülük a neki tetszőt: öngyilkos legyen a világgá ment pár a havasok közt, vagy éljenek tovább boldogul Japánban. (Tulajdonképpen már a *Fekete gyémántok* végén is efféle alternatív megoldással él.) Mintha gúnyolódna azoknak a várakozásán, akik a végkimeneteltől remélnék felmentő vagy elmarasztaló ítéletet. De képzeljük csak el A kőszívű ember fiait ilyen lehet így is, lehet amúgy is befejezéssel...

E kettészelt életű regényalakok sorsában rendszerint a vágyak és ösztönök világa kerül kibékíthetetlen ellentétbe az erkölcsi kötelességgel. Ez már nem a jó és a rossz elvont szembenállása, ami

a Kőszívűvel lezáruló korszak műveiben mintegy a regényen kívül nyújtott biztos tájékozási pontokat.

1870-ben a *Fekete gyémántokban* a polgárosodó jelen aktualitásából merített témával tesz kísérletet, de kitér a realiztikus korrajz követelménye elől, mely alkotó módszerétől idegen. Ehelyett felfedezi a természet és a civilizáció erőinek mitikus küzdelmét. Ez alkalmas tárgy a nagyformátumú egyéniség heroikus vállalkozásának bemutatására, de a haladás bajnokának tézisszerű ürességét a külső bonyodalmak nem leplezik, mivel nem érintik a lényegét. Az ábrázolás hiányát az ábrázolt sors negatívumává teszi: Berendnek úgyszólván nincs személyes sorsa munkáján kívül. (Itt mégis közbe kell vetni valamit Jókai költői igazságának védelmében. A negyvennyolcas nemzedék nevezetes alakjai között nem egy akadt, akinek, miután végigküzdötte Európa és Amerika nagy társadalmi mozgalmait, életformájává lett az örökös harc, veszély, lemondás, ideiglenesség, és nem tudott többé beilleszkedni a hétköznapiakba. Ezek ugyanolyan idegenként jártak-

keltek a világban, s meghasonlott lélekkel, bomlott elmével végezték, mint néhány egykorú Jókai-hős. Egyesek a világfölszabadító szent küzdelem reményeiben csalódva, Berend Ivánként a természetet leigázó üzleti és tudományos vállalkozásokban kerestek tettvágyukhoz méltó feladatot. Türr Istvánt említeném közülük, Garibaldi magyar tábornokát, aki utóbb a Panama-, a Korinthoszi- és a Dunát a Tiszával összekötő Ferenc József-csatorna építése körül szerzett érdemeket, műszaki alakulatokat és kétes pénzügyi konzorciumokat vezetve rohamra folyamok és sziklák ellen. Jókai csak utal erre a valóban korszerű, nagyszabású és részben tragikus történetre, de nem írja meg.)

A *Fekete gyémántokban* fölvetett új eszméket majd *A jövő század regényében* bontja ki, minden idők egyik legelragadóbb – és gondolatokban, ötletekben leggazdagabb – tudományos-fantasztikus regényében. Írói dilemmáira ez az egyik lehetséges válasz: az eszmék és ábrándok történetét írni, utópiát,

elszakadva a jelenvalótól. A vállalkozás nagyszabású, de kivétel számba megy. Regényírói ambícióit a tudományos kalandregény nem elégítené ki – A jövő század regénye maga is több annál. A Berend Iván történetének háttérében felsejlő irodalmi feladattal egy esztendővel a *Fekete gyémántok* után, *Az arany ember* lapjain néz szembe. Megpróbálja megfejteni az eszményi hős magányát, és életidegenségét az ábrázolás akadályából az ábrázolás tárgyává teszi. Előbb azonban, mintha erőt, bátorságot gyűjtene az útkereséshez, még egyszer – nem utoljára – visszatér emlékeihez, kedvenc korszakához. Az *Eppur si muove* a reformkort idéző nagyregények sorozatának mintegy záródarabja.

Aki régebben olvasta, aligha tudja felidézni a gyönyörű epizódokat összefűző cselekmény menetét. De ki ne emlékezne a regénynek álcázott keretes elbeszélésfüzér egyes darabjaira, képekre, jelenetekre? És ha a képekre nem, legalább a csillámló aranyporra emlékezni fog, mellyel alkotójuk, mintegy búcsúzóul, bevonja a múlt tűnő tájait, hogy

elmondhassa: „Ily sötét vala a múlt!” Mire Jenőy Kálmán haláltusáját, lázas vízióit papírra veti, és az életvágynban elsorvadó ifjak, nyomorgó művészek betegsége, a tüdővész sírba dönti hőseit, a túlfeszített munka és az empátia Jókait magát is lázbeteggé teszi.

1871 nyarán Füreden lábadozik, egy gyógyíthatatlan tüdővészből szenvedő árva leány társaságában, kinek ő, az édesanya kívánságára, gyámatyja lett. Az író, aki visszaálmódja magát ifjúsága regényes korszakába, és az ifjú, akinek nem lesz felnőttkora. Szerelmük rövid ideig tart: halálig. Lukanich Ottília meghal nemsokára. Amíg tart a szerelem, Jókai kétségbeesett sietséggel *Az arany embert* írja. El is készül vele, mire a nyár véget ér, és a leány Meránba utazik, a tüdőbetegek utolsó állomáshelyére. Nem is tér onnan vissza többé. A gyász munkáját Jókai ismét a papírossal szemközt végzi el, mi mást tehetne, ha szenved vagy örül? Akkor születik éppen *A jövő század regénye*. A Hon már javában közli a folytatásokat Noémi és Timár Mihály titkos idilljéről, mikor Meránban megkezdődik a

haláltusa. Talán tart még, amikor Jókai először száll föl Tatrangi Dávid repülőgépevel, és sok ezer lányira a vérző föld felett, a kormánykeréknél a légdelejtől átjárt szerelmespár egyesül éteri ölelésben...

4.

Sokan ezt tartják Jókai legsikerültebb munkájának: Az *arany embert*. Az egyöntetű elismerés mögött sokféle értelmezés húzódik. A szecesszió, melyhez a romantikából az elvagyódás állt a legközelebb, a „nagy mesemondó” legszebb ábrándját ünnepelte benne. A misztikum kedvelői az emberi sorsot kiszámíthatatlan módon kormányzó végzetes erők varázshatalmát fedezhették fel a történetben. Babits a magyar romantika jelképét látta a nevezetes vörös félholdban, mely sorsa fordulóin kísérti Timárt baljós titkával. Egy másik felfogás ellenben éppen azt méltányolja, hogy a nagy író végre leszáll a csillagokból, a közönséges emberi vágyak világához közeledik, és a polgári otthon köznapi titkait állítja

elénk. Krúdy megértő iróniával nevezi a legideálisabb házasságtörő regénynek, és az érzékeny lelkek minden időben annak is olvasták. Vajon hány kikapós üzletember-férj gondolt hálásan Jókaira, s vélte magát arany embernek, amikor zsémbes feleségétől valami titkos idillbe menekült? Noémiben is sok ábránd- és természetkedvelő leány ismert önmagára, amíg az ilyesmi divatban volt. Azt nem tudom, elrontott házasesetükben, férjüktől elhidegülve ugyanúgy beletaláltak-e aztán a Tímea-szerepbe is. Végül azok, akik Jókain, életében és holtá után, a társadalom- és lélekrajz realizmusát kérték számon, nem mulasztották el, hogy rámutassanak, lám, ilyet is tudna írni, ha akarna. Kiemelték, hogy Komárom, a gyermekkorban megismert polgárváros rajza mennyire hiteles; milyen tüzetesen és életszerűen írja le a dunai hajósok vagy a balatoni halászok életét. Szerintem a hajózás a Vaskapunál, vagy a lékhalászat a Balatonon a vadromantikus képzelet vonásaival festett epizódok, ami pedig Komáromot illeti, mondjuk a szentpétervári titkos mulatónegyed leírása

A *kőszívű ember fiaiban* sokkal emlékezetesebbre sikerült. Nem is csoda, ott ugyanis Jókai sohasem járt. Éppen a *Vaskapuról* mondta, amikor néhány évvel *Az arany ember* megírása után bejárta a vidéket: „Nem tudom megírni – mert láttam.” A fantázia sokkal biztosabb forrása volt ihletének, mint a tapasztalás. Nem a tárgy, hanem az érzés valóságos hitelesíti legjobb műveit, az író fantáziáját olyan fokra, melyen az ismerős tárgy is képlékennyé olvad.

Tény, hogy Jókai maga is legkedvesebb művének nevezi *Az arany embert*. Hajlott korában „utóhangokat” ír hozzá, ott állítja ezt. A magyarázat, amit hozzáfűz, alkalmas volt az utókor megtévesztésére, arra is szánta. „Ennek alakjai mind olyan jó ismerőseim nekem.” De honnan? Hiszen azt állítja, a történet alapvonalait nagynénje beszélte el egy viharos balatoni hajóút alkalmával, s ő maga, ha hihetünk a regény zárófejezetének, legfeljebb gyerekkorában látta futólag némelyik hősének eleven mását. Egy ízben pedig énekelt egy gazdag ember

temetésén, akiről azt beszéltek, nem is halt meg igazán. Ezek lennének az ihlet forrásai?

Sokféle benyomásból, adomákból, emlékiratokból és úti élményekből gyűjtötte össze nyersanyagát ezúttal is, de az a „jó ismerős”, akinek történetévé mindezt összegyúrta, önmaga volt. És a személyes indíttatás nem a „realizmus diadalát” hozta meg, hanem a tiszta szubjektivitását. Hősei ezúttal sem valóságosabbak, mint máskor: egy sorsképlet megszemélyesített antitézisei. Még az sem igaz, hogy a lelkiállapot rajzában ad eredetit, mert szokásos módszeréhez híven inkább az eseményeket, valamint a cselekmény alakulásába belejátszó természeti tüneményeket ruházta fel a hős sorsát megvilágító metaforikus értelemmel: külső motívumokat, nem a motivációt. A karakterek ezúttal is egysíkúak.

Timár Mihály, az arany ember sorsként éli meg, ami a fekete gyémánt emberének, Berend Ivánnak a történetében inkább csak mint hiány van jelen: a midászi alaphelyzetet. Talált kincsük – emitt a föld gyomrából, amott a Duna mélyéből kerül elő –

varázszerőt kölcsönöz nekik. Vállalkozásaik fényes sikerrel járnak, amihez nyúlnak, minden aranyá válik – így lassan kihal körülöttük az élet. Timár Mihály gazdagságának, hírnevének is boldogtalanság az ára. Üldözi őt a mondabeli király végzete. Midasz igen alkalmas szimbóluma az iparosodás világkorszakának, a homo fabernek, az eszközök alkotójának, akivel szembefordul valamennyi gyönyörű képessége (a rend), és tőle idegen viszonylatokban tárgyiasul. De Midasz királyra mindenekelőtt maga az író hasonlít. Életét költött alakok élék őhelyette, nincs is saját élete, neki csak sikerei vannak, írásai és olvasói. Te csak szeresd az egész világot... Az író az, akinek kezében az eleven élet holt betűvé változik, örökre elérhetetlenné, amit egyszer megérint. A megörökített vágy csillapíthatatlan.

Timár gazdagságának, sikereinek és boldogtalanságának forrása Ali Csorbadzsi elvesztett és megtalált kincse. Kalandos úton jut hozzá, baljós előjelek között. Rablott kincs, melyen átok ül, mint a

mondabeli kincsen rendszerint. Gazdája a mesék és az érzékiség napkeleti birodalmából menekül vele. Útját a fellázadt elemek akadályozzák: vihar, zuhatag, örvény, sziklaszirt. Timár szabadítja meg üldözőitől és a velük szövetkezett természeti erőktől. Szembeszáll az elemekkel, legyőzi őket mint bátor és leleményes hajós. Bűnhődése is odüsszeuszi: hontalanul kell bolyongania a világban, s nem élvezheti győzelmének gyümölcsét. A kincs őrző szelleme, a vörös félhold, mely végigkíséri útját, bosszút áll rajta. Amíg az átok értelmét meg nem fejt, és a magára haragított démonokat ki nem békíti, visszajára fordul minden jócselekedete, és mindaz, amit a kincs segítségével elér, szerencsétlenségét növeli. A „talált kincs”-motívum jelképes értelmét lelőhelye árulja el. Előbb a folyóval kell érte megküzdenie, és a víz fenekéről hozza fel, gabonával teli zsákokkal együtt. Végül ott talál rá, az élet csíráját hordozó magvak között. A kincs összefüggése a természettel nyilvánvaló: Timár az újjászülető természet kincsét ragadja el.

A mítoszok világában a talált kincs mindig a természet, és benne önnön természetünk teremtetőpusztító erőire utal, melyek kiszámíthatatlan módon mozdítják elő az ember törekvéseit, majd megsemmisítik annak eredményét. A termékenység ugyanis sötét, „lenti” erőkkel áll összefüggésben. Ezeket sértette meg Timár Mihály, ezért lesz a házassága meddő, szerelem nélküli, ez az ő büntetése.

(Csak Tatrangi Dávidnak nem kell majd elkárhoznania az ő talált kincséért, a Gyilkos-tó mélyén felfedezett ichorért, melyre új civilizációt alapít a jövő században. Helyette már egy egész nép bűnhődte meg – a múltat és jövőjét.)

A kincsrablás, mint Timár Mihály mitikus vétke, az elbeszélés racionális-morális szintjén is motiválva van. Mikor az öngyilkos atyától nyert megbízatást elvállalja, és a kincset megszerzi, magára szabadítva végzetét, egyszerre többféle kötelességének tesz eleget, melyek őt erkölcsileg igazolják, sőt, kényszerítik. Szerződést teljesít, segít a bajbajutotton, gyengék gyámolítója, haldokló vég-akaratanak

engedelmeskedik. Jókai ezúttal gondosan ügyel a tragikai szükségszerűséghez kellő körülmények előállításán. Timár ráadásul tudtán kívül jut a kincshez, pénzen is megvásárolja, törvény szerint az övé. Végül egyedül azért tartja meg, hogy egykor majd visszaszolgáltassa jogos tulajdonosának, Ali Csorbadzsi árvájának.

A „földi” cselekmény szintjén vétségét azáltal követi el, hogy beleszeret Tímeába. Addigra a kincs megsokszorozódik a kezében: a szegény hajóbiztosból dúsgazdag üzér lesz. Akarva-akaratlan ő teszi tönkre egykori gazdáját, Tímea gonosz mostoháját és annak családját, akik a leányt cselédként tartják palotájukban, kinevetik és megalázzák. Timár jóvoltából majd a palota és minden vagyonuk a szegény árváé lesz. Idáig a gonoszok bűnhődése és az ártatlanság jutalmazása hamisítatlan népmesei módon megy végbe. Csakhogy Timár nem árulja el Tímeának a felkínált vagyon eredetét: hogy csak azt kapja vissza szerelmi ajándék gyanánt, ami jogosan megilleti, és jóttevőjének keze csupán a ráadás. Timár

szerelemből cselekszik így, Tímea pedig hozzámegy, hálából. Ezzel kezdődik Timár bűnhődése. Tímea kezét, ha úgy tetszik, hazugság és érzelmi zsarolás útján szerezte meg. Vétkét tiszta szándékkal, de elkövette, s így minden erénye bűnné válik. Timár elnyeri mindazt, ami ésszerű számítással, erős akarattal, jócselekedetekkel megszerezhető: vagyont, tekintélyt, világi hírnevet; hűséget, tiszteletet, engedelmisséget odahaza. Csak szerelmet nem. Ennek az egynek a hiánya értéktelenné teszi a kizsarolt gazdagságot, hazugot csinál a becsületesből, az adakozóból zsványt, jótetteiből világbolondítást. Akit a leginkább megcsal, az a saját természete.

Mivel a természet ellen vétkezett, a természet kitagadja őt abból, ami a természeté. Cserébe elnyerheti mindazt, ami a társadalomé. Az élet helyett az aranyat. Ez a Midászok bűnhődése.

A végzet eszköze Tímea, aki mást szeret. Látni fogjuk majd, hogy a regény mélyebb rétegében miféle szükségszerűséggel van megalapozva ez a mozzanat. Jókai ráérez, hogy a pszichológiai magyarázat csak

gyengítené Tímea választásának végzetszerűségét. Inkább azt hangsúlyozza, hogy választottja mennyire méltatlan a szeretetére. Mintha azt sugalmazná, hogy a szerelmi ösztön vak, és tökéletesen közömbös mindazon értékek iránt, melyeket tudatos énünk elismer. A véletlenül kívül voltaképpen egyetlen magyarázatot kínál, mintha az volna Kacsuka főhadnagy titkos érdeme. Az tudniillik, hogy a Brazovics-házban ő is részt vesz Tímea nyilvános megszégyenítésében, sőt, éppen iránta táplált érzelmei miatt kell a leánynak megaláztatást elszenvednie. A szerelem, sejteti Jókai, nemcsak amorális, de egyenesen ellensége annak, ami az erkölcsi én integritásának a fenntartására irányul. Lealázó helyzetek fokozhatják a vágyat, indítékai lehetnek a szerelmi odaadásnak. Jókaitól, azt gondolhatnánk, idegen ez a felfogás. De az ő pszichológiája egyáltalán nem naiv: csak az embereket nem ismeri, a vágyaikat annál inkább. A lélek különös, megfejthetetlen ellentmondásait pedig előszeretettel ábrázolja. A végzetes szenvedélyek

írójában nyoma sincsen annak a szelídségnek, ami világi lényét jellemezte. Nyugodtan suttozhatná ő is Szaffrán Péterrel, a *Fekete gyémántok* megszelídített rosszemberével: „Hiszen én már embert is ettem!”

A jótevő és a megmentett leány szerencsétlen kapcsolatában talán kétféle szerepkör végzetes összekeveredését is felfedezhetjük. Ali Csorbadzsi végakarata Timárt apa-helyettesé, Tímea gyámjává teszi. Eszerint jár el, amikor örökségét visszaszerzi számára, visszaadja, amit a halott ráhagyott; átvitt értelemben az apát adja vissza. A jótevő szerep: apa-szerep. Ezzel pedig összeférhetetlen a szerető szerepe, amelyben utóbb megjelenik. A szerető elvesz, az apa visszaad, a kettő kioltja egymást. Tímea maga is inkább az apa-helyetttest látja benne. Irtózata a férfi szexuális közeledésétől, a lélektan magyarázata szerint: incesztus-izsöny. Pszichiáterek a megmondhatóí, hogy a férj-szerepnek ez a gyakori kétértelműsége míféle feszültségek és traumák okozója lehet. Jókai nem volt érzéketlen e mozzanat íránt, ez kiderül a ciszter „atyából” lett hősszerelmes,

Áldorfay Ince rövid boldogságának és élethosszig tartó tévelygésének történetéből is. De annak még megadatott, hogy jótevőből szeretővé legyen, sőt, lehetett egyszerre mind a kettő.

Timár Mihály karjai között Tímea halvány, jéghideg alabástromszobor, megközelíthetetlen a férjnek, aki nem engedelmességre, hanem szerelemre vágyik. Mintha csak fél-asszonytete volna, mely alul uszonyban végződik, mint a sellőknek és sziréneknek, akik a hajósokat szokták örvénybe, örületbe csábítani. Tímea valóban közülük származik. Folyamistennő-természet: hideg, sötét és hallgatólag. Birtokolhatatlan, passzív erő, halálos mélység, rejtett titokkal csábító. Akit magával ragad, azt némán és vakon húzza lefelé. Azoknak a természeti erőknek az inkarnációja, melyekkel Timár a regény elején szembekerül, mikor a súlyos és titkos rakománnyal terhes Szent Borbálát kormányozza a háborgó Al-Dunán. Vihar tépázza, pusztító ár sodorná a biztos pusztulásba a Vaskapu szirtjei közt. A kincsért, Tímea örökségéért folyik a küzdelem. A kaotikusan örvénylő, felháborított

folyam mint a női princípium fenyegető, sötét oldala – szemközt a viharain uralkodó hajóssal (céltudat, kötelesség, erő, férfi-princípium). Küzdelmük előrevetíti Tímea és Mihály kapcsolatát.

Tímea később elválaszthatatlan kísérőre tesz szert a mostohatestvér, Brazovics Athalie személyében. Athalie Tímea ellentéte, vetélytársa, áldozata és gyilkosa, őrző és megrontó démona. Felváltva uralkodnak egymáson, és kölcsönösen kiszolgáltatottak. Közös a vágyuk és a szenvedésük, egymáshoz láncolja őket a gyűlölet, a féltékenység, egyetlen, közös szerelmük. Az ilyen elválaszthatatlan egységet alkotó iker-ellentétpárok a mítoszok szimbólumnyelvén rendszerint egy alak kettős természetét jelenítik meg. Az *arany emberben* ez a szereposztás, valamint a nőalakok egész rendszere a regény mitikus alapszerkezetére utal, messze túl a „házasságtörési” vagy „elidegenedés-kritikai” tematikán.

A folyam és hajó archetípusára rímel majd az ezzel rokon, de ellentétes értelmű

szimbólumegyüttes: folyam és sziget. A Senki szigete a Duna közepén. Ez lesz a másik két nőalak környezete, itt él Noémi. Jókai ezt is ugyanoda helyezi, a Vaskapu vadregényes vidékére, ami Tímea és Timár megismerkedésének volt színtere. A topográfiai összefüggés erősíti a kontrasztot a két nőalak között, egyúttal jelzi az egymásra reflektáló két szerep összetartozását. A civilizációtól érintetlen aldunai őstáj kétféle megjelenítése Tímea és Noémi jellemzéséhez tartozik; az ő hangsúlyozottan ellentétes karakterük pedig mintegy megtestesíti Timár törekvéseinek végzetszerű kettősségét. Előállítják azt a helyzetet, melynek külső bonyodalmaiban kifejezésre jut a belső konfliktus bonyolultsága. Jókainál az, amit lélekábrázolásnak neveznek, így működik.

A megzabolázhatatlan folyam most szelíden őrzi, rejt a hordalékából keletkezett szigetet. A Duna – a regény titokzatos főszereplője – ezúttal mint az élet teremtője és oltalmazója jelenik meg: a női természet, a másik oldaláról. A Senki szigetén valódi édenkerti

állapotok uralkodnak. A sziget úrnői, anya és leánya ősi termékenység-istennők egyenes leszármazottai. Teréz mint magától termő földanya, és Noémi mint az újjászülető természet szűzi nemtője. Madarak, szelíd vadállatok, dúsan termő gyümölcsfák alkotják állandó társaságukat, a természet békés erői. Szigetük már megművelt, termővé tett föld, de a férfi-civilizáció vonásai nélkül. Erőszak, tulajdon, pénz nem létezik itt. A sziget egyetlen államhoz sem tartozik, nem szerepel a térképeken, nincs benne a történelemben. Férfilakója sincs Timár előtt. Ő űzi majd el innen a gonosz csábítót (Krisztyán Tódor személyében), aki ősi szerepkörének megfelelően a bűnnel ismertetné meg az Éden lakóit; a gyilkossággal és a kapzsisággal. A gyöngéd, őszinte, érzelemteli Noémi maga a Természet Hívó Szava. Nem ismeri az előítéleteket és az erkölcs tilalmait. Megtestesülése mindannak, ami hiányzik Timár nyomorult gazdagságából.

Aki a Senki szigetére rátalál, az hazatalál, mert megszabadul – önmagától. E pillanattól gyötrelmes kényszerré és képmutatássá válik élete a külvilágban,

melyben a tiszta, közvetlen bensőség megvalósíthatatlan. Nem Timárban támad fel az elvágyakozás, hanem készen találja mindazt a Senki szigetén, ami életében nem adatott meg. Mint ahogy elhidegülésről sem beszélhetünk Tímea és őközötte: házasságuk eleve hazugsággal terhelt, és lehetetlen köztük minden közeledés. Utaltam rá, Jókainál csak a történetnek van pszichológiája, nem hőseinek. Ezért igazi fejlődés sincs, és az átmenetek csak jelzésszerűek.

Tímár ugyanoda tér vissza, ahol története elkezdődött. Csakhogy most már nem küzd az elemekkel, hanem részt vesz munkálkodásukban: a szigeten ápol, olt, szaporít, temet; bölcsőt és fejfát farag – az évszakok és az élet rendje szerint. A tavasszal érkezik minden évben, ősszel el kell távoznia, mintha maga is a természet körforgását megjelenítő Démétér-sarjak közül való volna, kiknek a telet az alvilágban kell tölteniük. Komáromban várja, mint Perszephoné, halálos hűségben, boldogtalan önmegtagadásban sorvadozó hitvese. A kötelesség

parancsa és az erkölcs intézményei. A látszat szerint való élet. Kísértetek járás-keleése, átszúrt szívvel, akiknek még a sebeiket is takargatniuk kell egymás elől. Most lesz csak gyötrelemmé a talált kincs minden adománya; hazugsággá még a hallgatás is, lopássá az ajándék. A kettős élet elviselhetetlen terhét súlyosbítja a félelem a lelepleződéstől. Most bűnhődik igazán. Csak azzal békítheti ki végzetét, ha majd mind visszaadja, amit vállalkozása jutalmaként elért, mindazt, ami egykor az Énhez tartozott. Neve sem lehet többé. Ezentúl Senkinek fogják nevezni, mert nincs neve a beteljesülésnek, a minden-egynek.

A „házassági konfliktus” szintjén a cselekmény valamennyi bonyodalma arra szolgál, hogy létrehozza a kellő indítékokat, melyek Tímeát és Mihályt egymástól elidegenítik, s a kötelesség tudatát az ösztönök sugallatával feloldhatatlan ellentmondásba hozzák. Ebben a megközelítésben a végzet eszköze Tímea frigiditása, Mihály elvagyakozása és bűntudata. A Senki szigete pedig nem egyéb vágyteljesítő álomképnél. A pszichológia azonban sohasem kulcs az

irodalmi jelenségekhez. A hősök egyéni érzelmei nem értelmezhetők a motívumok teljes rendszeréből kiragadva, mely a regény alapeszméjéhez kapcsolja őket. A kompozíció fő vonalai Az *arany ember*ben természet és civilizáció antagonisztikus ellentmondása mentén rendeződnek el. Timár meghasonlása a midászi sorsképlet mélyebb értelmét tárja fel: önmegvalósítás és elvesztés dialektikáját a tárgyias viszonylatokban realizálódó célracionális cselekvés közegében. (Hadd tegyem hozzá: a bölcsélet semmivel sem alkalmasabb idegenvezetőnek a szépirodalom világában, mint a lélektan. Azon az úton, melyen az elbeszélés valamiféle „végső értelméhez” eljutunk, egy pillanatig se feledjük el: állandóan távolodunk „a történetek teljességétől”, az olvasói élménytől.)

Timár a szerzés, hódítás és számítás „világi” eszközeivel küzd Tímeáért; meg is kapja, ami ezek fejében megilleti – a valódi élet látszatát és az érzelmek zűrzavarát. A vágy beteljesülése, amennyiben külső célra irányul, nem lehet egyéb,

mint a vágy megsemmisülése, vagy a vágyott tárgy megsemmisítése, vagy mind a kettő. A külvilágban ugyanis nincs semmi, ami vágyainknak megfelelne, mivel a vágy lényegében nem tárgyakra irányul, hanem viszonzásra vár. Azért van minden: önkínzás, ének. Beteljesülése csak a társadalmi szerepek és célok rendszerén kívül ábrázolható, sőt, végső soron egyáltalán nem ábrázolható. A forma nem egyéb, mint a vágy és a tárgy közti meg nem felelésből származó feszültség megjelenése. A szépség: e felismerésből fakadó fájdalom.

Jókai naiv realizmusa nem ismeri ezeket az aggályokat. Számára mindaz létezik, ami szavakkal leírható. Tárgyias fantáziája ismerős tájjá varázsolja Psziché, a lélek otthonát, leírja flóráját és faunáját, benépesíti emberekkel, alkotmányt adományoz nekik: utópiát teremt. A történelem határain kívül, de az irodalom határain innen Timár Mihály berendezkedhet a Senki képzeletbeli szigetén.

Több ez, mint a tiszta közvetlenség után vágyakozó romantikus lélek jelképes hazatalálása.

Timár a maga utópiájában honalapítóként lép fel: sorsa már a regényen belül is mintául szolgál mások számára. A záró fejezetben az általa teremtett ideális közösség pátriárkájaként veszünk tőle búcsút. Berend Iván is társadalmi reformer, tulajdonát megosztja munkásaival, tudománya a jövőt szolgálja, melynek ő lelkes előhírnöke. Jókai legkedvesebb alakjai olyan közösségekről álmodoznak, melyeket a szeretet, a szolidaritás és a kölcsönös tisztelet tart össze. Ilyennek láttatja például az *Egy az isten* lapjain a torockói székely szombatosok társadalmát, így működik Berend utópikus szocialista kísérleti telepe, így élnek a Senki szigetének lakói, valamint *A jövő század regényében* Otthon állam részvényes polgárai.

A hősregét az anekdotával elegyítő elbeszélő forma kedvez példázatos életű hőseinek, hogyha nem éppen az ő kedvükért lett kitalálva. A jelenben azonban áthidalhatatlannak bizonyul az ellentmondás törekvéseik, illetve a reális környezetben játszatott cselekmény ábrázolásának követelményei között. Ezért fordul Jókai figyelme a jövő felé, melynek

viszonyait képzelőereje korlátlan szabadsággal alakíthatja. A *jövő század regényében* Berend Iván és Timár Mihály eszméinek mint történelemformáló tényezőknél az esélyeit vizsgálja. Vállalkozása mégsem válik utópisztikus államregénnyé (legalábbis a könyv első felében). Utópikus jellemekről és az ő cselekedeteikről szóló kalandos elbeszélést nyújt ezúttal is – Jókai ugyanis a jövőben sem remél eszméik megvalósulására nézve kedvező körülményeket. Ellenkezőleg, azt hangsúlyozza, hogy azok érvényesülése (bármikor a történelmi időben) csakis rendkívüli egyéniségek regényes vállalkozásaként képzelhető el, a mindenkori realitások dacára, melyekkel szerző és teremtményei tudatosan szembehelyezkednek.

5.

*„Mikor ezen a szép látványon végigtekintett, a királyi lélek azt
suttogta benne: 'Tudnád-e még ezt a szép országot, mely felül
növekedik, alul rohad, újra alkotni?' A művészi szellem pedig azt
kérdte tőle: 'Tudnál-e egy ilyen képet alkotni?'"*

(Jókai: A jövő század regénye)

Talán nem is a fejlődésbe vetett hit – vagy akár e hit megingása – fordítja a múlt század második felében a gondolkodók figyelmét a jövő felé, pusztán maga a meglódult idő, mely mintegy egyensúlyát veszítve, a szemük láttára gördül mind sebesebben valamerre. Halad, a maga törvényei szerint, pályájáról se égi, se földi kéz beavatkozása nem képes letéríteni. A múlt század istene: a történelem. Ahogy a térbeli és időbeli távolságok hirtelen összezsugorodnak, a történelem tapintható közelségbe kerül; látszanak a pórusai is, érződik lüktetése. Azok voltak a megrendítő, világot átrendező változások! Ahogy Berend Ivánnal mondatja Jókai: „Ha ezelőtt 30 évvel azt mondta volna valaki, hogy lesz idő, amelyben azt a

trónbeszédet, melyet az angol királynő tart délben 12 órakor Londonban, már délután 2 órakor szóról szóra utána fogják olvasni Pesten, ... azt mondták volna neki: poéta vagy...” (Hogy száz évvel később mi ugyanazt már láthatjuk-hallhatjuk is, ez csupán mennyiségi különbség; nem kell miatta felülvizsgálni tegnapi világnézetünket. A változások iránya, tempója is régóta ismerős, nem kelt megdöbbenést.)

A század utolsó harmadában, legkésőbb a huszadik század elején sorra megszülettek mindazok a nagy tudományos felfedezések, melyeken egész mostani civilizációnk alapul. A mai napig ezek szabják meg gondolkodásunk kereteit; a következő nemzedéket már a technikai alkalmazás foglalja le, gyökeresen új eszmék nem születnek, még tudásunk inkonzisztenciájának felismerése, illetékessége határainak kijelölése is végbement századunk elején. És ezzel egyidejűleg a művészetek forradalmi átváltozása. Politikai filozófiánk alapfogalmai pedig éppenséggel ugyanazok, amikkel a múlt század viaskodott; szabadság, egyenlőség, nemzet, állam –

akik tanúi voltak az új teóriákat megvalósító első nagy társadalmi kísérleteknek, felismerték és leírták e fogalmak ellentmondásos természetét. Műveiket olvasva – köztük a magyarokét, pl. Eötvösét – döbbenetesen ismerjük fel a tizenkilencedik század uralkodó eszméinek hatását – a huszadik századi „álladalomra”.

A magyar gondolkodástörténetben a fordulópont minden bizonnyal az 1849 és 67 közti időszak. Ezen túl a magyarság megmaradásáért és megújulásáért folyó küzdelem dilemmái és feladatai lényegében ugyanazok, mint Európa más tájain. A *létharc* heroikus kulisszái nem töltik be többé a szellemi horizontot: kibontakoznak a polgári és nemzetállami *létezés egyetemes perspektívái: a magánélet és a világtörténelem*. Az emberlét mint történelmi küldetés, a történelem mint létértelmezés. Az ember tragédiája. Az immár érzékelhetően gömbölyű földön az élet ellaposodása. Madách művében az egyetemesség élménye mindjárt negatív utópiába fut ki. A belátható jövő dermesztően sivár táj: a londoni szín, a falanszter és az

eszkimójelenet színről színre mind nyomorúságosabbnak mutatják az eljövendőt: a szükség és a ráció birodalmát. Eötvös, Madách és néhány hazai kortársuk kétségbeejtő vagy kétségbeesett tárgyilagossága a kívülállóé. Nemzedékük történelmi illúzióit volt alkalmuk elveszíteni, az maga is történelemmé lett. Utódaik modernista reményeit nem osztják. A fáziskésés furcsa adománya: Magyarországon a felvilágosodás programját végül egy meghasonlott nemzedék valósítja meg. Legjobbjai a világmegváltás hite nélkül, tragikus sejtelmek között küzdenek a koreszmékkal és önmagukkal, halálukig.

Jókai pályafutására mindvégig döntő hatással volt az ő személyes történelem-élménye. Ragaszkodik a „nagyjelenetekben” átélt ifjúkor mintája után alakított élet- és regényformához. Megmarad politikus-írónak, nem mintha politikáról írna vagy akár csak befolyásolná írásművészetét politikai tekintetek, hanem abban az értelemben, hogy az írást

magát tekinti teljes mértékben közügynek. Örökös mandátuma van rá, hogy nemzete félbeszakadt álmait egymaga végigálmódja. Hősei is „ügyet” szolgálnak, a rájuk bízott egyéni sors felelősségének teljes tudatában. Miféle ember az, akinek nincs küldetése, legalább önmagányi?

A jövő század regényének hősei, egy tudós feltaláló és egy uralkodó a maguk sorsáért küzdenek, bármennyire szorosán kapcsolódják is történetük – mint az ideálkövető Jókai-hősöké általában – a haza és az emberiség ügyéhez.

Az egyik főszereplő mindjárt Habsburgi Árpád, Magyarország és „kapcsolt részeinek” fölkent uralkodója 1952-ben, az örök háború korszakában. (Hogy ez a háború „hideg” lesz, arról is voltak sejtelmek Jókainak: részletesen beszámol az állandó és kényszerű fegyverkezési verseny hatásáról, mely a kölcsönös fenyegetettségben élő jövő századi államok életét bármi egyébnél inkább befolyásolja.) A másik egy székely feltaláló, akinek alkotása, a repülőgép majd lehetetlenné teszi a háborút, és meghozza a

Földnek az áhított „örök békét”. Ő lesz majd a második millennium beteljesítője. Egy király, akinek nem szabad szeretni (ha szívét követi, háborúba taszítja országait), és egy lángelme, aki azzal tölti a mézesheteit, hogy hitvesét asztronautává képezze ki egy fenyegető háború előestéjén, mert a becsület és a haza mindenekelőtt... A műszaki haladás az erkölcsi jó szolgálatában, a szív parancsa és a becsületé kiküzdött összhangban egymással – egy esztendővel Az *arany ember* után a jövő századi hősök megbirkóznak a Timár Mihályra és más Jókai-alakokra nézve oly végzetes ellentmondásokkal. Az elkövetkező nagy történelmi pillanat egyé forrasztja – mit zo-hord erkölcs szét-sza-kít – az egymásnak teremtett párokat. Egybekelésük fordulópontot képez a jövő emberiség történetében. A kettős nász ugyanis, a királyé és a közkatonáé, Magyarországra vonja a Nihil Országának engesztelhetetlen haragját – bízzuk Jókaira, hogy miként. (A világirodalomban mindenki mindig azt szereti, akit nem szabad; a költészet beteljesületlen vágyból fakad, és a beteljesülés

útjában tornyosuló akadályokról szól rendszerint.) A közös veszély pedig felrázza tespedtségéből a belviszályba süppedt monarchiát. A szerelmesek világok sorsát eldöntő elhatározása nyomán összeomlik a hazugságra, önzésre és gyűlöletre alapított társadalmi rend. A felülről irányított, békés forradalom élén a legmagyarabb Habsburg áll, a király. Azon már aligha fogunk csodálkozni, hogy a nagy napok nemzeti eufóriájának leírásához Jókai *A kőszívű ember fiaiból* vesz mintát: mondatszerkezet, ritmika, hanglejtés és sok tárgyi motívum idézi félreismerhetetlenül az eredetit. Tatrangi Dávid, az egyszerű székely ezermester se találhatná fel fatornyos hazájában a repülőgépgyártást, hogyha nem Gábor Áron példája lebegne a szerző szeme előtt, aki Bem seregének 1849-ben házilagos kivitelben állított elő elsőrendű csatalövegeket.

A jövőbe álmódott múlt választ ad a jelen valamennyi kérdésére. Ez az időutazás legfőbb értelme.

De lássuk, hová érkeztünk! Milyen a huszadik század – 1872-ben? Ha e ritkán olvasott könyvet ma kezünkbe vesszük, megdöbbenünk, milyen sokban találó a köz- és magánélet számos színterére kiterjedő leírás: és ami másként lett, nemegyszer az is az „álmodó” éles logikával és még biztosabb intuícióval választott előfeltevéseiből következik, még ha ezek merőben más következményekre is vezettek. Az örök háború koráról adott jellemzés nagyjából ráillik a két világháború korszakának Európájára. Helyesen ismeri fel a hetvenes években még alig körvonalazódó új hatalmi érdekcsoportokat; a leendő tengelyhatalmak majdani elszigetelődését is, akkor, amikor Andrássy Gyula még épp csak hozzákezd a barátkozáshoz a minap kikiáltott Német Császársággal. Észreveszi például Spanyolország diszpozícióját egy elhúzódó polgárháborúra, mely egyszer majd a nemzetközi forradalmi erők kísérleti laboratóriumává teszi. (Ezzel kapcsolatban még egy „kubai válságot” is számításba vesz, őnála az Németország figyelmét hivatott másfelé terelni, s így a monarchia elszigetelődését teszi

teljessé.) Előre látja a hadviselés módjában bekövetkező gyökeres változást, és olyan hadi eseményeket ír le, melyekben a mérnöki találmányok, költséges új fegyvernemek játsszák a döntő szerepet. Sejti, hogy az állig felfegyverkezett nemzetek előbb-utóbb egymásnak esnek. Két világháborút ír le regényében. Megjósolja, hogy a háború a levegőben is folyik majd. És hogy az embert milliószámra kell bevetni, engedelmes ágyútöltelék gyanánt, a tömegpusztító technika ellenében. Ehhez a népet fanatizálni kell vagy megfélemlíteni, hogy jobban féljen saját vezetőitől, mint az ellenség robbanó lövedékétől. És ez a legkönnyebben olyan diktatúráknak sikerülhet, amelyeket nem kötnek semmiben a polgári erkölcs előítéletei. Tehát lesznek ilyen diktatúrák. És feltalálja a Nihil Országát.

Úgy támadtak ezek a történelmi következmények az író korában felbukkanó kezdeményekből, mint az Andrássy úti „terebély faszor” a csemetékéből, melyeket talán akkoriban kezdtek ültetni a Sugárút hosszában; vagy a Cinkotáig, Palotáig, Rákosig terjedő világváros,

melynek képét kedvvel színezgeti, az épp akkoriban egyesített duna-parti testvérvárosokból. Előre látható volt, bizonyára, hogy a hadászat és a kereskedelem szükséglete a repülőgépet előbb-utóbb örült feltalálók álmából valósággá teszi. Hogy a tömeges közlekedés a kontinensek között majd új, fertőző nyavalyákat szabadít a világra. Hogy az elektronika és a fényképezés párhuzamos fejlődése forradalmasítani fogja a hírközlést (Jókai „csak” a fénymásoló villanygépen sokszorosított, naponta többször megjelenő „villámújságot” találja fel), és attól kezdve a tömegtájékoztató, a mindenütt jelen lévő közvélemény merőben új karaktert ad a nyilvános politizálásnak. De efféléket, kellő belátás mellett talán jósolhattak a kor futuroológusai is. Jókai mindezt a cselekmény fontos mozgatórugójává teszi, dramaturgiát épít a valószínűségekre.

Észreveszi például, hogy az új műszaki követelményeknek az ismert anyagok nem tudnak majd megfelelni. Szintetikus anyagok helyett felfedez egy odáig ismeretlen természetes anyagot, melyből a

törhetetlen, hajlékony üveg ugyanúgy előállítható, mint a hőálló távvezeték, golyóbiztos páncélzat, a repülőgép és a pusztító ragályok gyógyszere. Amikor ezt az anyagot a természetben véli megtalálni, számol vele, hogy akinek a földjén terem, uralkodhat az egész világon, vagy az egész világ összefog ellene. Íme, az olajháborúk stratégiája. Számításba veszi a hagyományos energiahordozók kimerülését, geotermikus energiával kívánja helyettesíteni azokat.

„...a mostani gyáraknak hiányzik már az a fertelmes tulajdonságuk, hogy füstöt, bűzt terjesszenek maguk körül s bemérgezzék vele mérföldekre a levegőt... A gyárak nem fűtenek többé kőszénnel. Tatrangi az olvadhatatlan hyalichorcsövek lerakása által kivihetővé tette az eddig lehetetlennek hitt keresztülfúrását az egész földrétegnek... a földkebel központi tűzhelyéig, önkéntes vulkánt csalva elő az ősránit burkolat alól... E „tűzkürtő” tetszés szerinti lemélyesztése által az emberiség egy nyomasztó rémtől lett megszabadítva, attól a rémgondolattól, hogy mi lesz a világból, ha egyszer elfogy a kőszén, elpusztulnak az erdők, mi ad akkor a télnek meleget, a gépeknek éltető erőt?...”

Otthon állam mérnökei az ipari hulladék gondját is megoldják.

„...Másik nagy előnye a világvárosnak a tisztaság. Egy olyan helyre építve, melyet ősi időktől fogva a járványok posványbölcsőjének ismert mindenki, az alapítóknak minden emberi tudományt segélyül kellett hívniok, hogy telepüket egészségessé idomítsák... Az Otthon városában nincs szemét, nincs kloaka, nincs gyármoslék. Az mind trágyává alakíttatik, mielőtt emberölő gázaival a levegőt megfertőzhette volna s a piszok megtér rendeltetési helyére a szántóföldre s lesz belőle arany, a mérge a földbe vegyül s feltámad mint kenyér.”

Fantáziájának „államalkotó eleme” ott remekel igazán, ahol a semmiből teremthet új civilizációt, egy új emberiség bölcsőjét, a száműzöttek szigetén, őserdők helyén: a Senki szigetén. Az ideális társadalom alapját egymásra utalt és egymással egyenlő emberek önkéntes szövetkezése veti meg, részvénytársasági alapon. (Meg egy békeszerződés, mely az orosz fronton biztos pusztulásra szánt magyar hadsereget, a csodálatos megmenekülés és

egyéb bonyodalmak után végül száműzetésbe küldi.) Amit Jókai a Magyarországon aránylag széles körben ismert utópikus szocialista teóriákból vesz át a tőke kollektív tulajdonára alapított mintaországának képéhez, annak valószínűségét a jövőre nézve szorosán ahhoz a feltevéshez köti, hogy a jövő tudománya olyan technikai újítások bevezetését teszi majd lehetővé, melyek birtokosaiknak hatalmas fölényt szereznek békében és a háborúban egyaránt. Amíg lesz magántulajdon, lesznek nemzetállamok, és lehetséges köztük a háború, addig ezeknek a technikai találmányoknak a kisajátítására mindenki erőszakkal fog törekedni, hogy versenytársát legyőzze. A koncentrált tudás vagy a koncentrált hatalom eszköze lesz (melynek kiszolgáltatott rabja az emberiség többi része), vagy gondoskodni kell valamiképpen a tudás művének kollektív ellenőrzéséről. Túlságosan veszélyesek lesznek az eszközök, sejteti, és az új közlekedési technikák elterjedése nyomán túl kicsiny a világ ahhoz, hogy a versengés erőszakos formáit ne váltsa fel a tudományos előrelátáson nyugvó közös

megegyezés. (Amihez persze előbb „valakinek” lehetlenné kell tenni a háborúkat, mert arról önként a huszadik századi hatalmak sem fognak lemondani, efelől nem hagy kétséget.)

A szeretet és szolidaritás eszményi közösségére épített társadalmi modellel állítja szembe Jókai regényének negatív utópiáját: a Nihil Országát. Itt a tulajdon nélküli társadalmat az ellenkező úton hozzák létre: mindenkire kötelező intézmények és egyetemes terror útján. Egy évvel a párizsi kommün után Jókai bizonyosra veszi, hogy efféle kísérlet nem egy fejlett, csakis a legelmaradottabb európai országban sikerülhet, a cári birodalomban. Előzménye a szélsőségekbe hajtott orosz értelmiség agitációja és összeesküvései – erről már voltak ismeretei. S ezek alapján vizionálja az egész történetet: kezdődik majd a nincstelen tömegek elsöprő lázadásával, folytatódik katonai diktatúrával, és végződik a cároknál is mindenhatóbb egyszemélyi hatalom rémuralmával. Leírja, hogy a régi világot elpusztító forradalmi terror milyen hideg, számító és körmönfont kegyetlenséggel

irtja ki hamarosan a saját híveit, a terror élcsapatát, mert az új egyeduralomra nézve ők jelentik majd a legfőbb veszélyt. A bolsevik párttörténet lapjain alig találunk olyan lényeges vonást, melyről ne olvashatnánk Jókainál.

Érdemes megjegyezni, hogy *A jövő század regénye* egy időben keletkezett Dosztojevszkij regényével, az *Ördögökkel*. Jókainál a nihilista szervezet neve éppenséggel Pokol, tagjai ördögöknek nevezik magukat. A két mű forrása valószínűleg ugyanaz a mozgalom, Nyecsajev híveié, akik kizárólag a gyűlölet és rombolás útján, a Gonosz eszközeivel kívántak megküzdeni a Gonosszal; tagadtak minden erkölcsöt, és elfogadhatónak tartottak minden eszközt, a legvisszataszítóbbat is, céljaik szolgálatában. Sztavrogin és a Nihil Országán uralkodó Szasza asszony ugyanarra az illegális pártszemináriumra járt.

A mai olvasó hátborzongatónak és mulatságosnak fogja tartani Jókai jövőbe látó képességét, amikor előszámlálja az okokat, melyek a terror és rettegés

birodalmát, a civilizáció nyílt ellenségét vonzóvá tehetik a „művelt nyugat” közvéleménye számára.

„...Eladó író toll mindenütt van a világon. Az európai sajtónak egy harmadrésze az orosz köztársaság magasztalásával foglalkozik. Azonkívül egy egész ligája a becsületes, jóhiszemű doctrinaire-socialistáknak ingyen, a maga kenyérére fát fűrészel a propagandájukban. Nem a leigázást, a felszabadítást várják a Volga pusztáiról. Minden elem, mely a forradalmat mint célt látja maga előtt, titkos és önkényes szövetségesük. A bérenc toll szándékos túlzással, a rajongó pedig fantáziája után, paradicsomi színekkel festi ki az oroszországi állapotokat. Annak a belseje pedig el van zárva jobban, mint valaha az elől, hogy idegen szemek a belsejébe láthassanak. Ahol a forradalom viszi az ellenőrzést, ott utazni nem lehet: aki útlevelel az egyik falu határán áthatol, fennakad a másik faluban, s vagy ott ragad valahol, vagy visszatoloncozzák a határra.”

Jókai előrelátásáról tanúskodik többek között az is, hogy végül mégsem a háborúknak, a fantasztikus találmányoknak és nem is a társadalomátalakító politikai kísérleteknek tulajdonítja regényében az örök harc világrendjének összeomlását, hanem egy

láncreakciószerű, viharos valuta- és hitelválságnak. Amit erről ír, hasonlít a 29-es New York-i tőzsdekrach következményeire, és még inkább hasonlít az előttünk álló pénzügyi világválsághoz, melynek pusztító következményeit magunk is szívesebben néznénk végig egy aerodromon pilótafülkéjéből.

Legkevesebb illúzióval talán mégis hazája, a monarchia jövőjét szemléli Jókai, leszámítva azt az egyet, hogy annak fennmaradására számít, változatlan keretek között. Hogy a monarchia politikai súlypontja a legnagyobb és legnépesebb tartományba, Magyarországra fog szükségképpen átkerülni, az széles körben elterjedt illúzió volt a kiegyezést követő évtizedben.

„A nemzet távol áll ma attól, hogy el akarna szakadni Austriától, ellenkezőleg, nem engedné meg Austria elszakadását vagy elszakítását. Austria hozzánk tartozik és nem eladó! Egy új Habsburg-birodalom van keletkezőben, és ennek létalapja csak Magyarország lehet.”

Asbóth János vélekedik így, az ifjú konzervatívok legtehetségesebb irodalmi képviselője.

Jókai szerint ez a soknemzetiségű, rendi kiváltságokat őrző birodalom a jövőben sem lehet más, mint korrupt, bürokratikus, kifelé gyenge, befelé elnyomó. Ez fog a legtovább katonaságot tartani – saját alattvalói ellen, még akkor is, amikor a háború már lehetetlenné válik. Ide menekülnek majd a máshonnan elűzött konzervatív erők, fejedelmek és jezsuiták, az ultramontán klerikálisok. Magyarországnak minden vagyona, a gyár, a bank, a vasút és a sajtó csak névleg lesz magyar, mert a győztes osztrák versenytárs birtokába jut. És a főpapok, a bírák, a tábornokok és a miniszterek az ellenség fizetett ügynökei lesznek. A jövő Magyarországa is elárulja, elüldözi legjobb fiait.

A Nihil Országa ellen vívott háborúban az aerodromon megmenti ugyan a monarchiát a pusztulástól, de az megalázó békét köt, jósolja a regény. Így kerülnek a Duna-delta szigetére azok a honvédek, akik majd Otthon államot megteremtik: a

fix pontot a világon kívül, melyből Tatrangi Dávid kiforgatja (végül szó szerint is) sarkaiból a földet. „Választott népéhez”, száműzött társaihoz intézett beszédében mondja:

„Hogy mi a világ-béke? ezt megoldani lesz most a mi feladatunk. S ne feledjük el, hogy abban a nagy munkában ellenségünk lesz az egész világ... de legtovább tartó ellenségünk lesz saját régi hazánk, melyben legkésőbbben fognak hozzászokni a békességhez s beletörödni abba a gondolatba, hogy most már dolgozni s egymást szeretni és közösen építeni a kor parancsolata. S ezt a mi nagy ellenségünket, a mi jó édes anyánkat senki se gyógyíthatja ki más e bajából, egyedül mi, a száműzött ivadék.”

6.

E gondolatmenet keretei között nem férne el a regény behatóbb ismertetése. Nem jártam utána a benne felhasznált tudományos és filozófiai ismeretek forrásainak sem, csak körülbelül sejtem, hogy azok, mint mondani szokás, a kor java tudományos

színvonalán álltak, még ha szerzőjük rendszerint másodkézből jutott is hozzájuk. Az anyag gazdagsága mindenesetre maga is hozzájárul a mű értékéhez, de még inkább ötletes és magabiztos mozgatása egy regényes történet keretei között. Úgy hiszem, helyesen következtettem azokra az irodalmi és magántermészetű indítékokra is, melyek Jókait arra készítették, hogy két esztendőn keresztül ilyen odaadással vesse bele magát a jövő rejtelmeibe. Ezek híján a képzelőerő, tudás és regényírói rutin nem lett volna elegendő ahhoz, hogy kalandos gondolatkísérletnél többet nyújtson, bár azt e nemben akkor is egyedülállónak kellene mondanunk a magyar irodalomban, s több méltánylásra érdemesnek, mint amennyiben valaha is részesült. Legalább tőlünk, jövő századiaktól külön bánásmódot érdemelne ez a könyv.

Ezúttal a regény szemléleti alapjaihoz térnék vissza még egy mozzanat kedvéért. A szerző osztozik európai kortársai többségének a tudományos-technikai fejlődésbe vetett hitében. Ezek, ha

képzeletük a jövő felé fordult, egy ésszerű, humánus, következőképp boldog társadalom képét látták maguk előtt, s azt éles kontrasztba állították saját koruk pusztulásra ítélt társadalmával – Vernétől Marxig. Velük szemben a történelmi pesszimizmus képviselői hanyatláselméleteiket részben elvont történetfilozófiai elvekből vezették le, részben extrapolálták a korokban már jól felismerhető válságfolyamatokat. Jókai a szélsőséges nézetekkel szemben regénye első kötetében olyan képet rajzol a huszadik századról, melyben egyaránt helyet kapnak a dinamikus fejlődés és az ellehetetlenülésig menő válság vonásai. Tagadja, hogy a társadalmi és technikai fejlődés törvényszerűen katasztrófához vezetne, még inkább azt, hogy egy igazságos és harmonikus társadalom felépüléséhez. De lesznek majd akkor is emberek, akik ez utóbbira törekszenek, s ő, regényíróként ezeknek az esélyeire kíváncsi a jövő század (nagyjából helyesen elgondolt) feltételei között. Nem a nagy történelmi erők szükségszerű működésébe veti bizalmát – de végzetesnek és

megfellebbezhetetlennek se véli azok hatását. Mint egyenrangú tényezőt állítja szembe velük az emberi szellem szabadságát és mindazt, ami ebből következik, tehát kiszámíthatatlan. Tekintettel van azonban arra, hogy a fejlődés (világosan kirajzolódó) tendenciái növelni fogják az ember által létrehozott intézmények és eszközök túlhatalmát alkotójuk fölött, s hogy ezek a jövő században leküzdhetetlen akadályt képeznek világjobbító hősei útjában. Éppen ebben találja – a jelenre alkalmazva mind problematikusabb – írói módszerének igazolását: hiszen akkor annál eszményibb jellemet, világraszóló tetteket kell fölmutatni, hogy a szellem győzelmét bemutathassa.

A szellem pedig azért lehet győzedelmes – gyakorlatilag mindazoknak a társadalmi körülményeknek dacára, melyeket regénye első felében olyan illúziótlanul vizsgál –, mert hatalmas szövetségest talál a természetben, s minél többet tud meg róla, annál hatalmasabbat. Nem a természettel való összeütközés veszélyét látja a tudományos haladásban, hanem az ahhoz való közeledés

lehetőségét. Utópiájának lényege: a tudományos haladás mint visszatérés a természethez. Ez a társadalom betegségeinek egyedüli lehetséges orvossága. (Olyanformán képzei ezt, hogy Tatrangi Dávid fedezi fel – tudományának hála – a Kincső országbeli havasok között az őstermészeti állapotban megmaradt magyar néptöredéket, mely romlatlan erejével majd a kellő időben megmenti és megifjítja a honfoglalók ivadékát.) Nem filozófia ez nála, inkább ösztönös meggyőződés, előszeretet, melynek számos művében adja tanújelét. A *jövő század regényét* egyenesen erre építi. A regényt záró jelképes égi tünemény mintegy megpecsételi szellem és természet új szövetségét. A második millennium üstököse, mely előbb pusztulással fenyegeti a föld lakóit, végül megkíméli az önmagával megbékélt glóbuszt, sőt, a találkozással járó megrázkódtatás „kiegyenesíti” a bolygó gerincét, ferde tengelyét, és ezáltal, ígéri Jókai, csodálatosan kedvező változást idéz elő annak éghajlatában.

Szépen mintázza ezt az újjáteremtő „visszalépést” a természethez a regény elején egy emlékezetes epizód. A budai hegyekben udvari körvadászatot tartanak. Habsburgi Árpád, aki nem kedveli az állatok öldösését, puska helyett ecsetet ragad. (Ha király nem volna, festő lenne, valamint Jókai is, ha regényeket nem kellene folyton írnia.) Meg akarja örökíteni az elébe táruló szépséges zugligeti panorámát.

„Hiszen lefestették már sokan; nagy, híres művészek, a fényirda híven visszaadta azt halmozott szépségeinek minden részletével.

A király mást gondolt.

Húsz lépéssel hátrébb lépve, mint ahonnan mások felfogták e képet, a fennsík szegélye eltakarja a fényűzés és gazdagság palotáit; a zugligeti völgy, az istenhegyi domb elmaradnak; helyettük előtérbe lép a fennsík őserdeje: a sok százados bükk és kőrisfák, mohos, repkényes oldalaikkal, az iszalag, boróka és galagonya irtatlan bozótja... S egyszerre rögtön, minden átmenet nélkül előtűnik a távolban elterülő város, a kék folyam csendesen mozgó hajóival, s aztán a sárga kalászos róna, ködbevesző végtelenjével.”

Ámde a király elégedetlen művével, úgy találja, a kompozíció üres. Hiányzik róla a főalak. Ekkor előkerül az üldözött vad, egy gnú, s modellt áll a fejedelmi vadásznak.

„Valami sajátos, megdöbbentő hatása van most a képnek. Egyszerre a csodás honosult vad alakja lett benne a főtárgy: a merész ellentét, a közel rengeteg, a távol világváros csak staffage lett mellette. Van benne valami új...”

Kép a képben: szemléletes formában jelenik meg az alapeszme, mely köré az egész kompozíció épül. A művész visszahátrál oda, ahonnan együtt látható a modern metropolis természeti keretével, az őserdővel. És a kép középpontjába a pillanat kegyelme folytán egy váratlan motívum, a „nemes vad” kerül. A természet ismeretlen, titokzatos erőinek küldötte. Mert hogy a festő (regényíró, uralkodó) csak ezek önkéntes és békés közreműködésével alkothat remeket, ki-ki a maga zsánerében. Az ichor, Kin-Tseu, az üstökös, a szerelem, a gnú – nélkülük hősei nem boldogulnának, és a jövő század megváltatlan

maradna. Közreműködésüket kikényszeríteni vagy előre kiszámítani nem lehet. Nem érdemelhető ki az tettekkel sem. De csak azok számíthatnak a gnú eljövételére, akik hisznek benne, hogy van olyan törvény, mely szerint el kell jönnie, s aszerint cselekszenek. Az ilyenek számára az erkölcs és a természet törvénye egy. (És itt hiányzik legalább egy bekezdés Jókai kálvinizmusáról és a predestinációról.)

Szerzőnk javíthatatlan negyvennyolcas, a lényegét illetően talán az egyetlen igazi negyvennyolcas Petőfi mellett. Nem véletlen, ők ketten teremtették meg Március mítoszát: Petőfi még aznap (és egy kicsit előre is), Jókai egy életem át. Ez pedig annyit tesz nála, hogy minden körülmények között hisz a szabadságban. De a szabadság nem indetermináció, hanem egy más, magasabb rendű törvény, aminek, hite szerint, valamiképpen a természetben is uralkodnia kell. Ha nem így volna, miként is lehetne a szabadság az ember igazi természete, és milyen alapon aratna győzelmet a képzelet – regényről regényre – a valóság felett?

AZ ATHÉNI SZÍN

...triviálissá vált létem süllyedtsége közepett nyugodtan, de forró vággyal pillantgattam szét oly fényes jelenség után, mely lelkembe világítson, mely engem vezessen, melynek áldozatot hozzak, melyet vakon, lelkesülten kövessenek, hajtsak, ameddig csak, anélkül hogy utolérném, síromba nem bukom.

Mert mi is az ember élete egyéb, ha jól meggondoljuk, mint egy vadászat, hol kinek-kinek hajtott vadja: egy eszme megvalósítása? A vad menekül – a vadász követi nyomon, óvatosan vagy hévvel, kinek-kinek jelleme szerint, de mindig egyenes irányban önnön sírverme felé – melyen a vad végül is átalszökken. Csakhogy kétféle vadász van. Az egyik fajta a sír szélét észre sem veszi, és mielőtt gondolná, fejjel bukik bele. A másik fajtából valók látják jól a sírt; de vakmerő, következetes elszánással átalugorhatónak vélik – belé ugranak. Ez utóbbiak a hősök – ki-ki a maga módja szerint.

Némelyik e fura vadászok közül már gyerekkorában ráakadt a maga vadjának nyomára: másik még férfikorában is azt keresi. Ekképp voltam én vele; resignáltan ballagtam előre, ha rátalálok-e vagy sem? És íme, ráleltem a nyomára – melyet

követni rendeltetésem. Megtaláltam – a hazát! Most már hevülhetek egy eszméért, melyet lelkesülten követek a sírig!”

(Görgey Artúr Görgey Istvánnak, 1842. december 16.)

A prágai egyetem kémiai fakultásán 1845-ben huszonhét esztendő, magyar származású vén diák kezdi meg tanulmányait. Tehetségével és szorgalmával hamar kitűnik diáktársai közül. Redtenbacher, a kémia professzora felfigyel rá, ösztöndíjat szerez neki, később a házába fogadja, ahol a laboratórium melletti kamrában ingyen ellakhat. Az ifjú tudósjelölt rá is szorul a támogatásra. Az előző telet fűtetlen szobában, koplalva húzta ki, egy huszárló és az elkótyavetyélt katonai felszerelés árából. Korábban a hadviselés mesterségét tanulta, mert tizennégy éves korában a tönkrement család egy katonai nevelőintézetbe dugta be ingyenes diáknak. Édesanyját tízéves korában elveszítette: gyerekfejjel ő ápolta a haldoklót egész esztendőn keresztül. Ifjúsága szeretteitől távol telt, hozzászokott a magányhoz és mindenféle nélkülözéshez. Szó szerint a saját szájától

vonja meg a falatot, hogy csekély zsoldjából támogathassa atyját, közben tapintatosan vigasztalja is:

„Hogy is jutna eszembe azt állítani, hogy a bort, sört, dohányt »nélkülözöm«, mikor nem kell nekem egy sem? Vagy hogy lehetne pirulás nélkül valakinek azt beszélnem, hogy takarékossgból kerülöm a vendéglőt és kávéházakat: holott már több mint hat esztendő óta hozzá vagyok szokva, vacsorára semmit, reggelire pedig egy darab kenyeret enni?...”

Nyolc éven át arra se futja, hogy hazalátogasson. Könyvekből tanulja újra a félig elfeledett anyanyelvet, hazai újságokat küldet magának Bécsbe, és a testőrszálláson magában magyar verset deklamál. Az egyedüllét zárkózottá és ábrándozóvá teszi. A katonáskodást gályarabságnak érzi, a császári sereg áporodott szellemét egy életre megutálja. Siratja a céltalanul elfecsérelt éveket.

„Éreztem tetterőt magamban két emberöltőre elegendőt – és hatáskör után vágyódtam, – értvén ezalatt – az egész világot!

Minden embert szerettem volna átölelni, azt kiáltani mindnyájának: türelem! én akarlak boldogítani! Már láttam magamat, amint egyetlen tollvonás kezemből ezerszámra fakaszt hálás örömkönnyeket; láttam gondolatban anyámat, amint mosolygó büszkeséggel tekint le rám a túlvilágról...”

Prágában végre úgy érzi, a tudomány szolgálatában megtalálja élete értelmét.

„...Redtenbacher példáján látom, hogy száz tunya szolga közt mégis csak talál legalább néhányat, kik a maguk talentumát el nem ássák és ezen néhányat száz közül ő magához kapcsolja, személyisége által a tudományhoz, a tudomány által a természethez, ezen örökkévalóhoz, hogy annak törvényeit közelítőleg megismerjék, mert hiszen ez a fő különbség köztünk és a többi teremtmények között, melyeket állatoknak hívunk, hogy nekünk embereknek a megismerés lett osztályrészünk. Aki tehát a megismerésben gyarapítja környezetét: az megnemesíti az embert. És habár csak keveseknél sikerül ez neki: mégis utóbb ezen keveseknek fog ugyanaz sikerülni újabb néhány tanítvánnyal szemben...”

Tudós tanára bevonja kutatásaiba, s hogy megélhetéséről gondoskodják, már 1847-ben

segédtanári állást szerez neki a lemergi egyetemen. Siet tehát befejezni Prágában folytatott kísérleteit, melyek eredménye két év múlva nyomtatásban is megjelenik. A tudományos pálya ígérelesen indul. Lemberg helyett azonban hazájába készül. 1848 tavaszán megnősül, és hogy családjáról gondoskodni tudjon, egy rokona birtokának vezetését vállalja el. A forradalom Bécsben éri. Lelkesen fogadja a hazulról érkező híreket: „bárcsak hazánkiai eltörölték volna már a robotot, ezt a pokoli átkát az emberi nemnek. Igaz, hogy én könnyen beszélhetek, mert nem veszítek vele semmit, hanem... ha rajtam áll, hát eltörlöm a nemességet – itt aztán csakugyan veszteséggel járok” – hősünk a Felvidék egyik legrégebb nemesi családjának gyermeke. Pesten átutazóban Eötvösnél, az újdonsült kultuszminiszternél jelentkezik; vágyai netovábbja volna, ha a pesti egyetemen egyszer majd megpályázhatná a kémia tanári állást. Az események azonban közbeszólnak: mint egykori katonatiszt,

kötelességének érzi, hogy azok közé álljon, akik a haza védelmére fegyvert fognak.

Sosem lesz már professzor Lembergben – ahol hatvan évvel korábban Martinovics Ignácé volt a természettani katedra. Ehelyett Görgey Artúr a magyar históriában lépett Martinovics örökébe. Vakmerő kísérletben vettek részt mind a ketten, s mikor a veszélyes vegyülék – melynek fő elemei voltak: nemzet és szabadság – felrobbant a kezükben, mindkettőre rásütötték az árulás bélyegét.

A napvilágra került egykorú források alapján nem nehéz kimutatni a Görgey ellen felhozott vádak képtelenségét. Az árulás legendája azonban máig fönmaradt. Elpusztíthatatlan életerejét valószínűleg épp annak köszöni, hogy olyan képzetekből, vágyakból és ítéletekből táplálkozik, melyek egymásból nem következnek, így aztán nem is cáfolhatók. Más célt szolgál és másra hivatkozik, aki Görgeyt 1849 tavaszán Debrecenben árulónak mondja, mint aki ezt a vádat a bukás után eleveníti fel; a közvélemény indítékai pedig ezektől úgyszólván

függetlenek. Hogy működésének melyik szakában és miként árulta el a szabadság ügyét, arról koronként különböző véleményeket találunk, de még ugyanaz a vádpont is mindig más értelmet nyer aszerint, hogy épp a nemzet vagy a progresszív osztálytörekvések, az országgyűlés vagy a rábízott sereg elárulásában akarják bűnösnek kimondani. A vita aktuális tétje állandóan változik. Az újabb nemzedékek számára adott a mitikus Kossuth/Görgey oppozíció, az ehhez fűződő, már-már kikezddhetetlen előítéletekkel együtt: könnyen állítható újabb és újabb ideológiák szolgálatába. Az általános iskolától az egyetemig Magyarországon ma is olyan tankönyvekből tanítják a történelmet, melyek Görgeyt a forradalom hol titkos, hol nyílt ellenségeként ábrázolják, és a szerzők által oly jól ismert objektíve szükségszerű történelmi haladás útjában ő maradt a legfőbb akadály.

„Énnekem nincs jövőm”, írja magáról 1850 tavaszán. „Nem is lehet, amíg élek. Talán lesz halálom után, ha rágalmazóim, a dolog természete szerint egymás hajába kapván, álorcióikat kölcsönösen

letépendik, s a szerencsétlen, elámított nép magába térve jobban kinyitandja szemeit.” Ránézve csak szerencse, hogy nem számolt a történelmi előítéletek makacs természetével, valamint azzal, amit a kortárs Madách Imre Görgeyre utalva mond ki a Tragédiában:

*Ha sárba hull a fényes, kárörömmel
Szemléli a pór, gúnnyal illeti,
Mint hogyha ön-mocskát igazolná.*

1.

Katonái bálványozták. Megosztotta velük az ütközetek minden veszélyét, versenyt menetelt, koplalt, ázott és fázott honvédeivel. Számtalan anekdota örökíti meg puritán egyéniségét, önmagához is kérlelhetetlen szigorát, fáradhatatlan kitartását. Ellenfelei respektálták, az egykorú közvélemény ünnepelte sikereiért, a politikusok kezdetben nagyra értékelték határozott forradalmi fellépését. Nevét, melyhez 1848/49 legfényesebb

haditettei fűződnek, az utókor rendszerint a fegyver letételével kapcsolatban emlegeti.

A polgártábornok népszerű alakjából a világsi fegyverletételt követő hónapokban faragnak szörnyeteget. Korábbi cselekedeteit a kapitulációból visszamenőleg magyarázzák, a bukásért pedig úgyszólván egyedül őt okolják, mint aki azt tetteivel módszeresen előkészítette, végül az árulás művét a megadással megkoronázta. E logikai circulus vitiosus előnye épp zártsága: a vélekedőknek érinteniük sem kell a szabadságharc bukását tényleg előidéző körülményeket.

Az 1849 nyarán Magyarországon működő két idegen hadsereg ereje mintegy két és félszerese a vele szemben álló honvédseregnek, mely éhezve, lerongyolódva, lőszer nélkül, hiányos fegyverzettel immár harmadszor-negyedszer vonul az ország egyik végéből a másikba, emberfeletti menetteljesítményeket produkálva. (Azok a kis nyilacskák a történelemkönyvekben...) Az ország túlnyomó része többé nem áll a forradalmi kormány

ellenőrzése alatt – melynek épp most támadnak legszebb elképzelései a nemzetiségek megbékítéséről és egyebekről. Az európai diplomácia sorozatos tanújelét adta, hogy az orosz beavatkozásnál jobban aggasztja Ausztria felbomlása, melynek láncreakciószerű következményeitől nem alaptalanul tartanak. Az egyetlen hadműveleti bázis (a Maros vonal) körül összevont magyar hadtestek a hátukon hozzák magukkal az ellenséget, és szinte rákényszerítik a közvetlen együttműködéstől egyébként idegenkedő osztrák és orosz hadvezért, hogy bekerítse őket. Az öngyilkos haditerv következményeit az „engedetlen” Görgey csak elodázni tudta azzal, hogy visszavonulását a cári főszereg háta mögött hajtotta végre, így a halálos gyűrű néhány héttel később zárult a magyarok körül. Az országgyűlés még május végén feloszlott Debrecenben. A trónfosztásban kompromittált képviselők többségét inkább Haynau és Paszkievics előrenyomulása tereli össze még egyszer Szegeden, ahol a ház július 21. és 30. között ismét ülészik, de az

események tényleges menetére nincs többé befolyással. Az első tanácskozási nap után a miniszterelnök benyújtja lemondását Kossuthnak. Tekintettel a végveszélyre, diktatúrát javasol – valójában a ténylegesen fennálló egyszemélyi kormányzás törvényesítését, amit a képviselők is szorgalmazznak – egyszersmind a hatalom megosztását egy polgári és egy katonai diktátor között. Ez utóbbi tisztségre, meghajolva az országgyűlési többség kinyilvánított akarata előtt, Görgeyt javasolja. A jelen lévő politikusok többsége a hadvezetést szeretné kivenni a „vezéri csiklandban” szenvedő Kossuth kezéből, aki hol egyik, hol másik tábornokának igyekszik a kedvében járni, és a tavaly ősz óta nagyjából állandósult vezérválságban maga küldözget ellentmondó vagy egyszerűen csak kivihetetlen utasításokat az egymással is marakodó seregvezéreknek, akik azokat rendre figyelmen kívül hagyják. Júliusban Vetter egy mellékhadszínre vonatáságosan nagy erőt, Perczel tüntetőleg nem fogad szót senkinek, és magánkívül szidalmazza a

kormányt; Bem május óta szabotálja, hogy az osztrákok ellen tervezett offenzíva támogatására egy hadtestet a Dunántúlra dobjon át, engedetlensége jutalmául Kossuth a fővezénylettel kínálgatja, ehelyett ő valahol Moldvában portyázik; végül Dembinski, mikor Szegeden átveszi a parancsnokságot, mintha Görgey közeledő serege elől menekülne, hadait nem a kijelölt találkozási pontra, Aradra vezeti, hanem az ellenséges Temesvár alá.

Július 21-én Szegeden Beöthy Ödön teszi fel a miniszterelnöknek az indiszkrét kérdést: mégis, ki most a magyar hadak vezére? Szemere kénytelen kitérni az egyenes válasz elől. Mészáros, aki a címet névleg legutóbb viselte, már lemondott. Bem nincs sehol. A Ház Görgeyt követeli, Szemere tiltakozik, majd enged. De Görgeyvel hivatalosan senki sem tudatja az országgyűlés határozatát. A hónap végén egy magánlevélből és egy képviselő szóbeli közléséből értesül róla. Képzeltető megvetéssel olvassa ezek után Szemere és Kossuth egymást követő tudósítását, melyekben szó esik mindenről, így jellemről, hazáról,

egységről, önfeláldozásról, de főleg őszinteségről – éppen csak azt az egyszerű ténytet felejtik el közölni vele, hogy az országgyűlés szemében ő a törvényes fővezér. Az elsikkasztott kinevezés helyett Szemere a diktatúra szükségességéről példálózik, melyben Görgeynek talán Kossuthtal kellene osztoznia, talán vele sem. (Szemere bonyolult politikai kombinációit máig nehéz rekonstruálni.) Kossuth „Édes Arthuromnak” szólítja, a Görgey helyébe júliusban kinevezett Mészárost, valamint Dembinskit szidja, mint a bokrot, és ígéri, szépszerével megszabadul tőlük. Két napra rá Dembinskit kinevezi fővezérnek, Mészárost mellé segédnek. Görgeynek ellenben azt írja, hogy majd maga áll a sereg élére – mindig szívesen játszott ezzel a gondolattal. „Fővezért nem nevezek – írja –, hanem mint kormányzó képezem a harmónia kapcsát veled egyetértőleg s tanácsaid után intézem az operáció irányát...” Közben vágató futár viszi Erdélybe Bem után a vezéri kinevezést Kossuth aláírásával, s az üzenetet: jöjjön lóhalálában átvenni a sereget. Hogy teljes legyen a káosz, Perczel

ugyanakkor így üzenget közeledő hadai éléről: „Egyébként miután Szegedre érkeztem, amúgy is legidősebb parancsnok lévén ott, minden ott működő hadak feletti parancsnokság alá fog vonatni, mégis szükség, hogy ez a minisztérium részéről hivatalosan is kimondassék. Nehogy zavar idéztessék elő.(!) ...Én Szegeden korlátlan hatalommal fogok fellépni.”

Hátra van még egy rémbohózáti szál. Rimaszombaton orosz hadikövetek jelennek meg Görgey szállásán. A főerőktől veszélyesen elszakadt előőrs parancsnoka küldi őket, hogy időt nyerjen, talán hogy tájékozódjon. Görgey hamar átlát ezen, és elutasítja a 48 órás fegyverszünetre tett ajánlatot, de az orosz tisztek által rögtönzött fegyverletételi feltételekről mindenesetre tájékoztatja alvezéreit, nehogy titkos alkudozás gyanújába keveredjen. A tárgyalás tényéről, maga és alvezérei egybehangzóan elutasító álláspontjáról levélben értesíti a cári fővezért, nemkülönben a magyar kormányt. Sejtelme sincs róla, hogy Szegeden a hír bombaként robban majd. Tehát Görgey nyíltan paktál az oroszokkal!

Végre megvan az ürügy, amiért nem lehet belőle fővezér. Eljárását a minisztertanács határozata kemény szavakkal ítéli el, árulást emlegetnek, de ezt nem tudatják vele; éppen ellenkezőleg, szabályos megbízólevelet küldenek neki a tárgyalások folytatására, sőt, megdicsérik: „helyeseltetik önnek azon tette, miszerint az értekezésnek folyást engedvén a közeledést nem tette lehetetlenné.” Batthyány Kázmér és Szemere rohanást Görgey seregéhez indulnak, hogy a valójában meg sem kezdődött hivatalos tárgyalások irányítását átvegyék. A kormány és a képviselők többsége Aradra menekül. Dembinski Szőregre hátrál a Szegedre bevonuló Haynau előtt.

A két miniszter Nyíradonynál bukkan Görgey táborára. A tábornok először nem is akar szóba állni velük. Mint emlékiratából kitűnik, Szemere július 25-i levelének célzásait félreértve feltételezi, hogy az Kossuth ellen intrikálni érkezett. A miniszterelnökbe vetett bizalmát már korábban megrendítették annak zavaros, kétértelmű érvei, melyekre az alábbi, június

végén kelt levélrészlet is utal: „ha győzünk, tudjuk, mit csinálunk... De ez titok legyen, még a miniszterek mindegyike se tudja. A minap egy szót ejtél ki és már elrepült. Lajost (Kovács Lajost talán) figyelmeztettem a titok szükségére. Talán a sereg nem is követne. Fanatizálni kell a hadat azon esetre nézve, valami vággyal, mely ne engedjen neki meggondolást, mely töltse el akár a szabadság, akár a kincs, akár a kalandvágy poézisével...” Ezek az egyszerre egzaltált és cinikus sorok jelzik, hogy a politikusokat alighanem élénken foglalkoztatja a fegyveres államcsíny gondolata, ami Görgey számára végleg lekerült a napirendről a békepárt vezetőivel folytatott egyetlen, május végi tárgyalás után. (A brumaire 18. veszélye legelőször váci nyilatkozatával kapcsolatban merült fel, sokkal inkább történelmi analógiák, mint a távoli hegyekben csatázó tábornok tettei alapján. Diktatúrát ajánlanak Kossuthnak Debrecenben a Madarász-féle flamingópárt hívei, Görgeynek a függetlenségi nyilatkozat miatt meghasonlott volt császári tisztek egy csoportja, ám azt mindketten

visszautasítják. Kossuth a trónfosztással tényleg végrehajtja a maga államcsínyét. Nevezetes viddini levelében még nem titkolja, hogy arra nem a sokat emlegetett külpolitikai megfontolások indították, hanem parlamenti ellenzékével kívánt leszámolni.)

Görgey tehát sértő ridegséggel fogadja a halálosan hiú Szemerét, aki ráadásul azzal kezdi, hogy a szemébe hazudik, letagadja az országgyűlés határozatát Görgey fővezéri kinevezéséről. Görgey fagyosan hallgat. A tábor, melyet Szemere utoljára a tavaszi hadjárat kezdetén látott, kiábrándító képet mutat. Pusztít a kolera. A katonák éhesek, tetvesek, a földön hálnak, kimerültek és kétségbeesettek. A halállal naponta farkasszemet néző tisztek minden érzéküket elveszítették az országgyűlési retorika iránt. „A főhadiszálláson egy oly gúnyos, a kormányt megvető, ügyünk bukását hirdető hangulat uralkodik, mely a hazafiú lelkét mélyéig sérti. A jó hír hirdetése nevetve fogadtatik, mint ármítás (mi lehetett az a jó hír?) és kegyelet nincs semmi és senki iránt” – panaszolja Szemere Kossuthnak. Kegyelet? Életerős

fiatalemberek ezreit kellett naponta az ellenség ágyúí és puskacsövei elé terelniük a győzelem kilátása nélkül. Hét nap alatt vonultak Vácról Sajószentpéterig két orosz hadtest között, ott négy napon keresztül teljes sikerrel álltak ellent a túlerőnek, azóta ismét menetelnek a rekkenő kánikulában, Tokajtól Nagyváradig az Alföld végeláthatatlan pusztáin. Görgey néha elájul. Az ácsi ütközetben szerzett fejsebe még nem szűnt meg halálos lenni. Kétszer műtötték, szüntelen sebláz gyötri, és ő Európa legnagyobb hadseregével játszik egy hónapja macskaegeret. Harmincezer ember élete van a gondjaira bízva. A seborvosok időnként csontszilánkokat emelnek ki a roncsolt homloklebenyből. A nyílt seben át a lüktető agyvelő látszik. „Szeretnék a gondolataiba látni” – írja Szemere Görgeynek.

„Görgey fegyvere lehet jeles, hadvezérnek nem tartom”, folytatódik a Kossuthnak szóló jelentés. „Nyelvével most többet árt, mint használhat kardjával.” Kárhozott nyelv, megsértette a miniszterelnököt. „...Ő nem kis talentuma mellett is a

fővezérségre alkalmatlan... a hadsereget dismembrálni kell alkalmasint, azaz a hadtesteket felcserélni, vezéreiket változtatni; e politicát rég kellett volna követni... Figyelmeztetem, hogy a hadseregbe buzdító lapokat, előadásokat kell küldözni” (bakancsot, cipót!) „és a zászlóalji parancsnokoknak a köröztetést meghagyni, mert itt a tisztikar semmit se tud, semmit se olvas.” Meghalni tudtak. És olvasták az „alkalmatlan” fővezér komáromi napiparancsát, azért követték idáig, mert értették szavait.

„...Sokan vannak köztünk, kik már kivívottnak hiszik hazánk óhajtott jövőjét; de ne ámítsátok magatokat; mert ezen harc nem Magyarország és Ausztria közti harc egyedül – ez európai harc leend: a természet adta legszebb népjog harca a bitor zsarnokság ellen. – S győzni fog a nép, győznie kell mindenütt. De ezen győzelemnek ti aligha lehettek élvezői, ha bajnokai lenni híven akartok; és bajnokai csak akkor lehettek, ha mártírjai lenni ezen legszebb, legdicsebb győzelemnek elhatározott szándékotok. Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!...”

Augusztus 5-én a „harmónia kapcsát képező” Kossuth újabb hadműveleti elgondolásokkal keresi fel Görgeyt. Tartsák Nagyváradot, fogadjanak el ütközetet a háromszoros túlerő ellenében, nyomják azt vissza, de egyidejűleg küldjön ötezer embert megvédeni a csucsai szorost, Erdély kapuját. Igen, és siessen Arad védelmére, mert Dembinski odébbállt, Schlick ellenben már Makó felé jár. Erre a levélre nem Görgey válaszol – ő épp aznap tudatja a kormánnyal, hogy a hadügyminisztertől vett utasítás értelmében indul Aradra, Dembinskivel egyesülni. Szemere felel Kossuth levelére, kissé ingerülten. Néhány nap a táborban, úgy látszik, elég volt, hogy ő is „kegyelet nélkül” fogadja az efféle instrukciókat.

„Ha a Marost nem tartjuk, hova megy a kormány? Ha Bem Valachiába talán nem megy, de kizsorul, mi marad Erdélyben? Ha Pécskán ellen van, s a muszka itt nyomna erősen, nem lehetetlen-e az egyesülés, kivált, ha nagyobb haladásokat a sereggel nem tétethetni, kivált, ha minden százból tíz-húsz mezítlásos, kivált, ha fogy a sereg naponkint és tiszték által sem vigasztaltatnak, sem buzdíttatnak. Ezenkívül pénz sincs, sem

remény hozzá, nem lesz majd puszkapor sem. Azt hittük, van egy időpont, midőn e kérdés áll elő, vagy végharcot vívni, hogy a magyarságnak magvai is vesszenek el, és így jövődjé is semmisíttessék meg, vagy nem vívni a végsőkig, hogy lehetősége legyen a feltámadásnak. Nem jött-e el ezen időpont?”

A demoralizált miniszterelnököt alkalmasint dismembrálni kellene, feloszlatni, lecserélni, buzdítani röplapok és előadások által.

A megadott időben érkező Görgeyt Aradon Dembinski helyett a hír fogadja, hogy amíg ő a Felső-Tiszától ideért, a szegedi had elszökött előle, s most épp Bem vezénylete alatt vív döntő csatát az osztrákokkal Temesvár alatt, ahol ő már nem támogathatja. Görgey jelenlétében zajlik a minisztertanácsban a marakodás, volt-e egyáltalán joga Kossuthnak Bemet kinevezni, szabad-e Görgeyre bízni a sereget, nem tör-e diktatúrára, bízhatnak-e benne? Otthagyja őket. Távozása után megteszik fővezérnek. Kossuth nyomban négyszemközti beszélgetésre hívja, de az új kinevezést ismét

eltagadja, ehelyett faggatni kezdi: mit tenne, ha mégis Bemet helyeznék fölébe? Lemondana. És ha ő lenne a fővezér? Az osztrákok ellen fordul minden erővel, amennyiben a Temesvárnál zajló csata jó véget ér. Ha nem? Leteszi a fegyvert. Éjszaka futár érkezik Kossuthhoz Guyon üzenetével: a csata elveszett, a sereg nincs többé. Kommentár nélkül küldi át a hírt Görgey szállására. Görgey megerősíti fegyverletételi szándékát, ehhez teljhatalmat kér. Ehelyett megküldik neki a fővezéri kinevezést, azaz rendelkezhet a magáén kívül még a nem létező sereggel is. És tárgyalhat a békefeltételekről, csakhogy nincs, aki szóbaálljon vele. Görgey Csány László segítségével végre megérteti a miniszterekkel, hogy többé nincs más hátra, mint a megadás. Ennek tudatában ruházza rá Kossuth a teljhatalmat, egy olyan kormány teljes hatalmát, amelynek már nincsen hatalma semmire. Másnap Kossuth maga is így fogalmaz Beniczky Lajos előtt: meglátjuk, mire használja Görgey a diktatúra *perceit*. A lemondásáról tudósító kiadvány sem hagy kétséget afelől, aminek

Kossuth néhány hét múlva – majd egy életen át – az ellenkezőjét fogja hirdetni: „nincs többé remény, hogy az egyesült osztrák és orosz nagyhatalmasságok ellen az önvédelem harcát a siker reményében folytathassuk.” A státusélet megmentése és a nemzet jövőjének biztosítása, amit még egy füst alatt a falragasz Görgey lelkére köt, ha szóvirágnál több akart lenni, úgy nem más, mint a felelősség áthárítása a bekövetkezendő eseményekért.

Kossuth maga álnéven, hamis útlevelemmel, legendás körszakállát leborotváltva szöki meg Aradról. Bemég marasztalni próbálja Lugoson, Erdély visszafoglalását ígéri néhány héten belül, de Kossuth elutasítja a céltalan vérontással, rekvirálással járó partizánháború eszméjét. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ő most már nem több egyszerű közembernél, tehát nem is parancsolhat senkinek.

„Ha Görgey hadserege engem szinte felhív, hogy a kormánygyeplőt ismét a kezembe vegyem; ha önnek néhány sikeres hadművelete lehetővé teszi a hadsereg fenntartását minden erőszakos és a népet elnyomó rendszabályok nélkül

biztosítani, ha lehetővé tétetik a bankóprás működése s az rendelkezésem alatt álland: ezen három feltétel alatt, s ha a nemzet ismét felhív, a kormányt átveszem, ha nem, nem.”

Bár e feltételek egyike sem teljesülhetett, a levél íróját ez a legkevésbé sem akadályozza abban, hogy miután a lengyel légió fedezete alatt Orsovánál szerencsésen török földre lép, ott néhány hét múlva már mint Magyarország kormányzója és az „ügy” egyedüli törvényes képviselője küldözgesse utasításait bel- és külföldre. Ehhez kellett valami jogalap; ezt majd Görgey árulásának meséje fogja megteremteni: visszaélt a ráruházott hatalommal, s ő kénytelen visszavenni azt.

A „diktátor” ezalatt végrehajtja utolsó fegyvertényét, mellyel akkor is kiérdemelné az utókor feltétlen tiszteletét, ha semmi egyéb nem fűződne nevéhez. Most, amikor a győzelem valamennyi eszközétől megfosztva, bekerítve és kiszolgáltatottan áll szemközt ellenfelével, pusztán szelleme erejével olyan végső csapást mér rá, melyet az soha többé nem

fog kiheverni. Erkölcsi diadallá változtatja az elkerülhetetlen összeomlást, rávilágítva arra a tényre, mely Neuösterreich két évtizedes kényuralmát eleve provizóriummá teszi. Arra tudniillik, hogy Ausztriának nem volt ereje Magyarországot legyőzni.

A magyar sereg a két küzdő fél ügyébe harmadikként avatkozó cári hadak előtt teszi le a fegyvert. A Habsburgok ajándékként kapják vissza a soha be nem hódolt tartományt egy olyan külhatalom kezéből, melytől maguknak is van okuk tartani. Ezt a tényt örökíti meg Görgey következményeiben legnagyobb hatású politikai tette, a világosi kapituláció.

Ennek a gesztusnak ára volt: tizenhárom tábornok élete. Épp a Görgey befeketítésén fáradozó Andics Erzsébet fedezte fel Schwartzemberg osztrák miniszterelnöknek e napokban készült tervezetét, ami megadás esetén a katonai vezetőknek szabad eltávozást engedne külföldre. Nem a fegyverletétel bevégzett ténye indította Schwartzberget utóbb az engedékenyebb álláspont elvetésére, hanem a

gyűlölet és a tehetetlen bosszúvágy, amiért a magyar tisztikar döntése győzelmét megaláztatássá változtatta, és megfosztotta annak gyümölcsétől. A tábornokok életük árán megmentették a magyar fegyverek becsületét, de annál többet is: minden tényleges jogfolytonossági követelés ezen a tettükön alapul.

A döntést az aradi haditanács hozta, Görgey írásban előterjesztett javaslatára, de a vezér szándékos távollétében. „Magukra hagyom most önöket”, figyelmezteti társait, „nehogy jelenlétemtől zavarva javaslatomat kevésbé alaposan világítsák meg minden oldalról, és a lehetséges következtetéseket kevésbé gondosan mérlegeljék; és mindenekelőtt arra kérem önöket – kötelezve magam, hogy határozatuk értelmében fogok cselekedni –, hogy ne áltassák magukat rózsás reményekkel, mert lehet, hogy utunk a vérpadra vezet.” A mindannyiuk sorsáról döntő elhatározás jogát és felelősségét nem csak tisztességből osztja meg küzdőtársaival. Emlékirataiban ismerteti megfontolásait.

Elfogulatlanul, egy kockázatos kísérletre készülő tudós tárgyilagosságával végez számítást:

„Csak így volt lehetséges, hogy indítványom határozattá emelése egyszersemind annak megvalósítását is biztosítsa; csupán azért, mert a határozatot nem agitáció hatására, nem személyes jelenlétem nyomására hozták, számíthattam a megvalósításban is mindazok önkéntes és hathatós közreműködésére, akik a döntő tanácskozásban maguk is részt vettek; ezek között pedig ott voltak a hadsereg legvitézebb tábornokai és törzstisztjei, olyan emberek, akiknek önnön életük megmentésétől való hős lelkületű lemondása nélkül a fegyverletétel teljesen kivihetetlen lett volna... Az orosz hadvezér említett felelete után¹, mely még azt a reményt se hagyta meg, hogy Oroszország kész Ausztria és Magyarország között a közvetítő szerepét vállalni, a haditanács minden bizonnyal elvetette volna indítványomat, és helyette a török földre való keresztültörést határozta volna el, ha a haditanács tagjai tulajdon életüket többre becsülik, mint polgártársaik gyors megváltását a reménytelen háború iszonyatától.”

¹ Az említett levélben a magyarok fegyverletételi szándékát Rüdiger orosz tábornok kerek percc elutasítja azzal, hogy a megadásról kizárólag az osztrák fővezérnek van joga tárgyalni.

Eljárásában talán épp a hőstett megtervezésének és végrehajtásának logikája méltó a leginkább bámulatunkra. A társak kipróbált erkölcsi kvalitásába vetett bizalmat hűvös logikával mint konstans tényezőt helyezi a felállított egyenletbe. Hűvös logika? Egy hőfokon túl érzékszerveink megcsalnak; hideget érez az első pillanatban, aki izzó anyagot érint.

Csak azzal nem számolt Görgey, hogy éppen az ő számára szerez majd egyedül kegyelmet a cár nyomatékos közbenjárása, és tábornoktársai nélküle szenvedik el a közösen vállalt vértanúságot. Életét habozás nélkül kockáztatta számtalan csatában. A feltűnő piros zubbony, melyet az ütközetekben azért ölt magára, hogy a honvédek messziről felismerjék és kövessék vezérüket, nem díszruha volt, hanem – céltábla. Mióta a bukás bizonyossá lett előtte, egyenesen kereste a halált. Kegyelmet a maga számára nem kért és nem kívánt. Világosnál a harcot becsülettel bevégző tábornokot katonái még éljenezve búcsúztatják. A többi alakulat sorra követi a

főszereg példáját, nem kell hozzá rábeszélés. „Gondold meg, mit tehetsz és mit kell tenned”, Klapkának is csak ennyit tanácsol, amikor a fegyverletétel tényét és indítékait tudatja Komárom parancsnokával.

Október 6. után azonban a bebörtönzött tisztek, az osztrák seregbe kényszerített legénység, az árvák és özvegyek csak azt tudják, hogy a vezér büntetlenül távozott Ausztriába, sorsukra hagyva őket.² Egyszeriben minden korábbi vád, homályos célzás, gyanú beigazolódni látszik, és akkor Kossuth kimondja: Görgey eladta a hazát.

2.

² Klagenfurtot, a karintiai várost jelölték ki számára kényszerlakhelyül, ott él családjával egészen a kiegyezésig, szigorú felügyelet alatt. Még azt is megakadályozzák, hogy polgári foglalkozást űzzön: alkalmi munkákból, szerény kegydíjből és kis veteményes kertjük terméséből tartja el övét. Itt írja emlékiratát, innen intézi beadványait az uralkodóhoz volt társai érdekében, kimutatva a haditörvényszék ítéleteinek embertelenségét, jogszerűtlenségét és kártékony politikai hatását.

„Szegény, szerencsétlen hazánk elesett. Elesett nem ellenségeinek ereje, hanem árulás s alávalóság által. Görgeyt felemeltem a porból, hogy magának örök dicsőséget, hazájának szabadságot szerezzen. És ő a hazának gyáva hóhérvá válna... Külellenség ellen meg tudtam védeni nemzetemet. Belárulás ellen nem. Talán ha Robespierre lettem volna.”

Kossuth mint a magyarok istene szól népéhez. Ő védte meg a hazát, a porból teremtett tábornokokat, akiket fölemel és lesújt. Valójában a menekült politikus e pillanatban korántsem rendelkezik azzal a megfellebbezhetetlen tekintéllyel, ami szavaiból kicsendül. Az emigránsok körében és odahaza egyaránt keserű támadásokra kell számítani. Ezeknek vág elébe a viddini levél, mely az ügy bukásáért minden felelősséget egyetlen személyre, Görgey Artúrra hárít. Idővel aztán Kossuth egyre magabiztosabban hangoztatja: „Esküszöm arra is, hogy az egyesült osztrák–oroszló sohasem volt volna képes megdönteni nemzetem hősl erejét, ha nem talált volna árulóra.” Kitűnő számítás: aki hinni akar a nemzet legyőzhetetlen erejében, hitelt fog adni

szavainak és elfogadja a vigasztaló mesét; egyedül az árulás okozta ügyünk bukását. Egész további politikai pályafutását erre a verzióra építi, ezen az alapon indul harcba tekintélyének és vezető szerepének visszaszerzéséért. „Némileg kötelessége minden népvezérnek” – jegyzi meg rezignáltan Görgey *Gazdátlan levelek* című írásában –, jó előre gondoskodnia a majdan netán ki nem kerülhető catastrophának alkalmas bűnbakjáról (villámhárítónak), akár csak avégett is, hogy immáron megszokott vezére nélkül ne maradjon a nép, mikor majd beállnak a catastropha szülte nehéz napok.”

Viddinben végképp erőt vesz Kossuthon különös képessége, hogy „önmagát is leszónokolja”, amint azt Szemere már korábban szemére vetette. Hiszi is, amit állít, ezért tudja másokkal elhitetni. Ahogy a végnapok nyomasztó emléke, Aradról való távozásának körülményei halványulnak emlékezetében, egyre reménytelibb színekben jelenik meg előtte a jövő. A legcsekélyebb biztató momentum, újsághír vagy szóbeszéd működésbe

hozza csodálatos képzelőerejét. „Angolország rokonszenve irányunkban hatalmasan nyilatkozik. A segedelem órája közelget. Ha Komárom kitartó, az ország meg van mentve” – írja Klapkának Komáromba. Az üzenetet Kossuth újdonsült viddini ismerőseinek egyike, egy Henningsen nevű angol utazó viszi. Henningsent Kossuth teljhatalommal ruházza fel, neki kellene átvenni az ellenállás irányítását az esetleg ingadozó Klapkától. A „nyílt parancsban” Kossuth akkori felfogásának legtömörebb összefoglalását adja: Görgey bevádolása, saját hatalmi ambíciói és a helyzet értékelése szorosan következnek egymásból. „Görgey a hazát elárulta. A hatalmat, melyet én a haza megmentésének feleletterhe alatt ruháztam át reá, ő annak megbuktatására fordította”, írja, és nem vesztegeti a szót arra, miként lett volna a haza 49 augusztusában még megmenthető. Nem ez a lényeg.

„Kötelességemmé lőn tehát a kormányt ismét saját kezeimbe venni, mely hatalmat, a nemzet akarata szerint,

különben is csak én gyakorolhatom törvényesen. Fő törekvésem Komárom várát biztosítani. Ha ez magát hat hónapig tartja, a haza meg van mentve. Ez okból Henningsen Frederick magas állású angol urat küldöm be s a legterjedtebb hatalmat adom neki mindent tenni, mit Komárom megtartásának biztosítására szükségesnek látand, kinevezni vagy letenni bárkit, amint azt jónak ítéli, a nemzetet jutalmazásra vagy kárpótlásra kötelezni. Különösen, a honárulásnak büntetése alatt, megtiltom hazámfiainak az ellenséggel az ő tudta nélkül bármi alkudozásba ereszkedni. Rendeletemnek köteles mindenki engedelmeskedni. Komárom megtartásától függ a haza élete. A várát feladni anélkül, hogy az ország az ügyünket védő (?) Angolország biztosítása alá helyeztessék s anélkül, hogy az alku általam is aláírássék (!!) hazaárulás lenne, melyet meghatalmazottam halállal büntetend, mivége őt minden hazafi segíyezni köteles.”

Elgondolni is rossz, milyen hatást vált ki a levél és a diktátorra kinevezett idegen kalandor megjelenése Komáromban, ha eljut oda. Időközben azonban a vár kapitulált, és Henningsen sokkal óvatosabb duhaj, semhogy Belgrádnál tovább merészkedjék Kossuth megbízatásával és pénzével. Az irat alighanem

Kossuth pályafutásának mélypontja. Az angol támogatást ugyanúgy képes volt készpénznek venni, mint korábban azt, hogy a cár a magyar koronára vágyik, vagy nemsokára a török szultán fennhatósága alatt létesítendő dunai konföderáció lehetőségét. (A magyar emigráció nevezetesebb egyéniségei tíz éven át kitérnek azelől, hogy Kossuthot vezetőjüknek elfogadják, bár elragadó szónoki tehetségét és nemzetközi népszerűségét nem nélkülözhetik.)

Az árulási vád az emigráció körében Kossuth politikai befolyásának helyreállítását szolgálta; a külhatalmakat arról volt hivatott meggyőzni, hogyha támogatják őt egy újabb magyarországi felkelés kirobbantásában, az katonailag sikeres lehet; az otthoniaknak pedig vigaszt kínál: ármány és pártütés csavarta ki kezünkől a már kivívott diadalt.

A nemzet önbizalmának helyreállításához azonban nem volt szükség erre az önáltatásra. A helytállás két világhatalom ellenében megmutatta politikai és katonai súlyát. Erkölcsi erejét pedig a vádaskodás és a hamis illúziók csak megronthatták. A

küzdelem betöltötte rendeltetését: ez kovácsolta nemzetté – a szó modern, polgári értelmében – a soknyelvű és hűbéri kiváltságoktól széttagolt ország lakóinak többségét. A közösen vállalt áldozat – a szabadságharc és a rákövetkező kényuralmi korszak – szilárdította meg benne az összetartozás tudatát.

A Görgey elleni rágalmakat terjesztő emigránsok – Kossuth, Szemere, Horváth Mihály – elérték céljukat: a szabadságharcban szerepet játszó politikai irányzatok vitája a bukás után eltorzítva folyt tovább. Nemcsak a függetlenségi nyilatkozattal megpecsételt konfrontációs politika utólagos igazolásához kellett a bűnbak; a vád egyszersmind kényelmetlen helyzetbe hozta politikai ellenfeleiket, a Görgeyvel „összejátszó” békepárt híveit. A vereség, úgy tűnt, azokat igazolja, akik korábban a békés kiegyezés lehetőségét szorgalmazták: tehát ki kellett mutatni felelősségüket a bukás körül. A Görgey elleni támadás nekik szóló burkolt fenyegetés. Velük szemben a nyílt fellépés nem lett volna tanácsos. Egy részük bujdosik, börtönben ül, őket is védi a közös mártíromság

glóriája. Mások előtt, épp ellenkezőleg, nyitva áll a hazai sajtó, ott jelentékeny erkölcsi kárt okozhatnak a megtámadónak. Így a vitát legalább részben sikerült számukra eleve kedvezőtlen térre vinni: ha védik álláspontjukat, egy árulót védenek az igaz ügy állhatatos képviselőivel szemben, ha feláldozzák Görgeyt a népszerű illúzióknak, hallgatásuk is a vádat igazolja.

Feloldatlan, nagy történelmi dilemmákról, szemben álló irányzatok konfliktusáról a hangsúly átkerül egyetlen ember cselekedeteire. Görgey szívtelen, cinikus, gyáva, önző, hiú, megveti saját nemzetét, mindenáron hatalomra tör, és megátalkodottan gyűlöli Kossuthot, mint ördög a tömjénillatot. Ebben a démoni személyiségben kell keresni a tragikus események mozgatórugóit, nem másutt. A népszerű Görgey-kép a már kész ítélethez készült: a bizonyító eljárást hivatott pótolni. „Általános fogalomzavar uralkodik” – írja egy levelében. „Csak abban látszanak a legtöbben megegyezni, hogy nekem mint valóságos »Magyarok

Istenének« csak akarnom kellett volna, hogy Magyarország a szövetséges osztrákok és oroszok ellenében diadalmaskodjék, de hogy én mindazáltal jobban szerettem legkedvesebb barátaimat és velök hazámat elárulni – egy nyomorult élet megtartása kedvéért.”

A Kossuth-kultusz a kiegyezés utáni korban új jelentőségre tesz szert – márpedig a Görgey-ellenesség ennek a visszája. Az uralkodóházzal kötött kompromisszum – többé-kevésbé függetlenül a közjogi viszony rendezésének módjától – idehaza felemás állapotokat konzervál, és ezek csüggesztő hatása erősen érződik. A szellemi élet sivársága, a politikai korrupció, a bürokratikus kormányzás, az alsóbb néposztályok nyomora, a tőkefelhalmozás és spekuláció időszakának visszásságai általános rezignációt váltanak ki. Gyakorlati cselekvési programként megfogalmazható politikai alternatíva nem kínálkozik. A nemzet elfogadja a fennálló viszonyokat, de nem vállalja értük a történelmi felelősséget, és önértékelését a múlt eszményített

képéhez köti. A dicsőséges szabadságharc emlékművét ez a korszak alkotja meg, abban az eklektikus, historizáló modorban, mely sajátja. Belső ellentmondásoknak, feloldatlan dilemmáknak a képben nincs helye. Kossuth Lajosnak, Széchenyi Istvánnak és Ferenc Józsefnek egy piedesztálon kell elférniük. A bukás tragikumáért egyedül a nemzeti fátum felelős. A végzet erőit azonban meg kell személyesíteni, hiszen a mítosz mindig antropomorf. A szereposztás a köztudatban készen adott: Petőfi lángoszlopként jár a nép előtt és a szent harcra buzdít, Széchenyi nemzetét féltő lelke meghasad, Kossuth földöntúli hatalma hegyeket mozgat és seregeket teremt, a jóságos uralkodót gaz tanácsadók félrevezetik. A rontó démon pedig, természetesen, Görgey. Ő egyedül teszi tönkre mindazt, amit a többiek alkottak. A muszka már csak a deus ex machina.

„Kitéve minden buta vadállat számárrúgásainak, tört erővel, minden oltalom és védelem nélkül, és ami a legfőbb,

tapasztalni azt, mint kárhóztatnak engem éppen azok, akikért számtalanszor kockáztattam életemet: állapotom hasonló egy dermedetben szenvedő tetszhalottéhoz, aki fültanúja legjobb barátai rendelkezéseinek eltemettetése iránt”.

A Görgey-kérdésben a kiegyezés után szabályos duplex veritas alakul ki: a hit dogmáit többé nem kezdhetik ki ésszerű ellenérvek. Ezt nyíltan ki is mondja még 1867-ben a Pesti Hírlapban „Több honvéd” aláírással közölt olvasói levél: „...árulónak nyilvánítjuk őt, kijelentjük, hogy el van ítélve még akkor is, ha igazolni tudná magát – tehát minden esetre! – elítélte őt a közvélemény és – látnokilag prognostikáljuk – elítélendi a história is; ha meg nem tudta ölni, ám tessék legalább halottnak tartani magát, és mi nagylelkűen szintén annak tekintendjük... megnyílt a haza tere mindenkinek, de kérjük őt, maradjon kint.” Kosáry Domokos méltán állapítja meg: „Minél lejjebb megyünk a közvélemény önálló kritikára képtelen rétegei felé, annál rögzöttebb az árulás vádja.” Tudatosan terjesztett rágalom nem is volna képes fennmaradni

nemzedékeken át. A történelmi körülmények és a politikai érdekviszonyok sem adnak kielégítő magyarázatot arra, hogy miként tudott a vád ilyen mélyen gyökeret verni a köztudatban, és miért Görgey alakja körül halmozódott fel ennyi irracionális gyűlölet,

*... ki egy fejjel nagyobb
mint polgártársai, s azt nem tűrhetik.*

Madách írja ezt a Tragédiában. Az athéni szín közvetlen ihletője a Görgey-per. Szinte szó szerint ugyanazt olvassák Miltiadész fejére az athéni demagógok, amit kollégáik vetettek Görgey szemére Buda elhúzódo ostromával kapcsolatban:

*- Ifjúságod virága van kezében,
Lemnoszt be bírta venni egy csapással,
S most veszteg áll Párosznál. Megfizették.
- Halál fejére.
- Nos kiáltsatok,
Vagy bérletemből hurcolkodjatok ki...*

A magyar liberális gondolkodók, Kemény, Eötvös, Madách nem Mill és Tocqueville fejtegetéseiből tanulták ismerni a demokratikus tömegtársadalmak igazi zsarnokát, a közvéleményt és annak formálóit. A hazai közélet tanulságos példákkal szolgált számukra. Görgey meghurcoltatása, a személye körül támadt tömeghisztéria megrendítette a *Tragédia* íróját. És megértette Görgeyt, aki annak tudatában, hogy cselekedetei nem szorulnak igazolásra, nem védekezett a szennyáradattal szemben.

- *Védjed magad, még nincsen veszve semmi.*

- *Nagyon gyötörne a seb, hogyha szólanék
Védelmemül.*

- *Tedd meg, hisz ez a nép*

Csak az imént porban csúszott előtted.

- *Ah, épp azért minden haszontalan,*

Önszégyenét meg nem bocsátja a nép.

A marathóni győzőt Madáchnál előbb árulónak kiáltják ki féltékeny vetélytársai, majd a hazatérő

sereg élén megjelenő vezérről azt hiszik, diktatúrát akar; sietnek egymást bevádolva hódolni előtte, de hogy sem uralkodni, sem magát igazolni nem hajlandó, elítélik. Más gondolkodók is tiltakoznak az országos méretű ámítás ellen, mely a hős vezér becsületét hazug és veszélyes illúziók kedvéért áldozza fel. Kemény Zsigmond, a két Arany, János és László, Gyulai Pál, Jókai, Mikszáth, Péterfy Jenő, a század végén majd az ifjú Jászi Oszkár sorra Görgey védelmében nyilatkoznak. Az ő álláspontjukat igazolják utóbb az egykorú forrásokat elfogulatlanul vizsgáló történészek is: Marczali, Steier, Szekfű, Hajnal, Kosáry. Az erősen érintett kortárs Horváth Mihálytól 1948-ig az árulási verziónak úgyszólván nincs is tudományos igényű feldolgozása. Ez azonban egyáltalán nem zavarja a közvéleményt, a tankönyvek szerzőit, az ünnepi szónokokat és a hírlapokat a népszerű felfogás hangoztatásában.

A vád erőteljes politikai képviselőtéről sokáig a Függetlenségi Párt gondoskodott. Ez, aktuális társadalmi mondanivaló híján, ellenzékiességét inkább

érzelmi-hangulati tényezőkre és szimbolikus értékek képviselőjére alapozta. Elsősorban a negyvennyolcas hagyomány és a Kossuth-kultusz kisajátítása biztosította népszerűségét. Közjogi vonatkozásban a 48-as radikálisok, illetve a Kossuth-emigráció vonalát viszik tovább, együtt azzal a képpel, melyet azok a szabadságharcról és annak bukásáról öngazólásul alkottak. Felfogásuk riasztó következményeire hívja fel a figyelmet Jászi Oszkár: „Ennek a mi országunknak ereje határtalan, hősisége páratlan, mi bizony legyőztük volna a több mint tízszer nagyobb ellenséges szövetséget, ha egy áruló nem akad... Ez az országos közvélemény, mely a Görgey elleni vádaknak hitelt adott, a történelem tanulságaiban sem hisz.”

A negyvennyolc meghamisításával kezdődő történelmi önámítás valóban a hazugság eskalációjához vezetett. A fikatív alapokon nyugvó nemzeti identitás ingatagnak bizonyult minden történelmi válsághelyzetben. Újabb önvizsgáló hiedelmekkel kellett alátámasztani, s ezek további áldozatokat követeltek. (Trianon után épp Jászin

teljesedik be a saját jövőndölése.) Az illúzió- és nosztalgiapolitika kudarcaiért a felelősséget újabb bűnbakoknak kellett viselniük, egyúttal szokássá lett a politikai ellenfelet nemzetáruló hírébe hozni. Az első áldozat Görgey volt, vele szemben kezdődik meg a nemzet erkölcsi eladósodása. Amíg lyukat lyukkal tömünk be, a deficit egyre csak nőni fog, és a számlát a történelem mindig a kamatos kamatokkal együtt nyújtja be.

3.

Mivel az árulás vádját a világosi fegyverletétel körülményeiről napvilágra került dokumentumok nem igazolták, de annál kétértelműbbnek mutatták a vádemelők, Kossuth és Szemere szerepét, ki kellett azt terjeszteni Görgey egész működésére, különösen annak a trónfosztást követő szakaszára. „Hadi munkálatainak összege ezután nem volt egyéb, mint részben a Kossuth elleni gyűlöletből, s őt és a függetlenségi nyilatkozatot megbuktatni kívánó

heves vágyból, részint hanyagságból, könnyelműségből s engedetlenségből elkövetett hibák, szándékos és szándéktalan balfogások láncolata, melyeknek a világsi feyverletétel csak befejezése lón”, állítja Horváth Mihály. Kossuth egykori minisztere a szabadságharc első krónikása. Műve az egykorú közvéleményre annál nagyobb befolyást gyakorolt, minthogy a könyv idehaza sokáig csak titokban terjedhetett. Felfogása szerint Görgey már januári, váci nyilatkozatával elhatárolta magát a forradalomtól (újabb történetírók pedig már azon fáradoznak, hogy őszí, seregszervező tevékenységében is kimutassák az árulás csíráit).

Tény, hogy negyvennyolc őszén, az egyre súlyosbodó válság idején Kossuth Görgeyben látja legfőbb katonai szövetségését. Görgey, mint nyilatkozataiból látni fogjuk, meg van győződve az ellenállás jogszerűségéről, és úgy mutatkozik be, mint aki ismeri az eszközöket, melyekkel az eredményesen folytatható. Katonai sikerei és következetes fellépése hatással vannak ingadozó tisztársaira és a

közvéleményre. De a kenyértöréstől okkal viszolygó honatyák közül is bizonyára nem egy akkor fogta fel felelősségének teljes súlyát, amikor statáriális rendeletüket az ifjú őrnagy egy arisztokratával szemben olyan halálos komolysággal hajtotta végre. A schwechati vereség másnapján pedig Kossuth így ír a Honvédelmi Bizottmánynak:

„...szemeimmel láttam és látta az egész hadsereg, mely rettenthetetlen bátorsággal s amellet stratégikus ügyességgel vezette az elősereget a számra kétszer oly erős és annyi előnyökkel bíró ellenség elibe, – milyen lelkesedéssel és elszántsággal állt seregeinek élén – szalasztva az ellenséget; – az őt minden oldalról környezte golyózápor közt; – és tudom, miként elhatározatván a sereg visszavonulása, az, aki a csatatéren utolsónak maradt... seregünket fedezte, óvta, az előtte bomlott rendben visszavonulókat a lehetőségig összeállította, rendezte – ez Görgey Arthur tábornok volt. És ő volt, aki a visszavonulás közben felbomlott csatarend következtében, az elmaradott, összesen tizennyolc ágyút kevés népével a nemzet számára Köpcsénybe visszahozta.”

Görgey politikai meggyőződését megismerhetjük abból a három nyilatkozatból, melyet a fel-dunai magyar hadsereg nevében az osztrák ellentámadás kibontakozásának sorsfordító időszakában tesz. Ezek közül az első kettőt el szokták hallgatni, akik azon igyekeznek, hogy a harmadikat, a váci kiáltványt félremagyarázzák. November 26-án Windischgraetz fenyegető ultimátumára így válaszol:

„...mi a nemzet képviselőiben ismerjük fel azon hatalmat, mely egyedül intézkedhetik törvényesen Magyarország ügyei felett... e hatalom kifolyását, a Honvédelmi Bizottmányt tökéletesen jogszerű kormányunknak tekintjük... és valamint e meggyőződésünkben eddig minden parancsát híven teljesítettük, úgy ezentúl is, sem biztatás, sem fenyegetés által meg nem ingatva, rendelkezéseit kötelességünk szerint teljesíteni szentül fogadjuk.”

Szavai sem hagynak kétséget a vezér elszántsága felől sem Windischgraetzben, sem tiszttársaiban, akik nehezen szánják rá magukat, hogy alakulataikat azok ellen vezessék ütközetbe, akikkel odáig egy zászló

alatt szolgáltak. Számukra egyáltalán nem magától értetődő – és végzetes következményekkel is jár majd – az elhatározás, amit a hazai közvéleménnyel a december 10-i, Pozsonyban kelt proklamáció tudat. Eszerint a hadsereg, melyet a törvényes uralkodóhoz hűségeskü köt, nem ismeri el annak lemondását és Ferenc József puccsszerű trónraléptetését. Eszerint nem kerül ellentmondásba esküjével, amikor hadat visel az új uralkodó ellen:

„az országgyűlés tudta és megegyezése nélkül senki sem rendelkezhetik a magyar trón birtokáról. Nyilvánítja a hadsereg, hogy Magyarország függetlenségét és a nemzet alkotmányos jogait, az országgyűlés és az általa megbízott kormány rendeleteihez képest védeni, őrzeni szent kötelességének tartja” és ez utóbbiak „jogszerű tekintélyét minden idegen bitorlás, erőszak, megtámadás ellen kész utolsó csepp véréig védeni.”

Január 5-én, a főváros feladása után, a fenyegető katonai összeomlás napjaiban a váci nyilatkozat lényegében ezt az álláspontot ismétli meg.

Nyomatékosan hangsúlyozza a hadviselés törvényes jellegét, annál is inkább, mert az elbizonytalanodó újonc legénység és a tömegesen dezertáló hivatásos tisztek zömét ezen az alapon lehetett csak rábírní kötelességük további teljesítésére. De nem hagy kétséget afelől, hogy „a fel-dunai hadsereg lett esküjéhez hű marad, s Magyarországnak V. Ferdinánd király által szentesített alkotmánya értelmében minden külső ellenséggel határozottan szembeszáll.” Ugyanakkor bírálja a Honvédelmi Bizottmányt az ellenállást gyengítő, ellentmondó intézkedéseieért, melyekkel, úgymond, kétértelmű helyzetbe hozta a hadsereget.

Görgey valóban nem lehetett tisztában a kormány szándékaival, a kétségbeesett kapkodás következményeit pedig a saját bőrén tapasztalta. A császáriak ellen döntő ütközetre készülő sereget Martonvásárról Buda alá rendelik, védekező pozícióba, egyidejűleg békeküldöttséget menesztenek az ellenséges fővezérhez. Egyik nap a fővárosnak a végsőkig való védelmét ígérük a falragaszok, másnap a

kormány a Tiszántúlra menekül. Csatát kívánnak tőle a főváros határában, de a vezér lelkére kötik a város és a sereg feltétlen kíméletét (egy vesztes csata után a városon és a félig kész Lánchídon át történő visszavonulás, az ezzel járó véres utcai harcok egyiket sem tennék lehetővé). Görgey ekkor úgy látta, nem építhet a kormány állhatatosságára, tehát óvást emel azellen, hogy bárki a hadsereg bőrére, annak tudta nélkül alkudozzon az ellenséggel, vagy épp ellenkezőleg, az ellenállás törvényes alapját, az alkotmányos királyság eszméjét tegye kérdésessé köztársasági agitációval. A nyilatkozat éle ténylegesen a megalkuvók ellen irányul: kijelenti, hogy nem megy bele olyan megegyezésbe, ami a 48-as vívmányokat veszélyeztetné. Ez Kossuth pozícióját erősíti, és a Honvédelmi Bizottmány első debreceni megnyilatkozásai ugyanebben a szellemben születnek; ugyanígy hangsúlyozzák az önvédelem törvényességét:

„A király a pártütőkhöz állott. A magyar nemzet az önfenntartás természeti ösztönéből kiindulva... védelmezé magát. E védelem terén vagyunk még ma is. Soha a magyar országgyűlés a legkedvezőbb viszonyok között sem lépett az elbizakodás terére... nem lázadt fel sem a királyi hatalom, sem a törvény ellen.”

Nem is a Görgey-kiáltvány politikai mondanivalóját sérelmezték, hanem a Honvédelmi Bizottmány működését illető bírálatot. Görgey legkényesebb bejelentése az volt, hogy a sereg ezentúl csak a – formálisan lemondott, egyébként aktív – hadügyminiszternek és helyettesének, Vetter tábornoknak engedelmeskedik. Azaz: Kossuthnak nem. Csakhogy ez nem monarchista előítélet; nem a Honvédelmi Bizottmány legitimitásának megkérdőjelezése, csupán annyit jelent, hogy Görgey – és nemcsak ő – megelégte Kossuth közvetlen beavatkozását a hadműveletek menetébe, amivel eddig is sok kárt okozott. Az előttük álló katonai lépésekről a vezérek egyébként már január 2-án megegyeztek a Csány László elnöklete alatt tartott

haditanácson. Itt született a döntés a főváros feladásáról, és ekkor terjeszti elő Görgey az elterelő hadművelet tervét, amit majd teljes sikerrel hajt végre a Felvidéken. Ez utóbbinak köszönhető, hogy Windischgraetz a következő hónapokban nem meri erélyesen üldözni a Tisza mögé húzódó felkelőket, és így a magyarok időt nyernek a fegyveres ellenállás megszervezéséhez. Ezalatt Görgey véres csatákat vív, három ellenséges hadtestet köt le manővereivel, és újoncaiból harcedzett, fegyelmezett hadsereget nevel. Több mint száz esztendőnek kellett eltelnie, amíg akadt történész, aki erről is le merte írni, hogy „csak arra törekedett, hogy megőrizze seregének épségét, biztosítsa a seregnek a majdani békealkudozások kikényszerítésére való alkalmasságát, s ezért feladatát mindössze abban látta, hogy katonáit a hadszíntértől minél távolabb vezényelje.” (Magyarország története, VI/1 kötet, 1979, Spira György). Ugyanitt olvasható az is, hogy „Görgey legfőbb törekvése a Windischgraetz betörését megelőző időszakban arra irányult, hogy seregét minél inkább megtisztítsa az olyan elemektől,

akikről feltételezhető volt, hogy az önvédelmi háború következetes végigvitelének hívei.” Hogy ezt a következetességet a seregnél ekkor épp Görgey képviselte, azt tapasztalhatták a kortársak, és egyaránt tanúsítják Görgey saját hivatalos nyilatkozatai, valamint Kossuth idézett levele.

Megszabadulni pedig a protekció útján kinevezett tisztektől igyekezett, valamint azoktól, akik vétettek a katonai fegyelem ellen. Ezt sok önkéntes rossz néven vette Bemtől és Damjanichtól is, nem ilyennek képzelték a katonáskodást. De a marxista történészeknél felbukkanó vád valószínűleg inkább arra utal, hogy nem marasztalta táborában a hazakívánczó népfelkelőket, miután bebizonyosodott alkalmatlanságuk reguláris alakulatok elleni műveleteknél. Kossuth kezdetben több reményt fűzött a kaszás nemzetőrök és szabadcsapatok működéséhez, de Schwechátnál szerzett személyes tapasztalatai alapján ő sem a rendes seregnél kívánta alkalmaztatásukat. (Egyenesen rosszallja, amikor a Hunyadi-gerillákból

pl. sorkatonát csinálnak, amire, úgymond, nem voltak valók.) Az osztályharcos történetírás nagy lelkesedéssel elevenítette fel Kossuth kezdeti illúzióit a gerilla-hadviseléssel kapcsolatban. Odáig ezeket Gracza Györgynél komolyabb történész nemigen osztotta. Görgeynek keservesen kellett tapasztalnia dunántúli visszavonulása során a nép részvétlenségét. Már ekkor számot vetett azzal, amit Szemere majd 49 júliusában olvas Kossuth fejére, hogy küzdelmük nem volt népháború abban az értelemben, amiben a magyarok *ellen* lázadó rác és oláh mozgalom, úgymond, népháború volt, „mivel elpusztítva, üldözve, földönfutó, harcol halálig. E határig víve a nép – hős lesz”, írja. A totális háború meghirdetése idegen volt a magyar önvédelmi harc legtöbb vezetőjétől. A nemesi értelmiség sorából kerültek ki, és a jobbagyfelszabadításon túlmenően nemigen pártolták az újabb radikális intézkedéseket (pl. további gazdasági kedvezményeket és nagyobb politikai befolyást az alsóbb néprétegeknek, általános mozgósításukat, és a mindezzel szükségképpen

együttjáró forradalmi terrort). Szánalmasan történelmietlen az a felfogás, ami őket ezért elmarasztalja. És semmivel sem erősítik 48 népnemzeti jellegét, akik ezúttal is Görgeyt okolják, mintha ő ellenezte volna a néptömegek bevonását az önvédelmi harcba. Nem ellenezte. A lehetőségekhez képest igyekezett „profi” hadsereget formálni belőlük.

Azok, akik elégedetlenek a szabadságharc osztálytartalmával vagy nemzeti jellegével, időnként „szépíteni” igyekeznek az összképen. Nem vitás, hogy 1848-49-ben osztályok és nemzetiségek között is folyt a küzdelem. Tény azonban, hogy a társadalom valamennyi osztályából és minden népcsoportból ezrével fogtak fegyvert a szabadság és a nemzeti ügy oldalán. Magát az „ügyet” alighanem másképp látták a volt jobbágyok, mint földesuraik, másért szolgált a márciusi értelmiség, és másért tartottak velük a német ajkú pesti iparossegédek, valamint az országban élő szinte valamennyi nemzetiség, melyek ezrével küldték fiaikat a szűzmáriás lobogó alá

(miközben testvéreik esetleg a kétféjű sast követve harcoltak ellenük. De ez magyar családokban is megesett.) A tisztek többsége pedig a birodalom és az uralkodóház iránti feltétlen hűségben nevelt, gyakran és okkal szidalmazott katonai kaszt zárt világából került ki. Sokan nem is beszéltek közülük magyarul, mivel a Magyarországon állomásozó ezredek tisztikarába lehetőleg idegeneket neveztek ki. A határőrvidék katonailag szervezett paraszttársadalmának képviselőit ugyanúgy megtaláljuk köztük, mint ifjú osztrák és német arisztokratákat. E „hivatásosok” elszánt közreműködése nélkül a magyar szabadságharc rövid intermezzo lett volna a negyven-nyolcas év történetében. Többségük az olmützi államcsíny után is kitartott a magyar alkotmányra tett esküje mellett, és hősiezen vagy legalább becsülettel vett részt az uralkodóház elleni hadjáratban.

Görgeyt e „kétlelkű” és „vonakodó”, császárhű szoldateszka képviselőjeként igyekeznek beállítani. Ő maga gyakran gúnyolta a tisztikar svarcgelb érzelmű

részének magatartását, de megértette dilemmájukat, és értékelte azt az életre szóló fordulatot, amit 1848-ban többségük mégiscsak végrehajtott, és amit utóbb az osztrák hadbírótság is messzemenően honorált: sokkal súlyosabban büntette őket, mint a volt civileket. Így vagy úgy: Görgey tudta, hogy nélkülük nem mehet semmire; ki kell vívnia megbecsülésüket, és meg kell őket győznie, hogy jogos ügyet szolgálnak. De előítéleteiket nem osztotta; hivatásos katona pedig csak addig volt, amíg a gyermekkorában ráerőltetett mundértól a maga erejéből meg nem szabadulhatott.

A soknyelvű és sokféle meggyőződésű sereg azon tagjai közé tartozik, akiről pontosan megtudhatjuk, miért szolgált. 1848–49-ben vallott politikai nézeteit emlékiratában két helyen is összefoglalja. Művének huszadik fejezetében kiváló dramaturgiai érzékkel épp a branyiszkói ütközet napjára teszi a megrendítő számvetést múlttal és jövővel. Guyon honvédei a jeges hágót ostromolják. A hadjárat sorsát eldöntő ütközetről a fővezér szobájába zárkózva, nyugtalanul várja a hírt. Kintről beszűrődnek a táncmulatság víg

hangjai, melyet ő rendelt el, hogy tisztikara nyomott kedélyét eloszlassa, és erősítse a civilek bizalmát a hadseregben. A színhely Lőcse, gyermekkora világának, a Szepességnek fővárosa. „A fel-dunai hadtestet és általa magát a hazát fenyegető veszélyek e pillanatban kikerülhetetlenül közeli és nagyok voltak...” Föltámad benne a kétely, „nem lett volna-e jobb meg sem tenni az első lépést?” Magányos töprengéseinek eredményét az alábbiakban foglalja össze:

„Hogy Magyarország alkotmányáért érdemes vállalni a véres harcot. Hogy ezt a véres harcot az az egyetlen eredmény is elegendőképpen igazolná, ha ezzel lehetlenné válik az eltörölt jobbagysági viszony helyreállítása. Hogy a magyar nemzet tartozik vele önnön becsületének, hogy annál erélyesebben kardot rántson Magyarország állami életének védelmére, mennél tétlenebbül nézte, hogy egyes fiainak bárgyú elbizakodottsága egész a nyílt lázadásig ingerelte a hazai szlávok és románok nagy részét, ezáltal éppen azoknak a szándékait mozdítva elő esztelenül, akiknek leghőbb vágyuk a szabadságharc bukása volt... ha Magyarország újjáformált alkotmányának megbuktatása mindjárt az első rohamra sikerül,

sok millió hazámfia visszasüllyed a régi jobbágyság jármába – néhány ezer kiváltságos kedvéért. S ezért mindazok, akik szilárd bizalommal tekintettek fel rám, hogy nem hagyom hiábavaló erőfeszítésekben vigasztalanul elveszni őket, jól tették, hogy bíztak bennem, mert nem hiábavaló erőfeszítés, ha milliók elsőrendű emberi jogainak megvédéséről van szó...”

E gondolatokat két évvel később vetette papírra, de egykorú és azt megelőző megnyilvánulásai semmiben sem mondanak ellent az itt leírtaknak. A polgári emancipációs program legfőbb követelésének ismételt hangoztatása mellett szerepet kap benne a nacionalista szájhősködés elítélése is, erről sohasem rejtette véka alá véleményét. A polgári politikusokkal szemben táplált ellenérzései általában ilyen természetűek voltak. Következtetései azonban egyértelműen a harc folytatásának szükségessége mellett szólnak, és összhangban állnak a debreceni politikusok többségének nézeteivel.

4.

A téli hadjárat idején a távolság és a kölcsönös tájékozatlanság fokozta a bizalmatlanságot Görgey és a kormány között. Márciusban azonban Kossuth személyesen jelenik meg a táborban, és ott ismét meggyőződhet róla, hogy Görgey nem az az intrikus, akinek debreceni környezetéből sokan állították, és politikai vetélytársat sem kell látnia benne. Bár a Dembinskit erőszakkal elmozdító tiszti gyűlés hírére azzal a kimondott szándékkal indul útnak Debrecenből, hogy Görgeyt főbe löveti, a helyszíni benyomások gyökeresen megváltoztatják véleményét. Nemsokára már arról számol be a Honvédelmi Bizottmánynak, hogy a seregben „a jó egybevágás harmóniájának kulcsa” az a Görgey, akit ellenfelei korábban és a későbbiekben is majd a vizály és pártütés rossz szellemének igyekeznek beállítani. Kossuth tanúsítja, hogy „Görgey a legtisztább indulatú hazafi, kiben a haza tökéletesen megbízhatik, ki nemcsak nem irigyli senkinek a dicsőségét, hanem örömet nyújt a dicsóségre másoknak alkalmat – hatóságát ismeri, s gyakorolja

teljes mértékben, de nem affectál superioritást, s ellenvetés nélkül elfogadja, ami jó.” Az április 3-án kelt levél befejezése ígéri a távolból kritizáló és gyanakvó debreceni stratégák további aggályainak elosztatását, és Kossuth okait, melyek véleménye megváltoztatására bírták. „De annyit előre barátságosan megjegyzek, hogy itt, az óránként fejlődő események mezején, az élet pillanatnyi szükségei sokat másként mutatnak, mint a távol perspektíváján vélnők. A rendszer politicája nem mindig az életé, kivált nem a honmentés bátor és győzelmes harcának életéé.”

Bár erre utóbb egyikük sem emlékszik szívesen, egykorú leveleikből félreérthetetlenül kiderül, hogy ezekben a hetekben Kossuth és Görgey között szívélyes, baráti viszony fejlődött. A korábbi félreértéseket igyekeztek tisztázni vagy elfelejteni. Kossuth meggyőzi Görgeyt, hogy eddig sem ő gyanakodott rá, hanem az országgyűlés. Erre utal Görgeynek Damjanichhoz írt március 10-i levele. „Egyedül Kossuth hisz a forradalomban, a

hadseregben s önmagában. Egy antik, tiszta jellem – kár, hogy nem katona” – lelkesedik. „...egyre van szükségünk! és ez: egyetértés egymás közt s az elnökkel. Én részemről szilárdan el vagyok határozva ezen egynek érdekében minden áldozatra. S ez, íme, hitvallásom.” Kossuth ugyanekkor ezt írja Klapkának: „Egy szerencsés véletlen Görgey tábornokot épp most Debrecenbe hozta, ahol alkalmam volt vele személyesen találkozni; olyannak találtam, amilyennek magamban mindig képzeltem: tiszta, lelkesült hazafinak.” A levelek hangneme még inkább figyelemre méltó, ha tudjuk, hogy a március kilencedikén Debrecenbe toppanó Görgey arról értesült – szokás szerint: véletlenül –, hogy ismét elvették tőle az ideiglenes fővezérséget, amit Dembinski letétele után bíztak rá; ezúttal Vetter kedvéért, de pontosabban azért, hogy ő ne legyen fővezér. Kossuthot alighanem a legkínosabban érintette Görgey megjelenése, a kimagyarázkodás azonban tökéletesen sikerült. Kossuth a történetek dacára megtalálta a módját, hogy – leváltásának

napján – elbűvölje a táborno­kot. Annak fogalma sem lehetett róla, hogy a vezércserék körüli intrikában Kossuthnak milyen szerepe volt. Március 22-én, a hadjárat szempontjából végzetesen elvesz­tegetett két további hét után így ír neki:

„Tisztelt Elnök Úr! Csatlakozzék velem, és menjünk, haljunk meg, két tisztaakarató vértanúként az árva honért, ha azt ezen hiúság és önzésteljes hydraszerű ármánytól megszabadítani nem tudjuk... Én becsü­letemre mondom, nem agitáltam soha, és mégis legkisebb bizalma sincs hadseregemnek sem Vetterben, sem Mészárosban, sem az országgyűlésben – csak Önben s még néhány tiszta magyar emberben...”

Kossuth Görgey táborában tölti a sorozatos győzelmek napjait. Görgey Kossuth szállásának küszöbére fekszik, úgy őrzi az elnök álmát. Kossuth Görgeynek akarja ajándékozni győzelmeiért a gödöllői koronauralmat a kastéllyal. (Görgey ehelyett a vegytani katedrát kéri Pesten.) Gyakran és meghitten beszélgetnek. Élvezik egymás népszerűségét. Április

elején már tegeződnek. „Azon időben Kossuthot és Görgeyt a legmelegebb vonzalom kötö egymáshoz”, írja emlékiratában mézesheteik tanúja, Vukovics Sebő kormánybiztos. Kossuth a személyes érintkezésben mindenkit magával ragad – ugyanakkor ő maga is rendkívül érzékenyen reagál pillanatnyi, személyes benyomásokra, emiatt könnyen befolyásolhatónak is tartották. Görgey, amilyen zárkózott, olyan kielégítetlen szeretetvágy él benne. Kora ifjúságától kezdve hajlamos rá, hogy rajongó barátságával tiszteljen meg embereket, akiket alig ismer. Kossuthra úgy látszik, ellenállhatatlan hatással vannak a katonák. Időnként ugyanígy kacérkodik Bemmel, Perczellel, Klapkával. Talán éppen ezért érez velük szemben féltékenységet, és teszi őket féltékennyé egymásra. Vigyáz, hogy kedvenceinek egyike se töltsön be huzamosabb ideig egyértelmű vezető szerepet. Legszívesebben ő maga lenne fővezér – kezdettől fogva félreérthetetlen célzásokat tesz erre nézve. A tábornokok és miniszterek többsége ismeri és megmosolyogja ezt a gyengéjét. De az igazság az,

hogy közeledése Görgeyhez ezúttal nem mentes a hátsó szándékoktól. Az isaszegi ütközet után, Gödöllőn, amikor négyszemközt maradnak a felkínált és visszautasított kastélyban, előrukkol régóta melengetett tervével. Úgy véli, eljött az ideje, hogy kimondassék a teljes elszakadás Ausztriától – ez méltó válasz lesz a jogfosztó olmützi diktátumra. Görgey kétli a lépés célszerűségét, a választ talán jobb volna mégis előbb a csatatéren adni meg. De már a tábornokok előtt nem száll vitába Kossuthal. A haditanács „letudja” a politikai fejtágítót, máshol járnak a gondolataik, a másnapi menetparancs körül. Gödöllőn készül a merész haditerv, hogyan tegyék fel egy gyors oldalmenettel és Komárom felszabadításával a koronát hadjáratukra. Nem sejtik, hogy Kossuth beleegyezésnek veszi hallgatásukat, sőt, Debrecenbe visszatérve majd a hadsereg hangulatára hivatkozik, és úgy hallgattatja el a trónfosztás ellen tiltakozó képviselőket. A táborban csak akkor tör ki a botrány, amikor az április 14-i határozatról szóló hír Léván utoléri őket. A tisztikar valami másra számított.

Hogy győzelmeik nyomán az udvar végre „megpuhul”, belátja, hogy erővel nem érhet célt; akkor majd a politikusok így-úgy megegyeznek, és a véres hadjárat véget ér. Ideje is, mert erőik végén járnak. Minden egyes ütközet hatalmas áldozatokat követel, és a szörnyű húsdaráló éppen a legvitézebb alakulatokat őrli fel, azokat, amelyek a győzelmet kivívták. Ezek nyers újonccokkal nem pótolhatók. A függetlenségi nyilatkozat számukra azt jelenti, hogy a küzdelem végpontja a beláthatatlan messzeségbe tűnt, háborúzni kell életre-halálra, a győzelem reménye nélkül. Mert már híre jár – fogoly osztrák tisztek beszélnek –, hogy minden oroszok cárja hatalmas seregével készül megsegíteni koronás testvérét. És vajon a debreceni templomban tett nyilatkozat őket személy szerint feloldja-e a hűség alól, amivel nemcsak a hazának, de az uralkodóháznak is tartoznak? Többségüknek már apja, nagypapa is fegyverrel szolgált a Habsburgokat – a katonamesterség a Monarchiában rendszerint apáról fiúra szállt.

„Meg kell egyébként jegyeznem – írja Vukovics –, hogy minden kikelés, mely a kérdelt tárgy ellen hallatott, távolról sem sújtá Kossuthot, ki ellen a seregben soha szó sem volt hallható, s kit különösen Görgey környezete mindenkor nagy áhítatossággal emlegetett, hanem a megtámadtatás a képviselőház ellen intézteté... Görgey csupán azon oldalról tőn észrevételeket, hogy hát mi lesz akkor, ha bennünket a németek időközben megvernek, és hogy ennél fogva meg kellett volna várni egy döntő csatábani győzelmet. Politikus okokat nem hozott fel a határozat ellen.”

Az utólag elterjedt felfogással ellentétben, Görgeyben nem élt kegyelet sem a császárral, sem a Monarchia intézményével kapcsolatban. Májusban, amikor a Budát védő Hentzi bombáztatja Pestet, és a város lángba borul, így ír:

„Az egész tüneményben az austriai dynastia halálpompájára gyújtott fáklyáknak lobogását láttam, mert akiben e hazában még egy szikrája volt a kegyeletnek a hitszegett dynastia iránt, azt a tegnapi tett örökre kiirtotta.”

Tapasztalnia kellett azonban, hogy seregét a trónfosztás híre végzetesen megosztja. Sok tiszt kilép, még többen békés posztokra helyeztetik át magukat vagy egyszerűen betegeget jelentenek. Léván még tréfával próbálja elütni a vitát, mondván, „mily mulató lesz majd a feketesárga tiszt urakat látni nevetséges képekkel a hírre megjelenni.” Meg is jelennek hamarosan, köztük legjobb törzstisztjei, odaadó hívei. Beadvánnyal fordulnak hozzá, melyben Kossuth lemondását követelik, mert „a hadseregnek legnagyobb része igaz hazaszeretettől vezéreltetve soha de soha egy olyan aktushoz nem fog csatlakozni, mely Magyarországra végtelen nyomort, sőt, nemzetiségének teljes pusztulását vonhatja maga után.” Ha vezérik a békés kibontakozás érdekében magához ragadná a politikai hatalmat, számíthat a sereg támogatására, írják. Görgey elutasítja ezt a felajánlkozást, benne nincs semmi a Bonaparték ambíciójából. Tisztjeinek az emlékezetes komáromi napiparancssal válaszol: a sereg feladata, hogy meghaljon a hazáért. Számukra többé nincs más

választás: dicsőséges halál a csatatéren vagy erkölcsi bukás – mert pártütés, puccskísérlet egyébre nem vezet. A napiparancs fennkölt szavait Horváth János alezredes igen helyesen így fordítja le a maga nyelvére: „Ha megette a húst, hadd vigye most már a csontjainkat is az ördög.” És szolgálnak tovább.

Hogy magában mit gondolt ekkor Görgey, azt klagenfurti visszaemlékezéseiben nyíltan kimondja, nem kímélve sem a közvélemény, sem a rá vigyázó abszolút hatalom érzékenységét. Pedig akkor már ki volt szolgáltatva kénye-kedvére mind a kettőnek.

„Az olmützi oktrojált osztrák alkotmány, mely a Magyar Királyságnak – és a debreceni országgyűlési határozat, mely az Ausztriai Császárságnak jövőjét tagadta, egy színvonalon állt: *külső segítség nélkül gyakorlatilag mind a kettő kivihetetlen volt.* Mind Olmützben, mind Debrecenben nagy szót mondtak ki, anélkül, hogy előbb éretten meggondolták volna, vajon futja-e rá tulajdon erejükből, hogy a kimondott szót tettel igazolják, még ha csak az ököljog értelmében is... Az országgyűlési határozat... saját nemzeti érzéseimmel tökéletesen megegyezett, de mint ezt az elnöknek már Gödöllő óta óva kifejtettem, a legközönségesebb állambölcsség, de még az

okos magyar honszeretetet ítélőszéke előtt sem állhatott meg; régi ezredeink, de kivált hadseregünk régi tisztjeinek dinasztikus érzülete pedig ezt a határozatot végképp nem igazolta, pedig éppen rájuk hárult volna a feladat, hogy nemcsak Magyarországon belül, hanem azon kívül érvényt szerezzenek neki.”

Mégsem maga a függetlenségi nyilatkozat az, ami Görgeyt Kossuthtól eltántorította, hanem eljárásának kétszínűsége. Csak fokozatosan derült rá fény, hogy a tábornokok előtt az országgyűlés, a képviselők előtt a hadsereg kívánságára hivatkozott, és ügyelt rá, hogy ezek egymástól tartsanak, és egymásban ne bízzanak. Kossuth lázongó debreceni ellenzékével akart leszámolni. A békepárt megbuktatta Madarász Lászlót, a terrorral fenyegetőző rendőrminisztert, a radikális párt vezérét, Kossuth törekvéseinek ez idő tájt legfőbb támaszát. Kossuth nyíltan megírja Ludwigh Jánosnak április 23-án, hogy fel akarta égetni a hidat minden, az övétől eltérő politika háta mögött.

„Ha az országgyűlési cselszövénynek tág teret hagyni nem akartunk, a martiusi manifesztumok ellenében kellett valamit nyilatkoztatni, s miután kellett, hogy mást nyilatkoztatni nem lehetett, az – gondolom – elég világos. Kellett továbbá változtatni a kormányt, a bizottság divergens politikája s a hadügyminisztérium múltó hibái nem tűrték az orvoslás késedelmét, változtatást pedig csak ily módon s nem másként lehetett eszközölni...”

Szó sincs már a képviselőknek feltálatl mesebeli veronai konferenciáról, ahol a nagyhatalmak majd csak akkor veszik védelmükbe a magyarok ügyét, ha azok előbb maguk törvényesen felszámolják az Ausztriához fűződő köteléket. „Le kellett a gyáva árulás hídját égetnem végképp” – még Viddinben is erre emlékszik. De ott már számol vele, hogy olvasójában esetleg felmerül: netán az egyetlen járható utat rombolta össze, tehát meg kell ezt toldani még egy állítással: „...hogy ha Görgey mesterkélrt árulással nem lép közbe, megtörjük a fél világ erejét is győzhetetlenül.”

S ezt most már hinni kell, amíg magyar a magyar.

Egy tábornoknak persze, nem a sereg előtt hangoztatott vagy nem hangoztatott szavaival, hanem katonai lépésekkel kell aláásnia a „győzhetetlen erőt”. Az erről szóló vád így hangzik: Buda ostromával szándékosan vesztegette az időt, amikor a visszavonuló császáriakat üldözve térdre kényszeríthette volna Ausztriát. Azt ugyan épp a Kossuth-ellenes puccsot szorgalmazó tisztek követelik Görgeytől, hogy „menjen a határra az osztrákokat üldözve, onnan procramálna a pacificatiót.” Maga Kossuth ellenben eredetileg Buda bevételét sürgeti, Csány László is ettől reméli, hogy „az mérlege lesz az európai véleménynek” ügyünk felől. De a komáromi haditanácsban, ahol a döntés születik, politikai érvek egyáltalán nem játszottak szerepet. Ebben az ott és utólag egymással vitázó résztvevők visszaemlékezései egyetértenek. Bayer vezérkari főnök az osztrákok üldözését kívánja. A budai ostrom mellett szóló érveket eredetileg Klapka képviseli, aki öregkori emlékiratában már csak egy héttel későbbi, a fővároson átutazóban írt figyelmeztető levelére fog

emlékezni. Csakhogy akkor már a hadtestek útban voltak. Görgeyt nyomós érvek készítették, hogy felhagyjon az ellenség üldözésével. Ha nem ostromolják is, a vár körülzárása leköt annyi erőt, amennyit egy újabb támadásnál nem nélkülözhet. A hadtáp egyre távolabb, a muníció hatalmas kerülővel, Tiszafüreden keresztül érkezik Komáromba. A rövidebb út Pestbudán keresztül vezet: az ellenőrzi, aki a vár. Az utolsó, komáromi ütközetnek az vetett véget, hogy a magyar seregnél az utolsó töltény is elfogyott. Legalább két hét kell, amíg a fegyvergyárak annyi lőszert állítanak elő, amennyivel a hadjáratot folytatni lehet. A sereg halálosan kimerült, a felérő lerohadt a bakancs, fegyverzete hiányos. Mindez ellene szólt egy azonnal indítandó támadásnak Bécs felé. Erre egyébként az eredeti haditerv szerint is csak akkor kerülhetett volna sor, ha az Erdélyből várt 10-15 000 főnyi erősítés beérkezik. Bem azonban egyelőre a Temesközben hadakozik velük, és semmi hajlandóságot nem mutat a csatlakozásra.

Az egy hétre tervezett ostrom téves számítás és Guyon engedetlensége folytán, aki Komáromban visszatartotta az ostromágyúkat – három hétre sikeredett. A február–márciusi vezérválság, amikor Dembinski és Vetter egy hónapon át tologatják a hadtesteket oda és vissza a Tisza két partján, több időt emésztett fel, mint az ostrom. Egyébként pedig hetekkel Buda bevétele után Görgey még mindig hiába sürgeti a magyar erők összpontosítását az osztrákok elleni támadáshoz; sem újoncokat nem kap, sem a Bem-féle hadtest nem kerül elő. És június derekán Kmety csornai győzelmét azért nem tudja kihasználni, mert csata közben elfogy a lőszer.

Nem Buda ostromán fordult meg a hadjárat sorsa. A sereg és az ország erőtartalékai kimerülőben voltak, és hiányzott az egységes katonai vezetés. Ellentmondó utasítások és saját szakállukra hadakozó vezérek keresztezték egymás szándékait. A cári beavatkozás után pedig már csak idő kérdése lehetett a bukás. Kossuth épp az időben reménykedett. Hogyha kihúzzák télig, az európai diplomácia majd

közbeveti magát. Akár volt alapja számításának, akár nem, tény, hogy ennek megfelelő haditervet ismét csak Görgey javasolt, de azt elvetették. Görgey a főerőket Komárom erős várában és a hosszabb ellenállásra alkalmasabb dunántúli dombvidéken kívánta összpontosítani, tehát Haynau ellenében, kerülve az összeütközést az ország keleti felét megszálló oroszokkal. (Helyesnek bizonyult az a feltevése, hogy a két szövetséges nem kezd majd közös hadműveletekbe.) A Görgey ellenében kikényszerített összpontosítás a Tisza-Maros szögletében katonai baklövés volt. Fel kellett adni érte az ország nagy részét, és az ellenállást átvinni olyan területre, ahol az már csak azért sem lett volna huzamosabb ideig folytatható, mert azt a vidéket köztudottan ellenséges érzelmű nemzetiségek lakták, akiktől nemhogy támogatásra nem lehetett számítani – például élelemre –, de egyenként verték agyon a seregtől elmaradó honvédeket. Nem pusztán rosszhiszeműség mondatta ki annak idején Görgeyvel:

a terv egyetlen előnye, hogy egéruat biztosít a sereg és a kormány számára Törökország felé.

5.

A magyarországi marxista történetírás, mely az eseményeket inkább értékelni, mint megérteni igyekezett, két, olykor egymásnak ellentmondó doktrínát alkalmaz 1848/49 szereplőinek megítélésére. Hasznára voltak-e a világforradalom szent ügyének? Szolgálták-e a nincstelen tömegek osztályérdekét? Ha igen, úgy a történelmi haladás oldalán álltak, ha nem, akkor a reakciót képviselik. Szabó Ervinnek, aki halálosan komolyan veszi e metafizikus történelemszemlélet következményeit, még gondot okoz a szabadságharc – szerinte – kettős természete: a világforradalom szempontjából haladó ugyan, de osztálytartalmát tekintve mégiscsak túlteng benne a reakciós elem, hiszen a magyar középosztályok uralmát kívánja új alapokon megszilárdítani a falusi és városi proletariátus, kivált

pedig a nemzetiségi paraszttömegek igazságos osztálytörekvései ellenében. Később, a hatalom átvételére készülő magyar kommunisták már nem kívánják bolygatni a 48/49-re vonatkozó közmegegyezést, lényegében átveszik annak „függetlenségi” változatát és azt töltik meg egészséges népi tartalommal, beillesztve a szabadságharcot a középkori jobbágyfelkelésektől a Tanácsköztársaságig ívelő népforradalmi hagyományba, melyre mint jogos örökségükre hivatkoztak. E konstrukció követelményeinek a debreceni Radikális Párt és a szónoklataiban a népre leggyakrabban hivatkozó Kossuth felelnek meg. Mindenesetre ők képviselik leghatározottabban a fegyveres konfrontáció álláspontját, és ők mutatnak a legtöbb hajlandóságot arra, hogy politikájuknak diktatórikus – „tehát” forradalmi – eszközökkel szerezzenek érvényt. Ami pedig a képbe nem illik bele – azt kiretusálják. Nemigen kerül szóba többé, hogy nem okvetlenül ugyanazok vallottak radikális nézeteket a függetlenség, mint a társadalmi reformok

kérdésében. A nemzetiségi kérdés elmérgesítéséhez például 48-ban jócskán hozzájárult maga Kossuth, 49-ben pedig a magát radikálisnak mondó harcias párt zöme. (Róluk írja Kossuthnak Szemere, aki az összeomlás előestéjén viszi a ház elé a nemzetiségek politikai jogait elismerő törvény tervezetét, hogy „a Radikális Párt bajnokai nyilatkoznak, mint 1832-ben, amikor a magyar volt minden – a rác, oláh csak nép... Kimondom, hogy azon még mindig aristokratikus magyar felfogása a demokratiában más népiségek követelésének elveszti a nemzetet.”) Azok pedig, akik szerették volna a háborút mielőbbi békés megegyezéssel lezárni, esetleg fontosabbnak találták a 48-as program polgári emancipációs elemeit, mint a közjogiakat. Görgey politikai nézetei ezekhez álltak közel. Jellegzetes képviselőjük a radikális reformer Nyáry Pál, aki például a parasztkérdésben a továbblépést sürgeti, Ausztriával szemben pedig a békés kiegyezés lehetőségét keresi. Róla nehéz volt eldönteni, hogy balról vagy jobbról bírálja Kossuthot, tehát – következetlenséggel vádolták. A kurzus

történészei számára 1956 előtt egyedüli értékmérő a Kossuthoz való viszony. A karizmatikus vezér az, aki a nép érdekét mindig helyesen ismeri fel és mintegy megtestesíti. Bálványozott alakját hozzáigazítják az újabb kor populista diktatúráinak normáihoz: diadalmasabb és csalhatatlanabb, mint valaha. Sebezhetetlen és legyőzhetetlen, mint a Nibelung-ének hősei, a megérdemelt diadaltól csakis az orozva gyilkoló árulás ütheti el. Görgey, ha nem volna, fel kéne találni, hogy illusztrálja: az igazi ellenség mindig a belső ellenség, aki a haladás táborában megbújva szövi alattomos terveit. „Jöttment kalandor volt, abból a fajtából, amellyel az összes polgári forradalmakban találkozunk, cinikus karrierista, aki a forradalom hátára felkapaszkodva bonapartista babérokra vágyik. S amikor ez a feladat számára túl nehéznek bizonyul, akkor leteszi az ellenség előtt a fegyvert és kiszolgáltatja a forradalmat, amelyhez édeskevés köze volt” – írja Andics Erzsébet. A politikai boszorkányüldözés korának reprezentatív műve 48-ról ezen a címen jelenik meg: *Kossuth harca az árulók és*

a megalkuvók ellen. Ebben minden kudarcot és ellentmondást titkos és nyílt árulók nyakába varrnak, Kossuthot pedig a szerző és kollégái csak azért hibáztatják, mert lágy szíve – másutt: kemény osztálykorlátai – megakadályozták abban, hogy a Madarász László és Perczel által követelt terrorintézkedéseket bevezesse, és így elmulasztotta a leszámolást a belső ellenséggel.

E korszaknak a történetírás két új motívumot köszönhet. Az egyik a kaszaegyenesítő, gatyás nemzetőrök fölértékelése, akik Kossuth szónoklatai nyomán harcra készen teremnek az alföldi humuszon, és a reakciós tisztek okvetetlenkedése csak akadályozza győzelmeiket. A másik a forradalom nemzetköziségének újszerű értelmezése.

A honvédő háború népi jellegéből valójában mit sem von le, hogy Görgey seregét, amennyire lehetett, igyekezett a kor harcászati követelményeinek megfelelő színvonalon kiképezni és vezetni. Csakhogy a diktatúra fő gondja éppen a szakemberek megtörése, a látszólag semleges szakértelem

védbástyái mögé húzódó racionális kritika elnémítása; ezzel szemben a nép egészséges ösztönére, a vezér csalhatatlanságára hivatkozik. Az értelmiséggel való leszámolás folyik tehát történelmi jelmezben, amikor előveszik a régi mesét a reakciós tisztikar és a romlatlan népi erő szembenállásáról. Természetesen Görgey az, aki állítólag a leginkább idegenkedik a forradalmi hadviselés módszereitől, és kiirt seregéből minden népi szellemet. A kurzus történészei szerint „kiképzés ürügyén” az újoncokat határszolgálat helyett Komáromba vezényli, „hadászati elgondolásokra hivatkozva” vezeti a hadműveleteket – ejnye! –, „szélnek ereszti” a reguláris hadviselésre alkalmatlan népfölkelőket, és elveti a totális népháború eszméjét – tudniillik akkor, amikor Kossuth azt követeli, hogy a visszavonuló sereg gyűjtsen fel, pusztítson el mindent maga mögött.

Vele szemben a korszak kiemelt kedvencei a lengyel emigráns tábornokok. Ők a forradalom nemzetköziségéről szóló doktrínát hivatottak

illusztrálni. A honvédsereg és tisztikarának összetétele erre ugyan akárhány példával szolgálna, csak hogy az osztrák, cseh-morva, magyarországi német, szerb és más nemzetiségű tisztek feltűnően nagy számára Nemeskürty és Bóna Gábor kutatásai előtt nem szívesen hivatkoztak. Azért nem, mert ez az „internacionálé” már első pillantásra is ellene mond a szabadságharc „függetlenségi” értékelésének, amit a „marxista” szerzők nagy része elfogad. Azok az idegen ajkú tisztek, akik nemcsak belesodródtak a küzdelembe, hanem tudatosan is azonosultak annak céljaival, elsősorban nem Magyarország függetlenségéért harcoltak, hanem az egész, soknemzetiségű Habsburg monarchia megújításában reménykedtek. Meglehet, a függetlenségi nyilatkozat számukra nem túlságosan radikális, hanem túlságosan partikuláris célt rögzít. A „jó internacionalisták” velük szemben a lengyel emigránsok, akik csak az európai erőviszonyok gyökeres átalakításától remélhetik hazájuk majdani felszabadulását. Az eszményített Bem apóban a korszak a Magyarország

felszabadításáért harcba induló nemzetközi forradalmi élcsapat képviselőjét látja.

A hivatalos történetírás a hatvanas-hetvenes években ismét átcsoportosítja a szabadságharc tényeit. Görgey természetesen megmarad áruháznak, de a régi ítélethez új indoklás készül. Nem jelleme és egyéni szándékai, hanem a társadalmi osztályok örök harcában objektíve betöltött szerepe csinál valakiből áruházt. A revízió, ha nem is visz közelebb az események ismeretéhez, a korszak mentalitásának megértése szempontjából igen tanulságos. „Görgey a békepártiakhoz hasonlóan képtelen volt megérteni, hogy ha egyszer kenyértörésre kerül sor forradalom és ellenforradalom között, akkor a mérkőzés nem zárulhat a szemben álló felek kölcsönös engedményeken alapuló megegyezésével, csupán az egyik vagy a másik fél teljes vereségével fejeződhet be”, hangoztatja még az 1979-ben megjelent Magyarország történetének írója is. A történelem szereplői megértik vagy nem értik meg a leckét, rátalálnak a haladás irányára vagy eltérnek attól, és

aszerint értékeli őket a történelmi materializmus ismerője. Kezében csalhatatlan iránytű, mely mindig a haladás irányába mutat. A forradalmi voluntarizmus helyét a történelmi szükségszerűség személytelen tanítása veszi át. Még Kossuth alakja is kissé háttérbe szorul, neve helyett előszeretettel említik az Országos Honvédelmi Bizottmányt. A személyi kultuszt arctalan központi bizottságok „szükségyszerű” uralma követi. Kossuth se mindig „értette meg” radikális bírálóit, neki is voltak osztálykorlátai. A radikálisok kis csoportja lép elő főszereplővé, a haladó osztálytörekvések képviselői. Aki a progresszív erőkkel szembekerül, menthetetlenül az ellenforradalom táborába sodródik: árulóvá lesz. Görgey úgy intézi a hadműveleteket, hogy újra és újra megmentse Ausztriát a végső vereségtől. Ahhoz azonban, hogy a győztes hadjáratok vezéréből csatakerülőt csináljanak, aki mindig csak alkudni készül, a könnyen tetten érhető hamisítások egész sorát kellett elvégezni. Az idézett reprezentatív történelmi mű lapjain Windischgraetz diktátumát

Görgey azért utasítja el, mert keveselli, amit ígér, később jobb alkupozíciót remél. Isaszegnél, Komáromnál szándékosan hagyja futni ellenfelét. Még a hihetetlenül szerencsétlen kezű csatavezetőt, Dembinskit is azért buktatja meg, nehogy az „ízíg-vérig forradalmár” lengyel döntő csapást mérjen a császáriakra, akiket Görgey úgymond csak néhány „elgondolkodtató” győzelemmel akar tárgyalóasztalhoz kényszeríteni. Vettert is ő buktatja meg. Budavára 49 nyarán úgymond nem bír semmiféle stratégiai jelentőséggel. Ellenben a Görgeyvel szemben álló osztrák főszereg létszámát a szerző nagyvonalúan a felére csökkenti. Elvitatja Görgey érdemét minden olyan ütközetben, amit nem személyesen vezényelt. Ha maga állt a sereg élén, akkor az érdem természetesen a haditerv készítőié. Negyvennyolc telén a Dunántúlon kiterjedt gerillatevékenységről számol be, ami a Görgey által alábecsült népi hadviselés ékes bizonyítéka volna. Kevésbé éles szemű történészek odáig a legjobb indulattal is csak néhány száz gerillát találtak

Somogyban és a Bakonyban, de akkor mivel magyarázná a könyv Windischgraetz zavart helybenjárását a fővárosok bevétele után? Talán Görgey felvidéki manővereivel? Nem: ő csak azért került a császáriak hátába, „hogyan katonáit a hadszíntérről minél távolabb vezényelje”.

A tények, ha hivatkozni kezdenek rájuk, előbb-utóbb elsöprik ezt a fajta prekonceptuális történetírást. Nyílt ellenvélemény még sokáig nem kerülhetett a nyilvánosság elé, de a „semleges” dokumentumokból készült válogatások Katona Tamás jóvoltából sorozatosan jelentek meg a nyolcvanas években. Ezek aláásták, végül halomra döntötték a hivatalos tákalmányokat. Így ismét visszatér a jótékony duplex veritas – és valóban ez az, ami a kor szellemiségének leginkább megfelel.

Mitikus történetek újraköltését azonban nem azért olvassuk, hogy megtudjuk belőlük, mi történt egykor, hanem hogy lássuk, a hagyomány szentesítette fordulatokon keresztül miként vallanak a szerzők saját korukról. Mi az a fő mondanivaló,

melynek szolgálatában e korszak historikusai felelevenítették Görgey Artúr elkárkozásának motívumát? Egy 1964-es Görgey-tanulmány (Varga Jánosé) okfejtése rávilágít erre:

„A békepárt és Görgey elképzeléseinek azonossága nem hogy kétséget afelől, hogy lényegét tekintve osztályprogram volt Görgey programja, ő maga osztályérdekeket képviselt még akkor is, ha testén altábornagyi uniformis feszült, és ha célkitűzése egyszersmind császárhű tisztikarának elképzelésével esett egybe. Szembenállása Kossuthtal csupán a felszínen volt a politikus és a hadvezér, az érzelem és a ráció ellentéte. A látszat alatt kétféle osztálymagatartás húzódott: Kossuth személye és politikája a demokratikusabb polgári rend felépítését óhajtók logikája volt, Görgey magatartása a nemesség jobboldali erőinek a forradalmat lezáró igényét tükrözte... Kossuth függetlenségi koncepciója többé-kevésbé egybeesett a történelmi fejlődés menetével, amely a független nemzeti államok kialakulása és a polgári társadalmak kiépülése felé tartott... Keresztezni a forradalom élen járó osztály vagy réteg politikáját a kártevés fogalmát mindenképpen kimeríti, mert aki ezt teszi, az ellenforradalom malmára hajtja a vizet, ténykedése tehát potenciálisan magában hordja az árulás lehetőségét is... A békepárt... megindult az

ellenforradalmságban végződő úton, sőt, annak egészen a mezsgyéjéig érkezett el... (Görgeynek) aki fővezéri poszton folytatott aknamunkát a politika hivatalos iránya (!) ellen, egy osztályérdek diktálta illúzió érdekében, ahelyett, hogy nyíltan színt vallott volna (?), nem állíthat ki ártatlansági bizonyítványt az utókor, mert bomlasztó tevékenységéért jogos az elmarasztalás. Bűnét folyamatosan és nem a fegyverletétellel követte el.”

Így végzi minden revizionista. A példázat ezúttal a kérlelhetetlen történelmi szükségszerűségről szól. Elvont fogalomrendszerébe behelyettesítve a negyvennyolcas szereplők halvány jelzések csupán. A nyelvezet és az okfejtés logikája híven idézi az 1956 utáni igazoló eljárások és népbíróági ítéletek szellemét. Aki keresztezi azt, ami objektíve egybeesik, az azoknak a malmára hajtja a vizet, akik az ellenforradalom mezsgyéjére érkeztek el. Tehát: ellenforradalmár. Ha nyíltan nem az, annál rosszabb, mert a titkos vízajtó potenciális aknamunkás. A potenciális áruló pedig a legrosszabb fajta. A

potenciális, az már az árulás előtt is áruló, folyamatosan követi el az el sem követett bűnt.

Egy értelmiségi nemzedék önfelmentése ez a determinista csúrcsavar. Legalább saját magukkal szerették volna elhithetni, hogy az ártatlanul elítéltek „objektíve” azzal kerültek szembe, ami „többé-kevésbé” a haladás irányába mutat; és ők nem félelemből lojálisak hódháraikkal, hanem a felismert szükségszerűség okán. Absztrakciós készség kérdése az egész.

A kelet-európai társadalmakban a történelem régóta sikerrel tölti be egy olyan tolvajnyelv szerepét, melyen a kívülálló számára érthetetlenül folyik politikai irányzatok, kultúrák, nemzetek nemegyszer véres következményekkel járó vitája anélkül, hogy a résztvevőknek nevén kellene nevezniük nagyon is aktuális előítéleteiket.

A negyvennyolcas eszmekör a nemzeti hagyomány legbecsesebb, legkevésbé megkérdőjelezhető része. A közvélemény mindenkori formálóinak tehát különös érdeke fűződött ahhoz,

hogy politikai törekvéseiket ennek újraértelmezéséhez kössék. A szabadságharc legendája egyre fényesebb lett, és mint egynémely ruhadarab, ez is ott feslik, ahol a sok használattól leginkább kifényesedett: ott a legvékonyabb.

Görgey Artúr tettei, nyilatkozatai önmagukért beszélnek. Tárgyilagos méltatásukra legutóbb Pusztaszeri László, illetve Katona Tamás az *Emlékiratokhoz* írt bevezetőjében vállalkozott. Jellemét – itt helyénvaló e múlt századi fordulat – az enyémnél avatottabb toll tudná felidézni. Emlékét gyalázni egykor ünnepi rítusszámba ment, majd közönséges szokássá lett, melyet az is követ, aki e hagyomány értelmével nincs tisztában. Lelkiismeretes emberek – minden emberöltőben egyszer legalább – fölkeresik a sírt, megtisztítják az időközben ráhordott törmeléktől, letisztogatják róla a „honi sár” üledékét. Jó volt a nyomukban járni.

Aki a hadi és politikai történettel egy kissé ismerős, nem fogja csodálni, hogy ott a legnagyobb hatású aktorok ritkán szolgálnak egyszersemind az

erkölcsi nagyság példáival. Közülük kevesen állhatnának modellt – tulajdon szobraikhoz. Ritka adománynak kell tehát mondanunk, ha egy nemzet sorsdöntő óráiban olyan vezért talál, aki a közszabadság és nemzeti becsület szolgálatában nem saját karrierjét építi elsősorban, és nem csalhatatlannak vélt politikai doktrínát követ, de megőrzi – azokban a bizonyos Nagy Történelmi Pillanatokban – az önmaga iránt is kérlelhetetlen kétely és kritika módszerét. E képesség a kisebb lelkeket a cselekvéstől inkább visszatartani szokta, őt elszánttá teszi, személyes példájának meggyőző ereje pedig másokat is önfeláldozó cselekedetekre bír. A mi történelmünk bizonyára a fölöslegig bővelkedik az erkölcsi nagyság efféle példáiban, ha ilyen egyéniséget kímélet nélkül enged át a rágalomnak.

Széchenyiről írja még életében Eötvös, de Görgeyre is áll: „a honszeretet legdicsőbb áldozatja azé, ki nemzete javáért le tudja mondani szeretetéről: a jövő meg szokta jutalmazni az illyes áldozatokat.”

Úgy látszik, ez a jövő Görgey számára még nem érkezett el.

A borítót Jelenczki István tervezte

Kiadja a Liget Műhely Alapítvány

Felelős kiadó: *Horgas Béla*

Felelős szerkesztő: *Levendel Júlia*